

บทที่ ๓

แหล่งการเรียนรู้ภูมิปัญญาไทยในภูมิภาคต่าง ๆ

๓.๑ ภูมิปัญญาภาคเหนือ

ลักษณะภูมิประเทศประวัติศาสตร์บนธรรน ประเพณี วัฒนธรรมของภาคเหนือ

วีระพงษ์ แสงชูโต (๒๕๔๔) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่น และเทคโนโลยีพื้นบ้านในทางวิทยาศาสตร์ที่มีอยู่ในภาคเหนือตอนบนทางประเทศไทย ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ ๘ จังหวัด ได้แก่ เชียงราย เชียงใหม่ แม่ฮ่องสอน ลำปาง ลำพูน น่าน แพร่ พะเยา หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งได้ว่าดินแดนล้านนา ซึ่งมีลักษณะภูมิประเทศ ประวัติศาสตร์ บนธรรนเนิยม ประเพณี วัฒนธรรม ของภาคเหนือ โดยสังเขป ดังนี้

๓.๑ ลักษณะภูมิประเทศของภาคเหนือ

ภาคเหนือ เป็นภาคหนึ่งของประเทศไทยที่มีลักษณะภูมิประเทศที่เป็นเทือกเขาที่สลับซับซ้อนและคุ้矛างาม อากาศค่อนข้างเย็นสบายมีป่าไม้อุดมมาก ชีวิตความเป็นอยู่ต่ออดจนวัฒนธรรมประเพณีจึงได้รับอิทธิพลจากสิ่งเหล่านี้ด้วย (สมยศ กิจคำ, ๒๕๓๒: ๑๒-๑๓; สำนักงานส่งเสริมวัฒนธรรมภาคเหนือ, ๒๕๓๕: ๑)

ภาคเหนือมีพื้นที่ประมาณ ๑๐๖,๐๒๗,๖๙๑ ไร่ แบ่งออกเป็น ๑๗ จังหวัด ได้แก่ อุทัยธานี ตาก กำแพงเพชร นครสวรรค์ พิจิตร สุโขทัย พิษณุโลก อุตรดิตถ์ เพชรบูรณ์ พะเยา แพร่ น่าน ลำปาง ลำพูน เชียงใหม่ เชียงราย และแม่ฮ่องสอน

ลักษณะภูมิประเทศ แบ่งออกเป็น ๒ เขต ได้แก่ ภาคเหนือตอนบน ประกอบด้วย ๕ จังหวัด ได้แก่ เชียงใหม่ เชียงราย พะเยา แม่ฮ่องสอน ลำปาง ลำพูน แพร่ น่าน และภาค ลักษณะพื้นที่เป็นภูเขาสลับซับซ้อนเต็มไปด้วยป่าไม้เบญจพรรณ ป่าดิบรัง ป่าดิบแล้ง ป่าดิบเขา และป่าสนเขาในบริเวณที่สูง และเป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำที่สำคัญ หลากหลาย ได้แก่ แม่น้ำปิง แม่น้ำยม และแม่น้ำน่าน ซึ่งจะไหลรวมกันแม่น้ำวัง กล้ายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยา เนื่องจากสภาพภูมิประเทศเป็นเทือกเขาหินปูนกับหินแกรนิต และมีหินชนิดอื่น ๆ แทรกตัวอยู่ในบางบริเวณ ดังนั้นจึงมีแหล่งธรรมชาติที่สำคัญ ประเภทน้ำตกซึ่งมีขนาดใหญ่ มีความสูงหลายชั้นและมีความกว้างจำนวนมาก และการที่เป็นเทือกเขาหินปูนทำให้เกิดการกัดเซาะจากกระแสน้ำเกิดเป็นถ้ำขนาดใหญ่มีความ

งดงามหลายแห่ง นางพื้นที่มีรอยแตกของเปลือกโลกจะพบบ่อยร้อนตามธรรมชาติ อุณหภูมิเฉลี่ยประมาณ ๒๕.๕ องศาเซลเซียส ปริมาณน้ำฝนเฉลี่ย ๑,๒๐๓ มิลลิเมตร

ภาคเหนือตอนล่างประกอบด้วย ส จังหวัด ได้แก่ กำแพงเพชร นครสวรรค์ ศรีสะเกษ อุตรดิตถ์ พิษณุโลก พิจิตร เพชรบูรณ์ และอุทัยธานี พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่ม อุณหภูมิเฉลี่ยประมาณ ๒๗.๖ องศาเซลเซียส ปริมาณน้ำฝนเฉลี่ย ๑,๒๐๕ มิลลิเมตร

ชนบทธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรมทางภาคเหนือ

มนี พยอมยงค์ (๒๕๒๕: ๒๑-๓) กล่าวถึงการที่มีลักษณะเฉพาะตัวของวัฒนธรรม ล้านนาว่าเกิดจาก การมีอาณาจักรหลายอาณาจักรเกิดขึ้นบนแผ่นดินล้านนาไทยนั้นเป็นผลดีในด้านการสืบสานอารยธรรมจากอาณาจักรหนึ่งไปสู่อาณาจักรหนึ่งตามลำดับไม่ขาดตอน และการเกิดศิลปะไม่ว่าของชาติใดจะเกิดขึ้นได้นั้น ก็ด้วยสาเหตุใหญ่ ๒ ประการ คือ

๑. ความเชื่อถือเจ้า上帝ประเพณี

๒. การนับถือศาสนา

เอกวิทย์ ณ ถลา (๒๕๔๔: ๒๓-๒๕, ๔๙-๕๑) ได้กล่าวถึงภูมิปัญญาในวิถีชีวิตล้านนา ไว้ว่า

ภูมิปัญญาในวิถีชีวิตชาวล้านนาเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นภูมิปัญญาชาวบ้านในภาคเหนือล้านนาที่เป็นภูมิความรู้พื้นฐานของชาวบ้านในท้องถิ่nl ล้านนา ได้สร้างสรรค์ ประดิษฐ์คิดค้นขึ้นมา เพื่อใช้ในชีวิตประจำวัน ดำเนินไปได้อย่างราบรื่น สะดวกสบาย มีความสุข ภูมิปัญญาชาวล้านนามีให้เห็นในลักษณะรูปธรรมอย่างชัดเจน ได้แก่ จำพวก เครื่องมือ เครื่องใช้ สิ่งก่อสร้างอาคารบ้านเรือน สถาปัตยกรรม จิตรกรรม ดนตรี นาฏศิลป์ ศิลปะแขนงต่าง ๆ และภูมิปัญญาที่อยู่ในลักษณะชนบทธรรมเนียมประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ กิจกรรมอื่น ๆ ที่ล้วนแล้วแต่แฟงด้วยความคิด กลวิธีอันแบบயล ลึกซึ้ง ชญาณลادในการอบรมสั่งสอนผู้คน ภูมิปัญญาชาวล้านนาหลายอย่างที่คล้ายคลึง กับท้องถิ่นอื่น ๆ และมีภูมิปัญญาล้านนาอีกหลายอย่างที่มีเอกลักษณ์ของชาวล้านนา อย่างชัดเจนเป็นที่ยอมรับและสืบต่อภักดีมาจนถึงปัจจุบัน

ภูมิปัญญาในวิถีชีวิตชาวล้านนาที่จะได้กล่าวถึงนี้ เป็นปัจจัยภูมิปัญญาในวิถีชีวิตชาวล้านนา มีทั้งที่เป็นภูมิปัญญาทางด้านภาษา วรรณกรรม สิ่งของเครื่องใช้ พิธีกรรม และขนบธรรมเนียมประเพณีในแต่ละที่น่าสนใจดังต่อไปนี้

ลักษณะการตั้งถิ่นฐานตามระบบนิเวศ

การเลือกทำเลเพาะปลูกและตั้งบ้าน ด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์กายภาพซึ่งประกอบด้วยเทือกเขา และมีที่ราบหรือแอ่งระหว่างเขาที่มีสายน้ำไหลจากภูเขางาม หล่อเลี้ยง พื้นที่น้ำความลادเหลื่อมไม่ร้าบสมอ กัน มีแม่น้ำปิง วัง ยม น่าน และสาขา ไหลผ่าน รวมถึงแม่น้ำอกที่ไหลลงสู่แม่น้ำโขง และลำน้ำอื่น ๆ ไหลลงสู่แม่น้ำสาละวิน ทำให้แห่งที่ราบระหว่างเขาล้านนาเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ เพราะได้รับพื้นที่น้ำฝนตามฤดูกาล และน้ำจากสายน้ำจำนวนมากที่พัดพาเอาปุ๋ยอินทรีย์ตามธรรมชาติจากป่าเขานที่สูง โดยรอบเหมาะสมสำหรับตั้งหลักแหล่ง จึงมีคนมาถือครอบครองทำการเพาะปลูกข้าวและพืชพรรณต่าง ๆ จนก่อตัวเป็นบ้านเมืองนาข้านานก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙ โดยกลุ่ม “ไทยวน”

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ “พระเจ้ามังราย” แห่งเชียงแสน ได้เข้าครอบครองที่ราบลุ่ม เชียงราย ฝาง และอิกหlays เมืองในบริเวณที่ราบระหว่างเขาที่มีสายน้ำหล่อเลี้ยงและไหลลงสู่แม่น้ำโขง ในเวลาต่อมา ก็ได้ครอบครองลุ่มน้ำปิง ตลอดจนลุ่มน้ำวัง ยม น่าน ในภัยหลัง ลักษณะการตั้งถิ่นฐานได้พัฒนาสูงขึ้น จากบ้านเรือนดั้งเดิมที่ไม่ได้อยู่คุกที่ถาวร มาเป็นการลงหลักปักฐานแบบถาวรเป็น “นครรัฐเกย์ตกรรม” (วิวัฒน์ เตมียพันธุ์, ๒๕๓๓: ๑๖) โดยมีเมืองและหมู่บ้านเป็นบ้านหลักที่พึ่งพาและเกื้อกูลกัน เกิดเมืองใหญ่น้อยเป็นศูนย์กลางของบ้านเรือนต่าง ๆ ที่ตั้งหลักแหล่งกระจายตัวตามที่ราบลุ่มน้ำ ระหว่างเขา โดยกระจุกตัวเป็นบ้านขนาดใหญ่ เป็นศูนย์กลางการปกครองตลาดการค้า ศูนย์กลางศาสนาและวัฒนธรรม ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองใหญ่ในล้านนาจะนิยมตั้งอยู่ ณ ใจกลางของที่ราบระหว่างเขาร้อนกว้างใหญ่และอุดมสมบูรณ์ ซึ่งเอื้อต่อการก่อสร้างที่เลี้ยงคนได้จำนวนมาก

อนึ่ง การก่อตัวเป็นบ้านเมืองขึ้นมาเรื่องนี้ จัดว่าเป็นพัฒนาการของบ้านเรือนที่เกย์ตกรรมที่แตกต่างจากการปลูกข้าวไร่หรือที่เรียกว่าการทำไร่เลื่อนลอย (shifting cultivation) บนที่สูง เพราะการปลูกข้าวแบบนาเมืองหรือการทำนาที่ใช้น้ำท่วมขังหล่อ

เลี้ยงต้นข้าว (wet rice cultivation) นั้น มีความแน่นอนกว่าและได้ผลผลิตสูงกว่า โดยอาศัยการคลุ่มตัวที่เรียกว่า “เหมืองฝาย” อันเป็นระบบการจัดสรรน้ำเข้าไปหล่อเลี้ยงไร่นาอย่างกว้างขวางเพื่อให้สามารถทำงานของเลี้ยงคนให้ได้มาก ตรงนี้เองที่เป็นเรื่องของภูมิปัญญาอันแสดงว่ามนุษย์เข้าใจธรรมชาติโดยเฉพาะลักษณะของภูมิประเทศ แล้วออกแบบการคลุ่มตัวตามลักษณะพื้นที่ เพื่อให้น้ำซึ่งมีธรรมชาติไหลลงสู่ที่ต่ำๆ ให้แยกแยะไปตามแนวลำหребึง และหล่อเลี้ยงไร่นาที่ได้บุกเบิกดัดแปลงให้สามารถเพาะปลูกในแนวระนาบตามระดับลดหลั่นลาดเทของพื้นที่ชายเขาที่ค่อยๆ ลาดลงสู่สายน้ำเบื้องล่าง นับว่าเป็นการปรับธรรมชาติตามเกื้อภูมิเลี้ยงชีวิตคนไทยอย่างผสมผสานกลมกลืนสภาพแวดล้อม การทำเกษตรกรรมเช่นนี้รวมทั้งการก่อตั้งชุมชนเป็นนครรัฐเกษตรกรรมตามสภาพแวดล้อมธรรมชาติดังกล่าว ถือว่าเป็นการพัฒนาทางสังคมและวัฒนธรรม หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ เป็นการเปลี่ยนแปลงสังคมเข้าสู่ระดับสังคมเกษตรกร ก้าวหน้า โดยชุมชนเมืองและชุมชนชนบทมิได้แยกออกจากกัน หากแต่เกื้อภูมิและมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกัน ลักษณะเช่นนี้จะพบเห็นได้ทั่วบริเวณที่ราบเชิงเขาในล้านนา เช่น เชียงราย เชียงแสน เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง แพร่ น่าน พัง และไชยปราการ เป็นต้น

การเข้าถึงความลึกลับในธรรมชาติ แล้วนำมาใช้ให้เป็นคุณต่อการดำรงชีวิต ทั้งด้วยการลองผิดลองถูกในยุคศึกค้นบรรพ์ และการทดลองศึกษาผลกระทบทั้งรวมรวมประสบการณ์ในอดีตรากฐานปัจจุบัน ทำให้ความรู้โดยเฉพาะในเรื่องสมุนไพรมีความเจริญก้าวหน้า และในหลาย ๆ กรณีเป็นต้นตอหรือเครื่องเรียนให้วิทยาศาสตร์การแพทย์และเภสัชกรรมสมัยใหม่ได้อาศัยในการผลิตยาสมัยใหม่ที่มีคุณภาพสูง ในการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนี้ เสน่ห์ งามริก ได้ให้ความเห็นไว้อย่างน่าฟังว่า “เราตัดขาดจากภูมิปัญญาดึงเดินความจริงความรู้เหล่านี้หายอย่างสามารถนำมาพัฒนาต่อได้ ยกตัวอย่างเช่น ความรู้เกี่ยวกับตัวยา เป็นต้น เวลาใดมีบทความทางวิชาการยอมรับแล้วว่า ตัวยากว่าครึ่งของโลกที่นำไปใช้แล้วจะทะเบียนเป็นทรัพย์สิน สิทธิในทรัพย์สินทั้งของฝรั่ง และผู้ปูน ความจริงแล้วเป็นตัวยาที่นำวัตถุคุณไปจากป้าเมืองร้อน นอกจากนั้นแล้วเขายังเอาเคล็ดลับความรู้ที่ได้จากชาวบ้านไปร้อยต่อ ตอนนี้เราจำลังศึกษาอยู่ว่า สิทธิและทรัพย์สินทางปัญญาเหล่านี้ จริง ๆ แล้วไม่ควรเป็นผลประโยชน์ของเจ้าของสิทธิร้อยเปอร์เซ็นต์ เพราะว่ามันมีหลักฐานมากมายที่บอกว่าสิทธิและทรัพย์สินทางปัญญา รวมทั้งวัสดุจาก

ประเทศเมืองร้อน ภูมิปัญญาดังเดิมก็มาจากประเทศเมืองร้อน จึงคิดว่าประเทศเราน่าจะมีส่วนเป็นเจ้าของในสิทธิทรัพย์สิน เรามีศักยภาพที่จะพัฒนาอุตสาหกรรมที่รู้จักตัวเอง พึงตัวเองได้โดยอาศัยภูมิปัญญาชาวบ้าน ซึ่งทุกวันนี้ได้ถูกนำไปใช้ประโยชน์ให้แก่อุตสาหกรรมของตะวันตก เพราะฉะนั้นภูมิปัญญาเหล่านั้นควรได้รับการพัฒนาขึ้นไปสู่อุตสาหกรรม แปรรูป ไม่ว่าจะเป็นอุตสาหกรรมอาหาร อุตสาหกรรมที่ผลิตจากพืชพันธุ์ พืชพันธุ์สัตว์ หรือการทางชีวภาพ อุตสาหกรรมยาสมุนไพร แทนที่จะปล่อยให้สิ่งเหล่านี้ตกไปอยู่ในมือของประเทศอุตสาหกรรม อย่าลืมว่าสุดต่อไปอุตสาหกรรมอาหาร อุตสาหกรรมยา จะเป็นกุญแจสำคัญของโลก อันนี้คือทางเลือกของเรา กระแสวัฒนธรรม อุตสาหกรรมที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ไม่ใช่ทางเลือกของเราเลย (เสนอ งามริก,

๒๕๗๖: ๕๐-๕๑)

ความรู้ความเข้าใจในของมีค่าในธรรมชาติ รวมถึงกลไกการทำงานของธรรมชาติตามกาลเวลา เป็นสิ่งที่มีปรากฏอยู่ในความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับการใช้สมุนไพร อันพอจะเลือกนำมากล่าวได้บางແง່ในที่นี้คือ

๑. การเก็บและการใช้สมุนไพรให้ได้คุณค่าสูงสุด

ต้องเก็บสมุนไพรจากแหล่งกำเนิดที่พืชพันธุ์นั้น ๆ ขึ้นอยู่engตามธรรมชาติ การเกลื่อนข้ายไปปลูกกันอื่นที่มิใช่ถิ่นกำเนิดจะทำให้คุณค่าทางยาลดลง

๒. การเก็บสมุนไพรให้ได้อิสระ

จะต้องเก็บให้ถูกต้องกับถูกากลที่พืชนั้น ๆ เจริญเติบโต และถึงลงไปอีกคือจะให้ดีต้องเก็บตามยาม อันสะท้อนถึงความเข้าใจกลไกในธรรมชาติ ระบบนิเวศ และการทำงานของพืชกับกาลเวลา เช่น ในกรณีที่ว่าไป ฤดูร้อนให้เก็บส่วนที่เป็นรากและแก่น ของไม้ ฤดูฝนให้เก็บส่วนที่เป็นใบ ดอก และผล ฤดูหนาวให้เก็บส่วนที่เป็นเปลือก ต้นกระพี้ และเนื้อไม้ ส่วนการเก็บสมุนไพรตามยามให้ได้ผลดีนั้นให้ปฏิบัติตั้งนี้

เช้า ตั้งแต่ ๐๖.๐๐ - ๐๘.๐๐ น. ให้เก็บส่วนที่เป็นใบ ดอก ผล

๐๙.๐๐ - ๑๒.๐๐ น. ให้เก็บส่วนที่เป็นกิ่งและก้าน

บ่าย ตั้งแต่ ๑๒.๐๐ - ๐๕.๐๐ น. ให้เก็บส่วนที่เป็นต้น เปลือก แก่น

๑๕.๐๐ - ๑๘.๐๐ น. ให้เก็บส่วนที่เป็นราก

ค่า ตั้งแต่ ๑๙.๐๐ - ๒๑.๐๐ น. ให้เก็บส่วนที่เป็นราก
 ๒๑.๐๐ - ๒๔.๐๐ น. ให้เก็บส่วนที่เป็นต้น เปลือก แก่น

ไก่รุ่ง ตั้งแต่ ๒๔.๐๐ - ๐๓.๐๐ น. ให้เก็บส่วนที่เป็นกิ่งและก้าน
 ๐๓.๐๐ - ๐๖.๐๐ น. ให้เก็บส่วนที่เป็นใบ ดอก ผล

การแบ่งเวลาเก็บสมุนไพร เช่นนี้ สะท้อนให้เห็นความรู้ความเข้าใจการทำงานของธรรมชาติที่สอดคล้องกับคำอธิบายทางวิทยาศาสตร์เกี่ยวกับการคูดซึม การปูรุ่งอาหารกับแสงอาทิตย์ การหล่อเลี้ยงส่วนต่างๆ ของพืช และการเก็บรักษาไว้ในส่วนต่างๆ ของพืชตามกาลเวลา อนึ่งบางตัวรากให้ความจำเพาะลงไปอีกว่า การเก็บสมุนไพร ในวันอังคารจะมีสรรพคุณในทางยา rakya rokdi ที่สุด อีกทั้งสมุนไพรบางอย่างต้องเก็บในขณะมีจันทรุปราคาท่านั้นจึงจะมีอสตสารดีที่สุด (ประจำปี สายแสง, ๒๕๓๔: ๑๙๔-๑๙๕) ความรู้เช่นนี้น่าอัศจรรย์และประนามทมิได้

๓. การใช้สมุนไพร

จากประสบการณ์ของแพทย์พื้นบ้านโดยเฉพาะในล้านนาถือว่า ถ้าใช้ครบพระเจ้าห้าพระองค์ คือ ใช้ทั้งใบ ราก ก้าน เปลือก และแก่นของพืชสมุนไพรก็จะได้ผลดี

๔. เกี่ยวกับชนิดของยาและอาหาร

รสต่างๆ มีสรรพคุณดังนี้

- รสเปรี้ยว กัดเสมอ
- รสหวาน ทำให้เกิดพลัง
- รสเค็ม แก้อาการทางผิวน้ำ
- รสขม แก้โรคทางโลหิต โรคดี
- รสเผ็ดร้อน แก้โรคลม บำรุงชาตุ
- รสมัน แก้โรคเสื่นເืน บำรุงไขข้อ
- รสเบื่อเม่า แก้พิษแมลง พิษโลหิต
- รสฝาด ใช้ทางสมาน (แพล)
- รสหอมเย็น บำรุงหัวใจ
- รสผสม ใช้ในกรณีที่ต้องการให้เกิดสรรพคุณต่างๆ รวมกัน

ความรู้เรื่องสนีค์ได้จากการพิสูจน์ทดลองสมุนไพรที่มีรสต่าง ๆ กับอาการเจ็บป่วยของผู้คนจำนวนมาก บางครั้ง เช่น รสเปรี้ยวและรสหวานก็เป็นความรู้ที่สอดคล้องกับสุขวิทยาสมัยใหม่ จึงน่าจะเป็นความรู้ที่เชื่อถือได้ระดับหนึ่ง แต่คงจะต้องมีความรู้เกี่ยวกับชนิดของสมุนไพรและตัวยาอื่น ๆ ที่นำมาปนกันอยู่ และยาแต่ละอย่าง จะต้องกับโรคของแต่ละบุคคลมากน้อยเพียงไรนั้น ย่อมมีความสลับซับซ้อนซึ่งเป็นทั้งศาสตร์และศิลป์ในหมู่ผู้รู้ผู้ชำนาญที่จะต้องเล่าเรียนฝึกฝนเป็นการเฉพาะเท่านั้น ประเด็นสำคัญในที่นี้คือ ความรู้เหล่านี้สะท้อนให้เป็นภูมิปัญญาและความรอบรู้ของบรรพชนที่สั่งสมไว้เพียงไร

ด้วยความหลากหลายทางชีวภาพของอาณาบริเวณมรสุมเขตร้อน คุณประโยชน์นี้ อันมีอยู่มากของพืชพันธุ์เขตร้อน และการได้อยู่กับสิ่งเหล่านี้นานานายชั่วคน โดยเฉพาะเป็นความรู้ที่ได้จากการทดลองใช้ถูกกับโรคภัยที่หาย ผิดก็ตาย โดยเอาชีวิตจริงเข้าเสียง ความรู้เรื่องสมุนไพรจึงเป็นความรู้ที่ผ่านการทดสอบแล้วเก็บสะสมไว้ อันน่าจะเป็นคุณประโยชน์ยั่งยืน เพื่อเป็นตัวอย่างของสรรพคุณสมุนไพรซึ่งมีอยู่ทั้งภาคเหนือและภาคอื่น ๆ พожยกเป็นกรณีตัวอย่างที่ได้ผ่านการทดสอบด้วยกระบวนการเกรทกรรมสมัยใหม่ เช่น

แร่ธาตุต่าง ๆ ที่พบว่ามีในสมุนไพร เช่น

- ธาตุเหล็ก มีในดอกและใบปี๊เหล็ก มะเขือพวง คำลึง รำข้าว ฯลฯ
 - แคลเซียม มีในผักกระถิน ใบยอด มะเขือพวง ถั่ว ฯลฯ นำ้ำตาลรายเด้ง ๆ
 - ฟอสฟอรัส มีในรำข้าว ข้าวโพด ฯลฯ ถั่วต่าง ๆ มะเขือพวง ผลไม้ต่าง ๆ
 - วิตามินซี มีในมะขามป้อม มะขามเทศ มะยม มะนาว ส้ม ผักสีเขียว ฯลฯ
- พืชสมุนไพรที่บำรุงเส้นลม เช่น
- มะกรูด ขั้ดรังแค ชันตุ ลังกัง ช่วยให้ผ่อนนิ่ม ลดคำเป็นมันเงา ไม่แตกปลาย
 - ว่านหางจระเข้ ช่วยบำรุงรากลมให้สมบูรณ์ ช่วยให้ผ่อนคลายเดกดคำ ไม่แตกปลาย
 - ส้มป่อย ช่วยให้เส้นลมคอดคำเป็นเงา ไม่แตกปลาย

พืชสมุนไพรแก้พิษ เช่น

- ฝันตัน (มะละกอ ผั่ง มะหุ่งแดง) ใช้ใบต้มกินแก้บิด ท้องร่วง
- พญาไร้ใบ (ເອື້ອງເຄາ) ใช้ยางกัดฟื้กัดหนอน

- หญ้าหนวดแมว ต้มกินน้ำเพื่อขับปัสสาวะ ละลายนิ้ว
- ผักชีวนหมู (ต้นชูงสูนขึ้นบัว) ลำต้นใช้แก้โรคตา แก้หัวด แก้พิษงูกัด ใบแก้แพลดถูกนำร้อนลวก แก็บรวม แก่ฟี รากทำให้อาเจียนขับกระทุ้งพิษ

๔. การบำบัดรักษาโรค

ตามธรรมเนียมปฏิบัติในล้านนา วิธีการบำบัดรักษาโรคคือวัสดุสมุนไพร (Herbal Folk Medicine) จะต้องทำคู่กันไปกับการแพทย์พื้นบ้าน เชิงพิธีกรรม (Magico Religio Folk Medicine) เพราะเป็นการบำบัดรักษาความคู่กันระหว่างกายกับใจ ซึ่งในวัฒนธรรมไทยทุกภูมิภาคก็ปฏิบัติตามกัน การสอดมต์ค่าถาในขณะทำการบำบัด การประพรนนำมนต์ การปีดรังหวาน และการเรียกขวัญสู่ขวัญ ล้วนเป็นวิธีการที่มุ่งให้เกิดผลทางใจ เพื่อให้ผู้ป่วยมีกำลังใจกล้าแข็งสู้กับโรคภัย ได้การยอมรับความสัมพันธ์ระหว่างกายกับใจและการบำบัดรักษาไปพร้อม ๆ กัน จึงเป็นภูมิปัญญาอันสะท้อนให้เห็นความรู้ความเข้าใจระบบความสัมพันธ์ระหว่างกายกับจิตใจที่จะต้องให้ความสำคัญทั้งสองอย่าง ประสานกันในการรักษาความเจ็บป่วย ซึ่งในเรื่องนี้วิทยาศาสตร์สมัยใหม่ค่อนข้างละเอียดความสำคัญโดยไม่ระบุแต่การรักษาแบบแยกส่วน

ภูมิปัญญาสั่งสมแห่งล้านนาจำแนกตามลักษณะของอุดมการณ์เกี่ยวกับอำนาจใจไว้เป็น ๕ ประการ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, ๒๕๓๕: ๕๐-๖๗)

๑. ความเชื่อกับต้นกำเนิดของมนุษย์และชนชาติ
๒. ความเชื่อกับอำนาจของความอุดมสมบูรณ์
๓. ความเชื่อกับการนับถือผี
๔. ความเชื่อกับขวัญ
๕. ความเชื่อกับบุคคลอุดมคติและการปลดปล่อย

ในที่นี้จะอนำเอาเฉพาะลักษณะเด่นบางประการเกี่ยวกับความเชื่อข้างต้นมาพิจารณาโดยสังเขป เพื่อให้เห็นพลาตและ การปรับใช้ (ผลิตช้าทางวัฒนธรรม) ในการกำหนดท่าทีความสัมพันธ์เชิงอำนาจของคนกับธรรมชาติ คนกับสิ่งเหล่านี้อื่นๆ ออกจากบริเวณล้านนาแล้ว ปรากฏว่าในบรรดากลุ่มชนคนไทย ลาว ลัวะ ข่า บม กะเหรี่ยง ซึ่งล้วน

อยู่ร่วมกัน ในล้านนาและปริมณฑล ใกล้เคียงกัน เช่น สิบสองปันนาในหยุนหนาน สิบสองจุไทในเวียดนามเหนือ รัฐฉานในพม่า ส่วนมากในประเทศลาว และลงมาถึงภาคเหนือตอนล่าง ต่อเนื่องกับภาคกลางตอนบนของไทย ต่างก็มีภูมิปัญญาสั่งสมนี้ ร่วมกัน และยังคงสืบสานต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ในระดับชุมชนท้องถิ่น โดยกว้างขวาง ในสาระสำคัญของประมวลโดยสังเขปเกี่ยวกับความเชื่อ & ลักษณะ ได้ดังนี้

ความเชื่อเกี่ยวกับต้นกำเนิดของมนุษย์และชนชาติ

จากการศึกษาวิเคราะห์นิทานขุนบรรมในพงศาวดารล้านช้าง ตำนานเมืองเชียงตุง ตำนานพระชาตุคดียุตุ เมืองเชียงแสน และตำนานพระชาตุคดียุตุพ ฯลฯ アナันท์ กัญจนพันธุ์ (๒๕๓๕: ๓๒) สรุปความเชื่อเกี่ยวกับต้นกำเนิดมนุษย์และชนชาติออกเป็น ๓ ลักษณะ คือ

๑. นิทานปรัมปราเรื่องมนุษย์เกิดจากน้ำเต้า มีข่า กะหรี่ยง และ “ไห” สะท้อนการ พสมพسانทางวัฒนธรรมระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำโขง

๒. นิทานปรัมปราที่ให้ความสำคัญกับกำเนิดมนุษย์คู่แรก เป็นต้นว่า “โคตรวงศ์” ของชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในล้านนาและอีสานคือ “ปู่แสงสี่ย่าแสงไส้” หรือ “ปู่สังกะสาย่า สังกะสี”

๓. นิทานปรัมปราที่มีพลังเหนือธรรมชาติเป็นผู้สร้าง คือ “แคน” แล้วส่งมนุษย์ผู้เก่งกล้าลงมาปกคล้อง ซึ่งในตำนาน “ไหอาหม เทวดาสั่ง “ขุนหลวงขุนหลาย” ลงมาครอง “เมืองนูนสุนคำ” และถลายเป็นต้นตระกูล “ไหข้าง” ฝ่ายพงศาวดารล้านช้างก็พสมพسانเป็นว่า หลังจากมนุษย์ออกมานاحน้ำเต้าแล้วขาดผู้ปักครอง พญาแคนจึงให้ผู้มีนุญาติคือ “ขุนบรรราชราชาธิราช” ลงมาเกิดและปักครองต่อมานใน “เมืองน้ำอยอ้อยหนอง” (บริเวณใกล้กับเดิมนี้เป็นปัจจุบันในเวียดนามเหนือปัจจุบัน) อย่างไรก็ตาม ในคติล้านนา “พญาแคน” ได้ถูกเปลี่ยนมาเป็น “พระอินทร์” และผูกไว้เป็นตำนานว่า “พระอินทร์สั่ง “พญาธิมมิกราช มั่งราย” มาเกิด เพราะเมืองขาดผู้ปักครอง ทั้งหมดนี้มีประดิษณ์นำสันใจคือ การเปลี่ยน พลังอำนาจเหนือธรรมชาติจาก “แคน” เป็น “พระอินทร์” เป็นพระ坐ดคล้องกับความเชื่อเดิมด้วยถือว่าอยู่บนฟ้า เช่นเดียวกัน ในทำนองเดียวกัน พงศาวดาร โยนก ก็กล่าวว่า พระอินทร์ให้ “ลาวจกเทวบุตร” ลงมาเกิดเพื่อเป็นต้นราชวงศ์ปักครองล้านนา (พระยาประชากิจกรจักร, ๒๕๑๖: ๒๒๒, อ้างถึงใน เอกวิทย์ ณ ถลาง, ๒๕๔๔)

ความเชื่อและการให้คุณค่ากับความเชื่อเหล่านี้กำลังเปลี่ยนไปอย่างรวดเร็ว เนื่องจากอำนาจที่แพร่เข้ามายากภายนอก ได้แก่ พุทธธรรม ความคิดและระบบทั่วไป วิทยาศาสตร์ที่มากับการศึกษาสมัยใหม่ เศรษฐกิจทุนนิยม และกระแสประชาธิปไตยที่ถือหลักความเสมอภาคในความเป็นมนุษย์ ซึ่งล้วนแต่อธิบายระบบความสัมพันธ์ด้วยนัยที่แตกต่างออกไปอย่างสิ้นเชิง

ความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจของความอุดมสมบูรณ์

สังคมเกษตรกรรมอย่างล้านนา อีสาน ภาคกลาง ภาคใต้ รวมไปถึงอุษาคนาย โดยส่วนรวม ให้ความสำคัญอย่างยิ่งกับความอุดมสมบูรณ์ และเรื่อง “ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล” เพราะความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ มีความสำคัญยิ่งยวดต่อการดำรงชีวิต ความอุดมสมบูรณ์จึงเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต ความเชื่อและพิธีกรรมของคนในสังคมเกษตรจึงแสดงออกถึงความปรารถนาที่จะขอให้อำนาจแห่งธรรมชาติคลบบันดาล ให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ โดยเฉพาะการขอฝนในพิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งล้วนเป็นสัญลักษณ์ทางความเชื่อและคุณค่าที่ยึดถืออยู่ทั้งสิ้น

การบุกพนกlong กบทำด้วยสำริดอาบุกกว่าพันปีในดินแดนล้านนาและบริเวณอื่น ๆ ใกล้เคียงกับโดยแหล่งในเวียดนามเหนือ ศรีศักร วัลลิโกดม (๒๕๓๔: ๑๓๒) ให้ข้อสันนิษฐานว่า กลองกบสำริดเหล่านี้ใช้ในพิธีขอฝน นอกจากนั้น การฟังธรรมคำสอน ปลาร่อน พิธีจุดน้ำไฟ การแห่พระเจ้าฝนแสนห้า การแห่นางเมว โดยเฉพาะการสร้างสัญลักษณ์รูปอาواะเพศชายและหญิงไว้ในพิธีกรรมก็ล้วนเป็นการแสดงออกถึงพิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ (fertility rites) ทั้งสิ้น ทั้งนี้ก็คือเหตุผลที่เข้าใจได้ประจักษ์แจ้งคือ การร่วมเพศของชาย-หญิงทำให้เกิดชีวิตใหม่ ความเชื่อเหล่านี้มีมาตั้งแต่เดิมในล้านนา ลาว อีสาน และอาณาจักรบริเวณทั่วอุษาคนาย รวมทั้งพบได้ทั่วไปในสังคมดั้งเดิมอื่น ๆ ครั้นต่อมากลุ่มล้านนาได้รับอิทธิพลจากลัทธิพราหมณ์ที่มารุ่งโรจน์อยู่ในอุษาคนาย พิธีกรรมและความเชื่อเกี่ยวกับการบูชาอา瓦ะเพศว่าเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์จึงถูกอธิบายโดยทางพราหมณ์ว่าเป็นศิวลึงค์

ความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือผี

ชาวล้านนาเชื่อว่า “ผี” เป็นตัวแทนอำนาจเหนือธรรมชาติที่มีอิทธิพลต่อชีวิตมนุษย์ ความเชื่อนี้เป็นความเชื่อตั้งเดิมขึ้นพื้นฐานในสังคมของกลุ่มชาติพันธุ์ไทย ความ

เชื่อเกี่ยวกับการนับถือพิมลักษณะไก่ศักดิ์และเชื่อมโยงกับความเชื่อเดิมอี่น ๆ ได้แก่ ความเชื่อเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์และความเชื่อเรื่องขวัญหัวใจสำคัญร่วมกันของ ความเชื่อทั้ง ๓ นี้คือ การมองเห็นความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของโลกทางวัตถุและโลกทางจิตใจ ซึ่งแสดงออกเป็นรูปธรรมด้วยการเคารพธรรมชาติที่สามารถบันดาลทั้งความ พาสุกและหรือความทุกข์ยาก ไม่ว่าจะเป็นป่า เขา ต้นไม้ สายน้ำ แผ่นดิน ฯลฯ โดยการ เช่นไหร่ “อำนาจ” ที่สิงสถิตอยู่ในธรรมชาติ เช่น “ผีขุนน้ำ” “เจ้าป่า” “เจ้าเขา” เป็นต้น อนึ่งการนับถือพิมลักษณ์สัมพันธ์ไก่ศักดิ์กับการนับถือบรรพบุรุษ ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของ สังคมเครือญาติ ดังปรากฏว่ากลุ่มชาติพันธุ์ไทยต่างรวมกันอยู่เป็นกลุ่มเครือญาติที่เรียกว่า “ต้า” และเคารพนับถือ “ผีต้า” ซึ่งคือผีด้านตระกูล การเคารพนับถือผีด้านตระกูลดังกล่าว นี้มีอยู่อย่างมั่นคง เช่นกันในหมู่ไทยลื้อ ไทยเบิน ไทยใหญ่ ไทยอาหม

ความเชื่อเกี่ยวกับผู้บรรพชนระดับเครือญาติได้ขยายขอบเขตจนกลายมาเป็น “ผีอารักษ์” ของหน่วยทางสังคมที่ใหญ่ขึ้น เมื่อเกิดเป็นชุมชนเมือง ผู้บรรพชนของผู้ ปกครองเมืองก็ได้รับการยกย่องให้เป็น “ผีเสื้อเมือง” ตำนานของล้านนาหลายฉบับ สามารถยืนยันนัยสำคัญข้อนี้ได้เป็นอย่างดี รวมถึงการพยายามเชื่อมโยงบรรพชนต้น ราชวงศ์ไปสู่ความเชื่อเรื่องมนุษย์คู่แรกด้วย อานันท์ กาญจนพันธุ์ ได้วิเคราะห์และตั้ง ข้อสังเกตอันน่าจะมีความสำคัญยิ่งไว้ว่า

“การที่ความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือพิชัยตอบข้า อุดมการณ์ดังเดิม โดยเฉพาะการ เคารพธรรมชาติ บรรพชน และความอุดมสมบูรณ์ของชุมชน ทำให้การนับถือพิมลักษณ์ ผลิตข้าอย่างมั่นคงเรื่อยมาจนกลายเป็นอุดมการณ์ด้านหนึ่งของล้านนา ครอบคลุมชีวิต เกือบทุกด้านและทุกระดับสังคมเคียงคู่กับพุทธศาสนาเป็นเวลาช้านาน แต่การนับถือพิ ในล้านนา ก็มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอที่สำคัญที่สุดคือ ในปัจจุบันการนับถือพิได้เปลี่ยน จากที่เคยเป็นอุดมการณ์ระดับรัฐมาเป็นอุดมการณ์ระดับชาวบ้านมากขึ้น โดยมีชุมชน กลุ่มเครือญาติ และแม้กระทั่งปัจจุบันกุศลที่เป็นชั้นกลาง ยึดมั่นเป็นภูมิปัญญาและ ศีลธรรมในการปรับตัวกับการพัฒนาที่ถูกกำหนดจากภายนอกชุมชนมากขึ้น (อานันท์ กาญจนพันธุ์, ๒๕๓๕: ๖๒)

ความเชื่อเกี่ยวกับขวัญ

ความเชื่อคั่งเดิมอีกเรื่องหนึ่งของล้านนาที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับความเชื่อเรื่องพี คือเรื่อง “ขวัญ” ในเชิงจิตวิทยาของคนล้านนา ทุกสิ่งทุกอย่างไม่ว่าคน สัตว์ พืช สิ่งของ เพราะขวัญเป็นพลังของชีวิต และความคิดเช่นนี้ไม่แยกแยะระหว่างโลกทางวัฒน์ กับโลกทางจิตใจ มีการทำพิธีเรียกขวัญของคน ข้าว สัตว์เลี้ยง และขวัญบ้าน ขวัญเมือง ขวัญมีความหมายที่หลากหลายและค่อนข้างสับสน แต่โดยทั่วไปแล้วขวัญหมายถึง “แก่นชีวิต” ซึ่งการกำหนดคุณค่าเช่นนี้พ้องรับกันในหลายวัฒนธรรม ดังเช่นวัฒนธรรมของมาเลเซียและมังไนเวียดนาม ในกรณีของชาวล้านนาซึ่งได้รับอิทธิพลของคติพุทธและพระราชนักราช ขวัญจึงถูกนำมาเชื่อมโยงกับเรื่องเคราะห์กรรมและบุญบาปมากขึ้น ดังนั้นพิธีเกี่ยวกับขวัญจึงถูกนำมาพสมพسانกับพิธีสืบชะตา ทั้งสืบชะตาคน ชะตาบ้านเมือง และในปัจจุบันก็ได้ขยายไปถึงการสืบชะตามีนา คำ ไม่เป็นการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมให้เข้ากับความจำเป็นและปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงไป

อนึ่งตามความเชื่อของกลุ่มชาติพันธุ์ไทยดั้งเดิมที่ไม่ได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนาและคติพระราชนักราช ดังเช่นชาวไทยด้วย ความเชื่อเรื่องขวัญเชื่อมโยงเกี่ยวกับความเชื่ออื่น ๆ ด้วย คือความเชื่อเกี่ยวกับ “มิ่ง” “ແນນ” “ແຄນ” และ “ຟີ” โดยคำอธิบายของอาจารย์คำจอง ชาวดำ ขวัญตั้งอยู่บนมิ่ง ซึ่งเป็นพื้นฐานของชีวิตหรือสภาวะทางธรรมชาติ อันได้แก่ ดิน น้ำ ภูเขา ป่าไม้ ที่ทำให้เกิดสิ่งมีชีวิต ส่วนແນນคือชีวิตของสรรพสิ่งรวมถึงความมั่นคงของบ้านเมือง ซึ่งก็ตั้งอยู่บนพื้นฐานของมิ่ง เช่นกัน ด้านหนึ่งของແນນคือ ”สายເບອ” ซึ่งผูกติดกับແນນตามแนวตั้งคือຍາ สูงขึ้นตามช่วงอายุ โดยมีปลายด้านบนเชื่อมต่ออยู่กับແຄນ โดยผ่านตะขอที่เรียกว่า “ຂອແນນ” เชือกันว่าสายເບອ นั้นบางมาก หากสายขาดແນນก็ล้ม เท่ากับตายนั้นเอง เขายังเปรียบเสมือนอายุขัยที่มีการเปลี่ยนแปลงคล้ายความเชื่อเรื่องชะตาของล้านนา ผู้ถือตะขอคือ “ແຄນຫລ່ວ” เป็นผู้สร้าง (อานันท์ กาญจนพันธุ์, ๒๕๓๕: ๕๖)

ความเชื่อในยุคอุดมคติและการปลดปล่อย

สังคมล้านนาที่เช่นเดียวกับสังคมประเพณีแบบดั้งเดิมอื่น ๆ ที่ล้วนมีความเชื่อในยุคอุดมคติและการปลดปล่อย ซึ่งแสดงออกในรูปแบบการต่อสู้เพื่อสังคมอุดมคติ (millenarian movement) ซึ่งรู้จักกันในสังคมไทยว่า “ขบวนการพระคริอาริย์” นำ “กบฎ

ผู้มีบุญ” บ้าง ผู้ร่วมขบวนการมุ่งมั่นของไปในอนาคตว่า โลกอุดมคติจะเกิดเป็นจริงได้ โดยมีผู้ปลดปล่อยซึ่งมีลักษณะของ “วีรชนทางวัฒนธรรม” (cultural hero) หรือผู้บรรพชน นั่นคือผู้ปลดปล่อยทำหน้าที่เป็นผู้เชื่อมโลกของจิตใจกับโลกของวัตถุหรือปลดปล่อยให้ผู้คนหดหู่พ้นจากทุกข์ทั้งปวง ในประวัติศาสตร์สังคมล้านนาเกี่ยวกับ “กบฏพระยาพาบ” และขบวนการเคลื่อนไหวของ “พระครูนาครีวิชัย” ผู้เป็น “ตนบุญ”

สรุป ลิ่งที่เป็นภูมิปัญญา ระบบศีลธรรม และเป็นศักยภาพทั้ง ๕ ประการที่เรียกโดยรวมว่า “อุดมการณ์” ข้างต้นนี้มีรากฐานมาจากสังคมและวัฒนธรรมดั้งเดิมของล้านนาและอาณาบริเวณใกล้เคียง คือ ล้านช้าง สิบสองปันนา และรัฐลุ่มแม่น้ำโขงตอนใน アナนท์ กัญจนพันธุ์ จึงได้ตั้งเป็นข้อสังเกตที่น่าสนใจ ไว้ว่า

“สังคมล้านนาสามารถผลิตช้าหลักการเหล่านี้มาได้จนถึงปัจจุบันโดยเฉพาะในระดับชุมชน ในขณะที่เสื่อมถลายไปบางส่วนในระดับรัฐ เพราะอุดมการณ์เหล่านี้เป็นทั้งระบบศีลธรรมและภูมิปัญญาของสังคมเกษตรกรรม ที่เน้นให้เกิดความเคารพต่อความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ เครื่องยานต์ และชุมชน ทำให้มีพลังคำจุนองค์กรพื้นฐานของสังคม ๒ องค์กร คือ ชุมชนและเครือญาติ แต่ในสถานการณ์ปัจจุบันที่ธรรมชาติกำลังถูกกร่อน และสังคมเกษตรกำลังล่มถลาย จึงมีประเด็นคำถามที่น่าสนใจติดตามศึกษาว่า อุดมการณ์ดังเดิมจะมีบทบาทอย่างไรต่อไป (アナนท์ กัญจนพันธุ์, ๒๕๓๕: ๖๒)

ภูมิปัญญาล้านนาเป็นภูมิปัญญาที่ได้ก่อเกิดและสืบทอดกันมาในสังคมประเพณีที่มีความต่อเนื่องยืนยาวกว่าเจ็ดศตวรรษ ขณะที่ทุกวันนี้กระแสอิทธิพลจากโลกภายนอกได้หลงไหลเข้ามาสู่สังคมล้านนาอย่างรวดเร็วและกว้างขวางกว่าแต่ก่อน ไม่เพียงแต่ในสังคมเมืองที่เป็นชุมชนใหญ่อย่างเชียงใหม่ เชียงราย ลำปาง เท่านั้น แต่ชุมชนชนบทรายรอบและชุมชนในที่ราบหัวงเขาราดติดกันไปถึงชุมชนบนภูเขา โดยทั่วไปได้รับผลกระทบจากการแสวงหาความคิดเปลี่ยนแปลงที่มาจากการยกเว้นทุกหย่อมหญ้า ลิ่งแวดล้อมอันเป็นป่า ดันน้ำลำธาร สายน้ำ ที่ทำกินก็ถูกทำลายให้เสื่อมโทรมลง การดำเนินชีพและระบบความสัมพันธ์ในชุมชนและระหว่างชุมชนก็เปลี่ยนไป ความคิดและความเชื่อของคนก็เปลี่ยนไป เช่นกัน จึงมีประเด็นน่าพิจารณาว่า ชาวล้านนาปรับตัวอย่างไร

บนรากรากูมิปัญญาที่สั่งสมมาเป็นเวลานานกับกระแสเศรษฐกิจและสังคมสมัยใหม่ที่ครอบจำกอนใช้ไปทั่ว

ชาวล้านนาอาภูมิปัญญาสั่งสมมาใช้ในการปรับตัวตอบโต้และหาทางเลือกท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงอย่างไร เพื่อหยิบพลังและศักยภาพทางวัฒนธรรมล้านนา และพลวัตของกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านในท้องถิ่น โดยจะนำเสนอเป็นสังเขป ๔ กรณี คือ

๑. การสืบชะตาบุนน้ำ การบวชต้นไม้ และบวชป่า
๒. การพื้นฟูระบบหม่อนฝาย
๓. การพิสูจน์โดยชาวบ้านว่าคนอยู่กับป่าได้โดยไม่ทำอันตรายป่า
๔. การประสานประโภชน์การแพทย์พื้นบ้านกับการแพทย์สมัยใหม่

กรณีที่ ๑ การสืบชะตาบุนน้ำ การบวชต้นไม้ และบวชป่า

ชาวล้านนาได้รู้เห็น ได้สัมผัสรู้ความจริง และเข้าถึงปัญหาการเสียสมดุลในธรรมชาติแวดล้อมอย่างชัดแจ้งเป็นเวลาต่อเนื่อง เพราะกระบวนการระเทือนความเชื่อและอุดมการณ์ของสังคมประเพณี รวมทั้งกระบวนการระเทือนการคำรงชีพและการทำมาหากินของชาวบุญทุกเมืองเชื่อวัน โดยเฉพาะชนบทชาวบุญเชื่อว่า เขาได้อาศัยสาหัส្តาหล่อเลี้ยงไว้ในในถิ่นเกิด ได้อาศัยต้นไม้ อาศัยป่าเป็นแหล่งกักเก็บความชุ่มชื้นและความอุดมสมบูรณ์ รวมทั้งได้ประสบความแห้งแล้ง และความกันความเมี้ยงไข่มุมขาดแคลนน้ำ พอกเขา รู้ดีว่าการทำงานสมดุลแห่งธรรมชาติเกิดจากมนุษย์ทั้งสิ้น ทั้งที่เกิดจากพอกเขาเอง และจากผู้มีทรัพย์ มีอำนาจ มีความโลก บ้านเมืองก็ช่วยปกปักษ์รักษาสิ่งแวดล้อมไม่ค่อยได้ ชาวบ้านและรัฐก็คิดคนละอย่าง เชื่อถือคนละอย่าง ความขัดแย้งจึงมีมาก และนานเข้ากี ทวิความรุนแรงขึ้นทุกที

ความข้อนี้ย่อมเป็นที่ประจักษ์แก่ชาวบ้านเป็นอันมาก ในที่สุดก็เกิดการรวมตัวกันขึ้นของชาวบ้าน เพื่อผู้นำพิทักษ์รักษาต้นน้ำลำธารและป่าดังจะเห็นได้จากการจัดตั้งองค์กรชาวบ้านขึ้นในหลายลักษณะ เช่น กลุ่มอักษามีองค์การ, กองทุนชุมชนรักป่า จังหวัดเชียงใหม่, กลุ่มเสบียงธรรม (กลุ่มประสงค์ภาคเหนือ) และชุมชนครูเพื่อสิ่งแวดล้อมเชียงใหม่ เป็นต้น กลุ่มพลังผลักดันต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเป็นกระบวนการ (โดยอิสระจากกัน) ล้วนมีส่วนในการดำเนินงาน โครงการสำคัญ ๆ หลายโครงการจนบรรลุความสำเร็จเป็น

รูปธรรมก็มี เช่น โครงการดอยสามหมื่น โครงการชุมชนรักป่า และโครงการพิทักษ์รักษาต้นนำล้ำราก รักษาป่าของกลุ่มอัคเมืองน่าน เป็นต้น

กิจกรรมเพื่อการอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมมีอยู่หลากหลาย แต่ที่นับว่าได้รับความนิยมได้รับการเผยแพร่ และได้รับการ “ขยายผล” ไปอย่างกว้างขวางก็ได้แก่ การบัวตันไม้ บัวป่า และการสืบชะตาบุนนา ต้นไม้และป่า ซึ่งในสาระสำคัญเป็นการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม โดยนำเอาพิธีกรรมที่ได้ถือปฏิบัติกันมานานในสังคมล้านนา ประยุกต์ใช้ด้วยวัสดุประสงค์ใหม่ เพื่อเก็บปัญหาในสถานการณ์ใหม่ ก่อรากคือ ในอดีต ยามใดบุคคลมีอันเจ็บป่วยหรือเคราะห์ร้าย ห่วนเกรงว่าจะถึงแก่ความตายหรือความวินาศี ก็จะมีการทำบุญและทำพิธีกรรมสืบชะตาโดยการสูญเสียความคุ้งกันการทำพิธีทางพุทธศาสนา เพื่อให้เกิดศริริงคล เกิดกำลังใจ เกิดความหวัง ตลอดจนขออำนวยหนื้อ ธรรมชาติให้ช่วยขัดปีค เป้าภัยตระหง่านทั้งหลายทั้งปวงให้หมดสิ้นไป มีแต่ความสุข สวัสดิ์ ไม่เพียงเท่านั้น เมื่อมีลางบอกเหตุหรือมีโทรทำนายทายทักว่าจะเกิดอาเพศ เกิดภัย พิบัติ ก็จะมีการสืบชะตามีองค์วายการสืบชะตามีองมีผลให้ผู้ปกรองและชาวเมืองมี ขวัญและกำลังใจ รวมทั้งเพิ่มความระมัดระวังในการประพฤติปฏิบัติให้ทุกศีลหรือ ละเมิดเจตประเพณีของสังคมนั้น ๆ เมื่อเหตุการณ์ผ่านพ้นไป และชีวิตคนหรือ บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขตามภาวะปกติ ก็ถือกันว่าพระรา ได้ผ่านพิธีสืบชะตา ศรัทธาและ ความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ที่ถือสืบกันมาเช่นนี้ ย่อมมีส่วนกำหนดสภาพจิตใจและ กำหนดแนวทางความประพฤติปฏิบัติให้แก่กลุ่มนั้นที่มีศรัทธาและความเชื่อร่วมกัน โดยนั้น พิธีกรรมการสืบชะตาจึงมีคุณค่ามีความหมาย และพลังต่อคนในสังคมนั้น ๆ

กิจกรรมสืบเนื่องกับการบัวและการสืบชะตาดังกล่าวที่มีผลในทางให้การเรียนรู้ที่ดีเพื่อการอนุรักษ์ธรรมชาติแก่ชุมชนก็คือ การทอดผ้าป่าต้นไม้สู่ชุมชน ดังที่เคยจัดกันที่บ้านถ้ำ อําเภอโคกคำใต้ จังหวัดพะ夷า ที่ตำบลลงษ์กิ่ง อําเภอสันติสุข จังหวัดน่าน และที่กงอําเภอทุ่งหว้าช้าง จังหวัดลำพูน เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๔ และได้มีการจัดทอดผ้าป่าต้นไม้เช่นเดียวกันที่ป่าห้วยแก้ว อําเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ และที่ ตำบลหัวเมือง กิ่งอําเภอเมืองปาน จังหวัดลำปาง ในปี พ.ศ. ๒๕๓๕ เป็นต้น กิจกรรม ต่อเนื่องในโอกาสที่มีการสืบชะตา การบัวป่า และการทอดผ้าป่าพันธุ์ไม้อีกอย่างหนึ่ง คือ การศึกษาดูงานและการสัมมนาเพื่อให้สามารถนำไปใช้ในชุมชนได้แลกเปลี่ยนประสบการณ์

และเรียนรู้กราดความเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลกระทบต่อป่าชุนชน และให้ชุมชนรู้เท่าทัน สังคมในการอนุรักษ์ป่า กิจกรรมดังกล่าวเน้นบัวเป็นพฤษติกรรมใหม่ที่พ่วงเข้าไปกับ พิธีกรรมที่ชาวบ้านรู้คุณค่า ทึ้งนี้ก็คือการสนับสนุนผลักดันขององค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) และครุนาอาจารย์จากสถาบันอุดมศึกษาที่มองเห็นปัญหาและมีสำนึกที่จะผนึกกำลังกับชาวบ้าน

ที่ยกตัวอย่างมาทั้งหมดนี้เป็นการร่วมใจร่วมมือผนึกกำลังกันแก่ปัญหา สิ่งแวดล้อม โดยถือเอาการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม หรือการฟื้นฟูพิธีกรรมที่มีคุณค่าทาง ใจมาประยุกต์ใช้เพื่อแก่ปัญหาใหม่ในสถานการณ์ใหม่นั่นเอง อย่างน้อยก็เป็นทางเลือก หรือทางออกที่สอดคล้องกับพื้นฐานภูมิปัญญาของชาวบ้านที่เข้าถึงคุณค่าอย่างแท้จริง

กรณีที่ ๒ การฟื้นฟูระบบเหมืองฝาย

ดังได้กล่าวแล้วว่า ภูมิประเทศและการตั้งหลักแหล่งทำมาหากินของชุมชน ภาคเหนือ ได้ถือเอาสายน้ำเป็นปัจจัยหลักในการทำเกษตรกรรมหล่อเลี้ยงชีวิต และได้มี พัฒนาการของการชลประทานให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมมา ya ในรูปของการ จัดระบบเหมืองฝาย รวมไปถึงการจัดสรรงานน้ำและการปักกรองดูแลให้มีการเฉียบนำ ทั่วถึงกัน จนก่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชุมชนที่ใช้น้ำร่วมกันอย่างไรก็ ดี ในปัจจุบันนี้การชลประทานหลวงหรือระบบการจัดสรรหารัพยากรน้ำที่ “รัฐ” เป็นผู้ ลงทุน และรัฐเป็นผู้กำกับการใช้น้ำในหลาย ๆ พื้นที่ได้เกิดการ “แบลกแยก” ขึ้นระหว่าง “หลวง” กับ “ชาวบ้าน” ชาวบ้านเป็นเพียงผู้อยู่รับน้ำที่หลวงจะ “ประทาน” ให้ ชาวบ้านมิได้เป็นผู้สร้าง ผู้ดูแล ผู้รักษาและผู้จัดทำการปั้นน้ำดังเดิมก่อน รัฐกับชาวบ้าน จึงดูประหนึ่งอยู่คนละฝ่ายกัน มีผู้ให้-ผู้รับ ซึ่งแตกต่างจากระบบเดิมที่ถือกำเนิดใน ห้องถิน โดยคนห้องถิน เพื่อประโยชน์สุขของคนห้องถินอย่างเสมอหน้า ข้อได้เปรียบ ของชลประทานหลวงคือ ชาวบ้านไม่ต้องลงทุนลงแรง ไม่ต้องดูแลรักษา เป็นเพียงผู้รับ ประโยชน์ อีกทั้งความมั่นคงแข็งแรงของเขื่อนและคลองส่งน้ำของหลวงก็ทำด้วย ค老公รีตเสริมเหล็ก จึงมีความทนทานแข็งแรง ไม่ต้องบำรุงรักษาซ่อมแซมใกล้ชิด เมื่อไอน์เหมืองฝายที่ทำขึ้นจากวัสดุห้องถิน อันได้แก่ ไม้ คิน หิน ทราย และไฟ ที่ชาวบ้าน ร่วมกันนำมาทำขึ้น ทว่าสิ่งที่เสื่อมสภาพไปคือความร่วมมือ ร่วมใจ ความรู้สึกเป็น

เจ้าของและมีส่วนร่วมที่มีต่อเหมืองฝ่ายของตนตลอดจนการบริหารจัดการที่ถือหลักความเสมอภาคและความยุติธรรมในหมู่ชาวบ้าน ที่มิใช่หน้าที่ความรับผิดชอบของชุมชนอีกต่อไป ชาวบ้านจึงวางมือต่างคนต่างอยู่ พลังความเป็นกลุ่มก้อนของชุมชน ชาวบ้านจึงอ่อนแอก จะยังคงมือญี่หนึ่งที่เคยมีมาในสังคมประเพณีก็แต่เพียงในชุมชน บางแห่งที่อยู่ห่างไกล และยังไม่ได้รับการ “พัฒนา” โดยรัฐ

จากประสบการณ์ที่ได้รู้เห็นและเปรียบเทียบข้อดีข้อเสีย ชาวบ้านล้านนาทุกวันนี้ รู้สึกมากขึ้นว่า ระบบเหมืองฝ่ายของตนที่มีมาแต่เดิมนั้นมีคุณค่ามีความหมายต่อพวากษา สร้างความเป็นปีกแผ่นดินคงของชุมชน สร้างความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันของคนที่อยู่ในลุ่มน้ำเดียวกัน ได้ดีกว่า แม้จะต้องแลกทับภาวะที่ต้องซ่อนสร้างดูแลเหมืองฝ่ายกันเอง ก็ดูจะเหมาะสมกว่าด้วยประการทั้งปวง จึงมีกลุ่มชาวบ้านที่ต้องการจะฟื้นฟูระบบเหมืองฝ่ายที่มีอยู่เดิมมาใช้ เพราะเข้าถึงคุณค่าแท้จริงและคุณค่ายั่งยืนที่เหมืองฝ่ายมีต่อชุมชน ของตน การฟื้นฟูระบบเหมืองฝ่ายเป็นการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมอีกอย่างหนึ่งที่มีความเป็นไปได้และมีคุณค่าสูง เพราะวิถีชีวิตตามระบบเหมืองฝ่ายยังอยู่ในความทรงจำ และความรู้ความเข้าใจของชาวบ้านล้านนามิใช่น้อย อีกทั้งระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนและระหว่างชุมชนลุ่มน้ำเดียวกันก็มีความเป็นประชาธิปไตยอยู่โดยเนื้อแท้ ประเด็นปัญหาจึงอยู่ที่ว่า ประชาชนในท้องถิ่นกับราชการผู้เป็นตัวแทนของรัฐมีความเข้าใจตรงกันหรือไม่เพียงไร ในเรื่อง “สิทธิชุมชน” และ “ความรับผิดชอบร่วมกันของชุมชน” การถือกำเนิดขององค์กรบริหารส่วนตำบล (พ.ศ. ๒๕๓๘) จะเป็นโครงสร้างพื้นฐานในการปกครองตนเองของชาวบ้านที่จะเกือบคล้ายระบบเหมืองฝ่ายพื้นคืนชีพ สำเร็จหรือไม่ยังเป็นสิ่งที่จะต้องจับตามองกันต่อไป และถ้าชาวบ้านล้านนามีสำนึกร่วม กว้างขวางหนาแน่นจริงจังเกิดเป็นกระบวนการฟื้นฟูระบบเหมืองฝ่ายเพื่อประโยชน์ร่วมกันของชุมชน รัฐจะสนับสนุนเกื้อぐูล ให้เพียงไร และรัฐจะต้องแก้ไขความเข้าใจของเจ้าหน้าที่ แก้ไขระบบที่ข้อมั่นคืบว่าด้วยการคลประทานในส่วนที่เกี่ยวกับหน้าที่ความรับผิดชอบและสิทธิของชาวบ้านเพียงไร เป็นสิ่งที่ชาวบ้านจะบันดาลเอาเองไม่ได้ แต่มีสิทธิเสรีภาพที่จะเรียกร้องเอาได้ตามวิถีทางประชาธิปไตย เพราะโดยแก่นแท้ ระบบเหมืองฝ่ายเป็นระบบที่ได้รับการพัฒนาและผ่านการทดสอบมาเป็นเวลาหลายนานแล้วว่า เป็นระบบแบ่งปันผลประโยชน์ และเป็นระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจ รวมไปถึงเป็น

วิธีคิดและเป็นอุดมการณ์ของสังคมล้านนาที่มีผลในทางปฏิบัติ เป็นวิถีประชาธิปไตย
ขนาดแท้และดั้งเดิมของชาวบ้านที่สอดคล้องกับระบบประชาธิปไตยที่สังคมไทย
โดยรวมยอมรับเข้ามาเป็นอุดมการณ์ทางสังคมของประเทศ

กรณีที่ ๓ การพิสูจน์โดยชาวบ้านว่าคนอยู่กับป้าได้โดยไม่ทำอันตรายป้า

นโยบายหลักของประเทศที่ต้องการอนุรักษ์ป่าไว้ให้มากที่สุดและดีที่สุดนั้นเป็นนโยบายที่ดี แต่ปัญหานี้อยู่ว่ารัฐถือว่าป่าเป็นของรัฐ ใครเข้าไปอยู่ในพื้นที่ที่ประกาศเป็นเขตป่าอนุรักษ์ก็ต้องย้ายออกไป ทั้งๆ ที่ในความเป็นจริงรัฐได้ปล่อยป่าละละเลยให้ชาวบ้านเข้าไปหักริ้างทางพงขายพื้นที่ทำกิน ได้อ่างไม่จำกัดมาเป็นเวลาต่อเนื่อง “หลายชั่วคน” มาแล้ว ปัจจุบันในพื้นที่ที่รัฐประกาศเป็นเขตห่วงห้ามก็มีคนเข้าไปทำกินอยู่แล้วหลายพื้นที่ ทั้งที่อยู่นานาแ]}" data-bbox="107 68 900 300"/>

ความจริงประการหนึ่งที่ชาวบ้านจำนวนมากเพียรนอกรถล่าวัวให้ฝ่ายราชการและเจ้าหน้าที่ของรัฐ ทั้งระดับนโยบาย ระดับบริหาร และระดับปฏิบัติการทราบ แต่ไม่ค่อยประสานความสำเร็จก็คือ คนที่อยู่ป่าโดยไม่ทำลายป่า “กมี” เพราะคนเหล่านั้นรู้ซึ่งถึงคุณค่าของป่าไว้เกือกถูกชีวิตเขามาอย่างไร อย่างไรแต่คนเมืองล้านนาเลยชนเผ่าต่างๆ ที่มีสำนึกรักลักษณะกันนี้ก็มีอยู่มาก ในระยะสิบปีมานี้ก็ได้ประจักษ์ด้วยว่า ชาวเขาเผ่ามูเซอและอีกอีกห้าบ้านป่าคาสูข์ใจ อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย รักษาป่าต้นน้ำลำธารและป่าชุมชนของเขาวิวีปันอย่างดี เพราะเขารู้ว่าเขาก็ได้พึ่งพาต้นน้ำลำธารหล่อเลี้ยงชีวิต ได้อาศัยไม่พื้นและผักป่าของป่าต่างๆ ทั้งพืชและสัตว์เพื่อยังชีพ ทั้งที่เป็นอาหาร ยา และที่อยู่อาศัย เขายังทำไร่畠พะในพื้นที่นอกป่าชุมชนและไม่ไกลจากหมู่บ้าน เขาวิจักปลูกพืชกันดินพังทลายตามไฟล่าเขา เช่น กระถินและถั่วนะจะะ เขายังต่อท่อน้ำจากแหล่งน้ำมาสู่หมู่บ้านสำหรับคืนกินจะล้าง ดังนี้ เป็นต้น

สำหรับชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยง ยิ่งน่าทึ่งเป็นอันมากที่มีความเชื่อสืบกันมาว่าแผ่นดินเป็นของ “ซุ่งทะรี” เพพเจ้าของกะเหรี่ยงอันเบรียบ ได้กับแม่ธรณีของคนไทยในมโนทัศน์เกี่ยวกับเจ้ากราบไหว้ของคนกะเหรี่ยงนั้น

“ธรรมชาติเช่นแผ่นดินและแม่น้ำล้วนมีเจ้าของทั้งสิ้น มนุษย์เป็นเพียงผู้เข้ามาใช้ และเป็นเพียงส่วนหนึ่งของธรรมชาติเท่านั้น ภายใต้จักรวาลอันกว้างใหญ่นี้ มนุษย์มีเพียงตัวเปล่าที่ไม่มีอำนาจอะไร และหากปราศจากธรรมชาติเหล่านี้แล้ว มนุษย์ย่อมไม่สามารถเป็นมนุษย์ได้ คนจะเหรีบงึงมีวิถีปฏิบัติดนต่อธรรมชาติด้วยความเคารพยิ่งในฐานะผู้มีพระคุณและในฐานะที่สั่งคุ้มครองธรรมชาติเป็นสิ่งสำคัญที่สุดที่มีอำนาจบารมีเหนือกว่ามนุษย์” (ปีนเก้า เหลืองอรามศรี, ๒๕๓๕: ๕๕-๕๖)

เหตุที่มากของการเกิดสำนักอนุรักษ์ป่าของบรรดาชาวบ้านแม่ทามีอยู่ว่าเดิมชาวบ้านปลูกข้าวโพดฝักอ่อนขาย มีการถางป่าทำไร่ข้าวโพดมากขึ้นแต่ก็ไม่พ้นความยากจนและมีหนี้สิน ผู้นำชาวบ้านสองสามคนเห็นว่าปลูกพืชอย่างเดียวไม่อาจแก้ปัญหาความยากจนได้จึงลองทำไร่นาสวนผสม หรือ “เกษตรทางเลือก” ดู ปรากฏว่าได้ผลดี มีกินมีใช้และมีรายได้เพิ่มขึ้น ชาวบ้านโภคภัยก็หันมาทำกันมากขึ้น ความสำเร็จของการทำไร่นาสวนผสมของผู้นำชาวบ้านนั้นมาพร้อมกับการเปลี่ยนอุดมการณ์จากการ “อยากรวย” มาเป็น “อยากร่มเย็น” (เอ็นจิโอ เข้ามามีส่วนสนับสนุน ความคิดและการขยายผลในช่วงเวลาเดียวกัน) ในขณะเดียวกันนั้นชาวบ้านก็พบว่า การบุกเบิกทำลายป่าทำให้น้ำแม่น้ำอ่อนเพ้อดแห้งลงไป ชาวบ้านได้ข้อสรุปว่า การทำไร่นาสวนผสมจะได้ผลดีก็ต้องรักษารากฐานอุดมสมบูรณ์ของป่าเอาไว้ ขั้นตอนอาจมีการรวมตัวกันขึ้นเป็นองค์กรท้องถิ่นเพื่อรักษาป่า

การเปลี่ยนวิธีคิดและเปลี่ยนระบบการผลิต โดยกลับมาสู่ระบบการพึ่งพาตนเองด้วยการทำไร่นาสวนผสมนับว่าเป็นก้าวสำคัญ ชาวบ้านได้สร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างคนที่ทำอย่างเดียวกันอย่างกว้างขวางมีการเดินทางมาเรียนรู้จากกันและกัน ชาวบ้านอื่น ๆ ไกลอกอิกปีก้าวอกกันมากขึ้นและนานับอย ๆ ทำให้เจ้าของบ้านมีภาระพากเพกไปเยี่ยมชมป่าของตนเอง รวมทั้งพาขึ้นไปดูบุนนาซึ่งมีลักษณะเป็น “น้ำழู” คือเป็นน้ำซับที่ขึ้นมาจากธารน้ำ ชาวบ้านก็เกิดการเรียนรู้และสั่งสมความรู้มากขึ้นกว้างขึ้น ก็ยังกับป่าและพันธุ์พืชที่อาศัยอยู่ในพื้นที่นั้น พร้อมกันนั้นก็เกิดความชำนาญในการพากันขึ้นโดยและเข้าป่าและอธินายได้ว่าอะไรเป็นอะไร

ส่วนหนึ่งของเครือข่ายที่ชาวบ้านจัดตั้งขึ้นคือ ชุมชนจะเหรีบงึงซึ่งกำลังลุกไถ่ออกจากพื้นที่วนอุทยานเข่นกัน โดยธรรมเนียมปฏิบัติแล้วจะเหรีบงึงเหล่านี้ทำไร่หมุนเวียน

และปลูกพันธุ์พืชหลายอย่าง การหมุนเวียนทำไร่ของกระหรี่บึงมีผลให้ผืนดินถูกทิ้งไว้ฟื้นตัวตามธรรมชาติ (วงจรหมุนเวียนของเข้าอยู่ระหว่าง ๑-๕ ปี แต่เนื่องจากพื้นที่ถูกจำกัดลงและมีจำนวนคนเพิ่มขึ้น จึงต้องจัดการหมุนเวียนให้สั้นลงเป็น ๕-๖ ปี ซึ่งไม่ได้เท่าของเดิม) แต่เนื่องจากความจำเป็นและข้อจำกัดดังกล่าว ชาวบ้านจึงร่วมกันจัดการท่องเที่ยวเพื่อหารายได้เสริมและเป็นทางออกที่จะได้ไม่ต้องเบียดเบี้ยนธรรมชาติมากกว่าที่ทำอยู่

ในการจัดการท่องเที่ยวนี้ ชาวบ้านแม่ท่าจะพาคนเข้าไปคุยบูน้ำ อุพีชสมุนไพรตามลادเขา และพาไปคุยบ้านกะเหรี่ยงเพื่อศึกษาวิธีการทำไร่หมุนเวียน รวมเป็นการดูเพื่อหาความรู้ความเข้าใจ ๑ เรื่องประสานสอดคล้องกัน อย่างไรก็ได้จะมุ่งหมายของการจัดการท่องเที่ยวของชาวบ้านขณะนี้ยังไม่ใช่การทำไร่ แต่มีจุดมุ่งหมายสำคัญในเชิงสังคมโดยระบุว่า ๑) ต้องการสร้างเครือข่ายกับคนทั้งนอก เพื่อให้เป็นที่เข้าใจว่าการดำเนินชีวภาพเขาไม่เป็นอันตรายต่อป่า ๒) ระดมทุนเพื่อเอามาใช้จ่ายในกองทุนรักษาป่า และ ๓) ตอกย้ำการให้ความรู้ความเข้าใจเรื่องป่าและระบบนิเวศของพวกราชาให้คงอยู่ สืบไปโดยเฉพาะในหมู่ลูกหลานของชาวบ้าน

เท่าที่กล่าวมานี้ก็คงเป็นที่ประจักษ์แจ้งกันแล้วว่า ความคิด ความเพียรพยายาม และความตั้งใจมั่นของชาวบ้าน มีคุณค่าและมีคุณประโยชน์ต่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม และอนุรักษ์ระบบนิเวศเพียงไร หากได้มีการนำไปขยายผลให้สามารถสร้างความเข้าใจ ตรงกันได้กับคนของรัฐหรืออย่างน้อยขยายเครือข่ายที่เป็นองค์กรชาวบ้านให้กว้างขวาง ขึ้นก็ย่อมจะมีน้ำหนักและมีพลังต่อรองในการรักษาธรรมชาติแวดล้อมให้คงอยู่ไม่น้อย ไปกว่าความสำเร็จของชาวบ้านอีกสักเท่าไร ก็จะเป็นการสนับสนุนให้ชาวบ้านสามารถรักษาป่าชายเลน ไว้อย่างได้ผล งานมีอำนาจต่อรองและขยายเครือข่ายไปยังชุมชนชายทะเลหลายจังหวัด ในภาคใต้ ดังจะได้ยกเป็นกรณีตัวอย่างในส่วนของภาคใต้

ทั้งหมดที่กล่าวมาข้างต้นนี้ พอกจะถือได้ว่าเป็นความมองงานของภูมิปัญญา ชาวบ้านล้านนาบนรากรฐานภูมิปัญญาสั่งสมและประสบการณ์ที่มีมาแต่เดิม

กรณีที่ ๔ การประสานประโยชน์การแพทย์พื้นบ้านกับการแพทย์สมัยใหม่

การพื้นฟูการรักษาพยาบาลของหมอดินพื้นบ้านประสานประโยชน์กับการแพทย์สมัยใหม่ ใหม่นั้นมีคุณประโยชน์อย่างไร มีลักษณะ “การผลิตช้าทางวัฒนธรรม” เพื่อ

แก้ปัญหาในสถานการณ์ให้อ่าย่าง ໄວ และการทำเช่นนี้มีศักยภาพที่จะนำไปขยายผลในชั้นบที่ห่างไกลจากบริการการแพทย์สาธารณสุขได้เพียง ໄວ

ในประการแรก บริการการแพทย์แผนปัจจุบัน ณ ท้องที่ชั้นบที่ห่างไกลอาจไม่สามารถตอบสนองความต้องการของประชาชนได้เพียงพอ เพราะบางท้องที่ประชาชนน้อยมีโรงพยาบาลขนาดเล็ก การคุณภาพค่อนข้างลำบากต่อการเดินทาง ขณะเดียวกัน การรักษาพยาบาลพื้นบ้าน โดยหน่วยเมืองซึ่งมีจำนวนมากกว่าหมู่บ้านปัจจุบัน ซึ่งก็ยังสามารถช่วยชาวบ้านได้ระดับหนึ่ง โดยเชิญหนอมเมืองระดับอาชูโสมาร์กยาหารือเพื่อร่วมมือกันในการรักษาพยาบาลชาวบ้านทั้งในทางปริมาณและคุณภาพบนหลักความเคารพนับถือและเสมอภาคกันทางความรู้ หมู่บ้านเต็มใจให้ความร่วมมือ และช่วยเหลือกันให้บริการแก่ชาวบ้านกว้างขวางมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม โดยร่วมมือกันใช้หลักการวินิจฉัยโรคแบบพึงพาภัน

ในประการที่สอง พิจารณาในเชิงคุณภาพที่เห็นเป็นรูปธรรมมากคือ “การรักษากระดูกหัก” ของหนอมเมืองร่วมกับโรงพยาบาล ปรากฏว่าในบางท้องถิ่นมีคนประสบอุบัติเหตุจากการตกว่าไม่ระวังเป็นรถชนต์ รถบรรทุก หรือรถจักรยานยนต์ปีละมาก ๆ บางรายมารักษาที่โรงพยาบาลและจำนวนมากกว่ารักษาตามมีตามเกิดด้วยการรักษาพยาบาลพื้นบ้าน แม้จะหายในเวลาต่อมา แต่บางรายพิการ กระดูกหักหรือไม่เข้าที่ก้มอยู่ ครั้นจะรับมารักษาที่โรงพยาบาลทั้งหมดก็กระทำมิได้ด้วยเหตุผลนานาประการ จึงได้คิดหาวิธีที่เป็นการประนีประนอม คือ คนป่วยมารับการฉายเอ็กซเรย์ที่โรงพยาบาลแล้วกลับไปรักษาที่หนอมเมืองโดยอาศัยผลเอ็กซเรย์ประกอบการรักษา ปรากฏว่าได้ผลดี

ในประการที่สาม ภูมิปัญญาของหนอมเมืองมีการเรียนรู้สืบทอดภูมิปัญญาจากบรรพบุรุษ โดยอาศัยการสั่งสอนประสบการณ์จนกลายเป็นความชำนาญ วิธีแก้ปัญหากระดูกของหนอมเมืองก็จึงเป็นหลักเดียวกับแพทย์แผนปัจจุบัน คือทำให้บริเวณกระดูกหักอยู่นิ่ง ๆ แล้วปล่อยให้ธรรมชาติของร่างกายทำหน้าที่ซ่อมแซมกระดูกให้กลับติดตั้งเดิมต่อไป นอกจากหนอมเมืองจะมีวิธีวินิจฉัยกระดูกหักโดยอาศัยการลูบคลำ ซึ่งต้องใช้ความชำนาญจากประสบการณ์ ส่วนแพทย์แผนปัจจุบันมีเครื่องเอ็กซเรย์มาช่วยให้เห็น

ลักษณะตำแหน่งและความรุนแรงที่หักได้ชัดเจนแน่นอนยิ่งขึ้น เพื่อประกอบการตัดสินใจหาวิธีรักษาที่เหมาะสม (เอกสารที่ ๗ สถาบันฯ ๒๕๔๔)

๓.๒ ภูมิปัญญาภาคกลาง

อาณาบริเวณภาคกลางของประเทศไทยเป็นที่ราบลุ่มน้ำอันกว้างใหญ่และอุดมสมบูรณ์ที่สุดแห่งหนึ่งของโลก ลักษณะทั่วไปตอนกลางลุ่มน้ำตลอดลงไปจังหวัดที่อยู่ทางใต้ เช่น จังหวัดสุพรรณบุรี ลักษณะที่สำคัญคือ แม่น้ำลำคลองเป็นเครือข่ายหล่อเลี้ยงพืชผักดื่นที่เกิดจากการทับถมของตะกอนหน้าดินและเป็นส่วนของการอุดตื้น ไหล่ทวีปเป็นเวลาต่อเนื่องหลายพันปี แม่น้ำใหญ่ๆ สายที่หล่อเลี้ยงภาคกลาง ได้แก่ แม่น้ำแม่กลอง ไหลลงมาจากเทือกเขาชายแดนตะวันตก แม่น้ำท่าจีนหรือสุพรรณบุรี และแม่น้ำเจ้าพระยา ไหลจากจุดรวมตัวกันของแม่น้ำปิง วัง ยม น่าน ที่นครสวรรค์ และแม่น้ำบางปะกง ไหลจากทิวเขาซีกตะวันออกที่กันระหว่างที่ราบสูงกับภาคกลาง คือบริเวณดงพญาเย็น แม่น้ำลำคลองเหล่านี้ได้พัฒนาความโอΖของหน้าดินจากพื้นที่ตอนบนของประเทศไทยซึ่งเป็นป่าเขามาดำเนินไปลงมาสู่เบื้องล่าง ทำให้อาณาบริเวณภาคกลางดินดีและมีความชุ่มชื้นเหมาะสมแก่การทำเกษตรกรรมขนาดใหญ่ รวมทั้งเหมาะสมแก่การตั้งหลักแหล่งบ้านเมืองที่มีประชากรมาก ได้อีกทั้งการคมนาคมไปมาหากษัตริย์ที่อยู่ในพื้นที่กับโลกภายนอกก็ทำได้สะดวกกว่าตอนในของประเทศไทย บริเวณนี้จึงมีคนหลายชาติพันธุ์มาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินและแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกัน โดยอาศัย “น้ำ” เป็นปัจจัยหลักในธรรมชาติเพื่อการพัฒนาและสร้างสรรค์ “อารยธรรมสยาม”

อย่างไรก็ตามพื้นที่ภาคกลางมิได้จำกัดบริเวณอยู่เฉพาะในเขตลุ่มแม่น้ำดังกล่าวเท่านั้น แต่ครอบคลุมพื้นที่กว้างขวางอุดตื้น ได้แก่ ตอนบนเหนือจุดบรรจบกันของแม่น้ำๆ สาย ๘ สาย ณ จังหวัดนครสวรรค์พื้นที่ส่วนนี้มีแม่น้ำๆ ๔ สาย ได้แก่ ปิง วัง ยม น่าน หล่อเลี้ยงจากบนลงล่างเป็นพื้นที่กว้างขวาง ประกอบด้วยพื้นที่ของจังหวัดตาก กำแพงเพชร ตุ้น ไทรทับ พิษณุโลก อุตรดิตถ์ พิจิตร นครสวรรค์ และเพชรบูรณ์ พื้นที่เป็นที่ราบท่อนบนคือล้านนา ไว้ทางบนและกั้นอีสาน ไว้ทางตะวันออกเฉียงเหนือ บริเวณนี้เป็นที่ตั้งหลักแหล่งชุมชนมาแต่โบราณและมีความอุดมสมบูรณ์เช่นกัน มีลักษณะผสมทั้ง

เทือกเขา ที่รากหัวงเขา ที่ดอนและที่รากลุ่มแม่น้ำต่อนบน อุณหภูมิเย็นกว่าภาคกลาง
ตอนล่าง โดยเฉลี่ยและมีทั้งร้อนชื้นในบางพื้นที่และแล้งกว่าในหลายพื้นที่

ภาคกลางซึ่กตะวันตกเป็นอีกบริเวณหนึ่งที่ไม่เหมือนบริเวณลุ่มน้ำต่อนล่างเลข
ที่เดียว บริเวณนี้ ได้แก่ พื้นที่จังหวัดกาญจนบุรี อุทัยธานี ราชบุรี เพชรบุรี ลงไปถึง
ประจวบคีรีขันธ์ ดินแดนซึ่กตะวันตกของลุ่มแม่น้ำมีเทือกเขากันпромแคน ไทย-พม่า
ลาดယาวเหนือลงให้จนชิดฝั่งทะเลที่ประจวบคีรีขันธ์ มีที่รากเชิงเขา มีแม่น้ำสำคัญคือ
แควน้อยและศรีสวัสดิ์ ไหลลงมาหล่อเลี้ยงกาญจนบุรีและราชบุรีลงไปถึงสมุทรสงคราม
ขณะที่แม่น้ำขนาดเล็กและสั้นกว่าก็ไหลสู่อ่าวไทย เช่น แม่น้ำเพชรบุรี แม่น้ำปราณบุรี
บริเวณดังกล่าวมีทั้งทิวเขา ที่รากเชิงเขา และที่รากชิดทะเลเป็นแนวยาวยกภูมิอาณา
เหมือนภาคกลาง แต่ร้อนชื้นกว่าในบริเวณชายหาดตะวันตกและค่อนข้างแล้งจัดตั้งแต่
ช่วงเพชรบุรีลงไปตลอดประจวบคีรีขันธ์อันเป็นส่วนแรกที่สุดของประเทศไทย บริเวณนี้
เป็นเส้นทางสัญจรของมนุษย์มาแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จากเหนือลงใต้และจาก
ตะวันตกข้ามเทือกเขามาตะวันออกเป็นแหล่งเมืองสมทั้งการทำการสิกรรมและการ
ประมง อีกทั้งป่าเขาและทะเลเป็นธรรมชาติที่กระบวนการผืนแผ่นดินซึ่งทำให้มีลักษณะ
พื้นที่แคบยาวแตกต่างจากบริเวณลุ่มแม่น้ำ

อาณาบริเวณสำคัญอีกส่วนหนึ่งของภาคกลางคือ ซึ่กตะวันออกของลุ่มน้ำ
เจ้าพระยา ไปจุดชายแคน ไทย-กัมพูชา ส่วนบน ได้แก่ พื้นที่จังหวัดกรุงเทพฯ ปราจีนบุรี
และสระแก้ว ส่วนตอนล่างติดทะเลที่โอบจากตะวันออกลงสู่ตัวจระแนกอินโดจีน คือ
จะเชิงเทรา คลบุรี ระยอง และตราด บริเวณนี้มีป่าเขา ที่ราก และที่ดอน ด้านในเป็นที่
รากลุ่มแม่น้ำทางตะวันตก และที่รากแคนยาวยาชายทะเลซึ่กตะวันออกของอ่าวไทย
การเกษตรทำได้ในพื้นที่ดอนในภาคฝั่งทะเลเข้าไป แต่ริมทะเลและวากลังได้เข้าสู่ร่องที่
ได้รับอิทธิพลลมมรสุมทั้งชื่นและลง (มรสุมตะวันตกเฉียงใต้และตะวันออกเฉียงเหนือ)
พื้นที่บางส่วน คือ ระยอง จันทบุรี และตราด จึงมีภูมิอาณาครร้อนชื้นเหมือนภาคใต้ และ
ป่าเขา บริเวณนี้ก็แตกต่างจากป่าเขานอกภาคเหนือ ภาคกลางตอนบน และภาคตะวันตก
ของประเทศไทย บริเวณนี้จึงมีความแตกต่างภายในพื้นที่คือระหว่างกรุงเทพฯ กับปราจีนบุรี
และตอนในกับบริเวณชายทะเล ลักษณะการตั้งถิ่นฐานและการทำนาหากินของคนก็
แตกต่างหลากหลายกัน ไปด้วย ปัจจุบันบริเวณนี้มีความสำคัญทางเศรษฐกิจและการ

ท่องเที่ยวมีการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมกับต่างประเทศ และมีการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว ดึงดูดให้คนต่างด้าวพำนัชต่างวัฒนธรรมมาทำนาหากินที่นี่ สรุป อาชานบริเวณภาคกลางมีลักษณะแตกต่างหลากหลายมากระหว่างพื้นที่รวมทั้งระดับความอุดมสมบูรณ์และความสะดวกเหมาะสมในการตั้งหลักแหล่งถิ่นฐานก็แตกต่างกันไปด้วย และโดยที่ภาคกลางได้รับฟันจากลมรสุมในปริมาณเฉลี่ยอย่างเหมาะสม คือมีฤดูฝนอันร้อนชื้นสลับกับฤดูแล้ง และไม่มีอากาศที่หนาวเย็นจัดบริเวณนี้จึงเป็นแหล่งทำนาหากินอันสะดวกสบายและอุ่นหนาฝ่าคั่งมีความเหมาะสมในการสร้างสรรค์อารยธรรมที่มีแหล่งน้ำเป็นปัจจัยหลักอย่างบริบูรณ์ พืชและสัตว์ที่เป็นอาหารโดยธรรมชาติมีอยู่อย่างสมบูรณ์และการไปนาหาสู่กับคนในสังคมหรือภูมิประเทศที่แตกต่างออกไปเกิดการทำไถ่สะดวก ประสบการณ์สั่งสมของคนที่อาศัยอยู่ในบริเวณที่ต่อเนื่องนานา เช่นนี้จึงเป็นประสบการณ์ที่หลากหลาย

ด้วยสิ่งแวดล้อมและปัจจัยภูมิศาสตร์ดังกล่าวมานี้ ลักษณะเด่นของการตั้งถิ่นฐานของคนในภาคกลางจึงได้แก่ การยึดเอาซัยภูมิใกล้น้ำเป็นหลักในการตั้งบ้านเรือน จักระบนเรือกสวนไร่นา สร้างวัดวาอาราม สร้างเมืองและเรียงวัง ดังจะเห็นได้ว่าบ้านเรือนจะปลูกอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ ลำคลองติดต่อกันไปตามลักษณะคดเคี้ยวหรือตรงของลำน้ำ บางที่สร้างเป็นแพเรียงรายกันไป การสัญจรสามารถเดินข้ามถึงกันได้ริมคลองที่นิยมทำสะพานไม้ยาวผ่านหน้าบ้านเรือน อย่างใบปี๊งวัด ท่าน้ำเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการเดินทางโดยเรือและบนถ่ายสิ่งของน้ำจากแม่น้ำลำคลองใช้เพื่อการบริโภค ชะล้างล้างปฏิกูล ใช้ทำไร่นาและใช้สัญจร สภาพน้ำขึ้น น้ำลง น้ำท่วม น้ำลด เป็นภาวะปกติของธรรมชาติที่คนอยู่กับน้ำต้องรู้เท่าทัน รวมทั้งต้องปรับตัวเพื่อหาประโยชน์ และลดโทษจากการอยู่กับน้ำให้ได้ การปลูกสร้างบ้านเรือน วัดวาอารามต่อเรือ และประดิษฐ์ของใช้ในชีวิตประจำวัน ก็ต้องคิดออกแบบให้เหมาะสมแก่ประโยชน์ใช้สอย ตามสภาพดินฟ้าอากาศ ในด้านการเกษตร วัฒนธรรมการทำนา ก็ต้องปรับให้เข้ากับสภาพพื้นที่และภาวะของน้ำ การคัดพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับนาลุ่ม นาดอน นาหว่าน นาปรัง การจัดทำคันคูบังคับน้ำเข้าเลี้ยงไร่นาหรือไข่น้ำออกจากราก ก็เป็นประสบการณ์สั่งสมอันเกิดจากการอยู่พื้นที่อย่างรู้เท่าทันธรรมชาติ รวมไปถึงการสร้างเมืองโดยใช้แม่น้ำลำคลองเป็นทั้งคูเมืองป้องกันศัตรุและเป็นทั้งทางสัญจร ทั้งวัดและวังจะหันหน้า

ลงแม่น้ำลำคลองเพื่อความสะดวกของการสัญจร การวางรูปอาคาร โบสถ์วิหาร ดำเนินการให้เหมาะสมกับทิศทางลมที่เปลี่ยนแปลงตามฤดูกาลของมรสุม และความพสมพstan กลมกลืนกันระหว่างคืน น้ำ ฟ้า เรือกสวน ไร่นากับพฤติกรรมมนุษย์ที่ได้รับการออกแบบ เพื่อเก็บปัญหาต่าง ๆ นานา สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นประสบการณ์และความรอบรู้สั่งสมที่เป็นภูมิปัญญาอันมีลักษณะเฉพาะและเหมาะสมแก่ชีวิตตามความเป็นอยู่อย่างสัมพันธ์กับธรรมชาติแวดล้อม

ด้วยความอุดมสมบูรณ์ที่ธรรมชาติเอื้ออำนวยด้วยทำเลที่ตั้งที่ควบคุมเส้นทางจากภายในประเทศออกสู่ทะเลและจากทะเลเข้าสู่ด้านในของประเทศ และด้วยความกว้างใหญ่ไพศาลของพื้นที่ภาคกลางที่สามารถรองรับประชากรได้มาก ภาคกลางจึงเป็นที่ตั้งของศูนย์กลางอำนาจการปกครองคือราชธานีตลอดมา ทั้งสมัยกรุงสุโขทัย อุษายาและรัตนโกสินทร์ คุณไทยและคนจากหลาย ๆ ชาติพันธุ์ทั้งที่อยู่มาเดิมและคนใหม่ที่อพยพเข้ามารามาหากินได้เข้ามาอยู่ร่วมกันเป็นสังคมที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมมาก มีทั้งความขัดแย้งและความพสมกลมกลืน ทรัพยากรหั้งภายในอุ่นน้ำ ภาคกลางเองรวมทั้งจากภาคเหนือและภาคอีสานก็ถูกขนย้ายถ่ายเทมาใช้บำรุงชีวิตบำรุงเมืองให้รุ่งเรืองมั่นคงและถูกขนย้ายต่อไปยังต่างประเทศด้วย

ส่วนการสังคրามและสันติภาพพร้อมกันนั้น ศูนย์กลางประเทศไทยหรือราชอาณาจักรอย่างกรุงสยามก็เลิกเปลี่ยน รับเอา ปรับใหม่ ปรับให้ซึ่งความรู้ภูมิปัญญา และอารยธรรมจากต่างแดนทั้งตะวันออกและตะวันตก ภูมิปัญญาในภาคกลางทำเลที่ตั้งและลักษณะเฉพาะจึงมีส่วนที่มากประสบการณ์ของอารยธรรมอื่น ๆ ด้วยมิใช่น้อย แล้วค่อยซึ่งซับเพ่งขยายไปยังภูมิภาคอื่น ๆ ของประเทศไทยต่อหนึ่ง รวมความว่าคนอยู่กับน้ำ ทำมาหากินกับดินและน้ำที่อยู่ไม่ไกลจากทะเล มีชัยภูมิอันได้ปรีบและเอื้อประโยชน์หลายประการ ได้สัญจรควบหากับคนจากวัฒนธรรมอื่นต่อเนื่องเป็นเวลาหลายศตวรรษ ประสบการณ์ที่ผ่านการรู้เห็นมากทั้งความรุ่งโรจน์และความวินัยยอมสั่งสมภูมิปัญญาทั้งเก่าและใหม่ไว้มากเป็นภูมิปัญญาตามเหตุปัจจัยและพื้นภูมิอันมีลักษณะเฉพาะเช่นนี้

เอกสารที่ ๗ คลัง (๒๕๔๔: ๒๒-๒๖) ได้เสนอภาพรวมเกี่ยวกับบริบททาง
ภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม ตั้งแต่ด้าน ธรรมชาติและวัฒนธรรมของภาคกลาง อันเป็น
เป้าหมายของภูมิปัญญาโดยสังเขปดังนี้

๑. ภาคกลางมีอาณาบริเวณที่ร่วงกว้างใหญ่ และมีแม่น้ำลำคลอง มีการ
ผลิตประทาน และมีปริมาณน้ำฝนเพียงพอและเหมาะสมแก่การทำเกษตรกรรมขนาดใหญ่
ผลิตอาหารเลี้ยงประเทศ ได้จำนวนมาก ตลอดจนส่งออกพืชพรรณธัญญาหาร ไปยัง
ตลาดต่างประเทศ ได้มีภัยธรรมชาติน้อยและนานาจังหวัดเมื่อเทียบกับพื้นที่อื่น ๆ ของ
โลก ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นแผ่นดินและน้ำเป็นปัจจัยสำคัญที่ยังส่งผลให้เกิด^๑
ภูมิปัญญาทางการเกษตร การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน การสัญจรทางน้ำ โภชนาการ
การประดิษฐ์ศิลปหัตถกรรมต่าง ๆ และแบบแผนการดำรงชีพที่สอดคล้องกับธรรมชาติ
แวดล้อม

๒. ภาคกลางอยู่ในทำเลที่ตั้งที่适合ต่อการติดต่อกับโลกภายนอกทั้งทางทะเล
และทางอากาศ สะดวกต่อการติดต่อกับภาคพื้นดินภายในประเทศและประเทศ
ข้างเคียง โดยเฉพาะการสัญจรทางอากาศในปัจจุบัน ได้นำอาคนจากสังคมและ
วัฒนธรรมต่าง ๆ จากทั่วโลกมาสู่ประเทศไทย และนำคนไทยออกสู่โลกกว้าง
โดยสะดวก ทำให้มีการติดต่อแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรม ความรู้ และข้อมูล
ข่าวสารอย่างคล่องตัว และทำให้สังคมไทยเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอย่างมีชีวิตชีวา
ขณะเดียวกันก็นำปัญหาใหม่ สิ่งท้าทายใหม่ แบบแผนการผลิตและการบริโภคใหม่มาสู่
คนในสังคมไทยมากขึ้น มีการรับ-ให้ และแลกเปลี่ยนความรู้ภูมิปัญญาโดยกว้างขวาง

๓. ภาคกลางมีความอุดมสมบูรณ์และมีความสะดวกต่อการทำมหาภิน การตั้ง^๒
หลักแหล่งและการดำรงชีพที่เหมาะสม ในเมืองเป็นกำลังและเป็นทรัพย์ของแผ่นดิน
มาแต่โบราณกาลด้วยเหตุผลทางการเมือง การศึกษาและเศรษฐกิจ ทำให้ภาคกลาง
เป็นที่รวมของการตั้งหลักแหล่งของคนหลากหลายชาติพันธุ์ ได้แก่ คนไทย มองผู้คน
ต่างเชื้อชาติ ชาวมลายู จีน อินเดีย และชาวยุโรป ทั้งในรูปของการค้าต้อนเชลยศึกษา
อพยพเข้ามานำเนื่องจากภัยสงครามและภัยธรรมชาติเข้ามาเพื่อระบบเศรษฐกิจการหรือเข้า
มาทำมหาภินและเข้ามาระดับสูงโดยคลาก

กลุ่มชาติพันธุ์ที่มาอยู่ในภาคกลางตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นกลุ่มก้อนอย่างถาวร ในทำเลที่ตั้งหลากหลายจังหวัด ในลุ่มน้ำภาคกลาง บ้างก็เข้ามาค้าสำเกาหรือค้าขายอยู่ในเมืองกรุงและหัวเมืองขึ้น ในชั้นออกหรือเข้ามาทำธุรกิจภาคสมัยใหม่ ในมหานครอย่างกรุงเทพฯ คนเหล่านี้ได้พกพาเอาวัฒนธรรมความเชื่อ ศาสนา ภาษา และธรรมเนียมประเพณีของชาติพันธุ์ของตนเข้ามาด้วย แต่ได้มาร่วมกับกลุ่มคนอื่น (assimilation) เป็นคนไทยแห่งสยามประทศภาษาใต้อาณาบริมของสยามรัฐและวัฒนธรรมไทยอันนี้สถาบันพระมหากษัตริย์ไทยเป็นศูนย์กลาง ขณะเดียวกันก็มีการรักษาวัฒนธรรมความเชื่อ และขนบประเพณีอันหลากหลายของผู้พันธุ์ต่าง ๆ ไว้ในระดับหนึ่ง ทำให้วิถีชีวิตของคนไทยในภาคกลางมีความหลากหลายมากภายใต้รั้งเงาของอารยธรรมไทยที่มีวัฒนธรรมหลวงและวัฒนธรรมรายภูมิ เป็นกระแสหลัก หากแต่ในทศวรรษหลัง ๆ มาเนี่ย วิถีชีวิตของคนในชุมชนเมืองมีความเป็นนานาชาติ (cosmopolitan) อันหลากหลายมากขึ้น โดยเฉพาะในยุคเศรษฐกิจทุนนิยม ไร้พรมแดนและบุคคลข้อมูลข่าวสารอย่างทุกวันนี้

๔. เกี่ยวกับภาษา เพราะสยามประทศหรือราชอาณาจักรไทยมีคนไทยเป็นชนชั้นปักษ์รอง และมีคนไทยเป็นทวยราษฎร์ ภาษาที่ใช้จึงเป็นภาษาไทยเป็นหลักใหญ่ แม้จะมีกลุ่มชนที่ใช้ภาษาอื่น เช่น ลาว เบนร มอญ ญวน จีน ฝรั่ง แบก (การตะ) เข้ามาอยู่กันเป็นกลุ่มก้อนและใช้ภาษาของตนภายในชุมชนเครือญาติ แต่ในการติดต่อสั่งสรรค์ระหว่างกลุ่มและติดต่อกับฝ่ายบ้านเมืองก็ต้องใช้ภาษาไทยเป็นธรรมดายังคงกับภาษาไทย เป็นภาษาราชการซึ่งใช้ในการให้การศึกษาอบรมทุกระดับทุกประเภทนชาติที่เข้ามาอยู่ด้วยก็ได้เรียนรู้ภาษาไทยเป็นปกติประจำวัน ภาษาไทยจึงเป็นปัจจัยหลักในการหล่อหลอมกลุ่มคนเหล่านี้ให้เข้ามาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับคนส่วนใหญ่ที่เป็นคนไทย ทำให้ในระยะยาวก็มีสำนึกร่วมเป็นคนไทยในผืนแผ่นดินเดียวกัน สำหรับกลุ่มชนลาวที่มีอยู่มากในหลายชุมชนของภาคกลางก็หาใช้โครงอื่นไม่ แต่โดยปกเห็นก็คือคนผ่าไท-ลาว ด้วยกัน ส่วนชาติพันธุ์อื่น ๆ นอกรากจะร่วมใช้ภาษาไทยแล้ว หลายกรณีก็มีการแต่งงานระหว่างคนไทยกับกลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้ โดยเฉพาะคนจีน มอญ เบนร แม้แต่ชาวญี่ปุ่น การกลุ่มคนทางภาษาและวัฒนธรรมจึงค่อยเป็นค่อยไป ทั้งนี้ก็ด้วยคุณสมบัติเฉพาะทางบางประการของภาษาไทยรวมทั้งศักยภาพและพลังของสังคมไทยบางแห่งนุ่ม

๕. พุทธศาสนา เป็นปัจจัยแม่บทอีกประการหนึ่งที่มีอิทธิพลในการสร้าง

โลกทัศน์ ชีวทัศน์ และวิถีการดำเนินชีวิตของคนไทยผืนแผ่นดินไทยเป็นอันมาก พุทธศาสนาได้รับการอุปถัมภ์ค้ำชูจากพระมหากรหตุริย์และชนชั้นปกครองของไทยมานานหลายศตวรรษ ด้วยอำนาจการเมืองพระมหากรหตุริย์ พุทธศาสนาได้รับการส่งเสริมแพร่กระจายให้ประชาชนนับถือกว้างขวางออกไปทุกทาง แม้ประชาชนจะนับถือและผูกพันอยู่กับการนับถือพิบารพบุรุษ พิอารักษาพิไนธรรมชาติอยู่อย่างแน่นแฟ้น แต่ก็รับเอาพุทธศาสนาเข้าไปสู่ในสำนักงานกิจกรรมทำให้ความเชื่อ พิธีกรรม และกิจวัตรต่าง ๆ มีพุทธธรรม พุทธพิธี พุทธจริยวัตร เข้าไปมีความหมาย มีคุณค่า และเป็นที่พึงที่ยึดเหนี่ยวอย่างมาก ในระดับสามัญชนการนับถือพุทธศาสนาถือว่าทักษัณการนับถือฝึกนัยดังกล่าวมิได้ขัดแย้งกัน แต่ประสานคลุกเคล้ากันไปได้และมีความเชื่อของลัทธิพราหมณ์เข้ามาด้วยพร้อม ๆ กับพุทธศาสนา

๖. วัฒนธรรมข้าว ในที่นี้หมายถึงวิถีการดำรงชีพด้วยการเกษตรที่มีการทำนาปลูกข้าวเป็นหัวใจในการยังชีพ และหมายรวมถึงการปลูกพืชพรรณชั้นญาหารอื่น การประมงและการจัดระบบความเป็นอยู่ในรอบปีที่มีขั้นตอนการทำนาเป็นเครื่องกำกับวิถีรวมไปถึงการตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองและการประดิษฐ์ของกินของใช้ต่าง ๆ ของชาวไร่ที่มีการปลูกข้าวเป็นเม่นทโดยนัยนี้เรื่องของความเชื่อ พิธีกรรม และระบบความสัมพันธ์ที่มนุษย์มีกับธรรมชาติและสิ่งหนึ่งหนึ่งของชาติที่มีลักษณะเฉพาะเป็นคตินิยมของคนที่อยู่กับ “ข้าว” เป็นสำคัญ

ภาคกลางเป็นอาณาบริเวณกว้างใหญ่ไฟศาลาที่มีการทำไร่โดยอาศัยทั้งน้ำฝนและทั้งชลประทานกว้างขวางที่สุดผลิตข้าวเลี้ยงประชากรได้จำนวนมาก มีการสืบทอดและพัฒนาวิถีการบริโภคยั่งยืนหวานและแม้จะมีการอพยพของคนชาติพันธุ์ต่าง ๆ เข้ามาอยู่เป็นประชากรอย่างหลากหลาย ชาติพันธุ์เหล่านี้ทั้งลาว เบมร ญวน มอง จีน และอื่น ๆ ส่วนใหญ่ก็เป็นกลุ่มชาติที่มีวัฒนธรรมข้าวเป็นวิถีหลักของชีวิตทั้งสิ้น การเข้ามาอยู่ร่วมกันในภาคกลางจึงเป็นความสะดวกและสอดคล้องกันที่จะพอกพาอาวิชีพ การผลิต การบริโภค ความเชื่อ และพิธีกรรม ที่มีลักษณะพ้องรับกันเข้ามาด้วย และมีผลเป็นการผสมผسانคลุกเคล้าเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ได้ตลอดมา ด้วยประการฉะนี้ ภูมิ-ปัญญาของคนปลูกข้าวและอยู่กินมากับข้าวบนผืนแผ่นดินที่มีแหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์ จึง

เป็นส่วนสำคัญพื้นฐานของประสบการณ์สั่งสมของคนในวัฒนธรรมข้าวที่มีการทำ
เป็นแม่นท

ด้วยเหตุปัจจัยและองค์ประกอบพื้นฐานข้างต้น ภูมิปัญญาภาคกลางจึงเกิดขึ้นและ
มีพัฒนาการตลอดมาท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ทั้งจากภายนอกและภายใน

ภูมิปัญญาในวัฒนธรรมข้าว

ภาคกลางของประเทศไทยนั้นมีชัยภูมิเป็นใจกลางเมืองของย่านอุษาคเนย์ที่ได้ชื่อ
ว่าเป็น “อู่ข้าวอู่น้ำ” ที่สำคัญแห่งหนึ่งของโลก ชาวโลกหลากหลายวัฒนธรรมที่รู้จักบ้าน
เมืองไทยโดยเฉพาะชาวตะวันตกต่างเรียกอาหารบริเวณลุ่มน้ำภาคกลางว่า “Rice Bowl of
Asia” พล โลกลส่วนมากซึ่งส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในทวีปเอเชียล้วนกินข้าวเป็นอาหารหลัก
สำหรับคนในวัฒนธรรมไทย การกินอาหารเรากล่าวว่า “กินข้าว” และของอย่างอื่นที่กิน
ประกอบกันเรารายกว่า “กับข้าว” คนในวัฒนธรรมอื่น ได้แก่ จีน ญี่ปุ่น อินเดีย ชา-
มลายู และคนที่บ่ป่วงแห่งอุษาคเนย์ก็ล้วนกินข้าว และเป็นคนที่มีวัฒนธรรมข้าวเป็นวิถี
ชีวิตขึ้นรากรฐานด้วยกันทั้งสิ้น กล่าวอีกนัยหนึ่งวัฒนธรรมไทยภาคกลางและทุกภูมิภาค
รวมไปถึงวัฒนธรรมของประเทศไทยเพื่อนบ้านแบบนี้ ล้วนมี “วัฒนธรรมข้าว” (Rice
Culture) เป็นแม่นทแม้จะมีความผิดแผกแตกต่างกันบ้างในรายละเอียดเกี่ยวกับการผลิต
การบริโภค ความเชื่อและพิธีกรรม แต่ในแก่นสารสาระแล้วทั้งคนล้านนา คนอีสาน
คนทักษิณและคนภาคกลางก็ล้วนเป็นคนแห่งวัฒนธรรมข้าวร่วมกันมาก ได้สั่งสมความรู้
ปรีชาญาณ ความเชื่อ พิธีกรรม และภูมิปัญญาไว้มากในวัฒนธรรมข้าว ฉะนั้นการทำ
ความเข้าใจเรื่องนี้ โดยใช้พื้นที่กว้างใหญ่ของภาคกลางเป็นแหล่งกลาง จึงน่าจะมี
อานิสงส์เป็นการเข้าถึงภูมิปัญญาทั้งของภาคกลางและของภาคอื่น ๆ ที่นับเนื่องเข้ามายัง
ถึงกันไปพร้อม ๆ กัน ผู้เขียนมีความเชื่อว่า ไปกว่านั้นอิกว่าการทำความเข้าใจ
“วัฒนธรรมข้าว” โดยแก่นแท้เป็นการทำความเข้าใจลึกซึ้งไปถึงรากเหง้าของวิถีชีวิตไทย
และการนี้ย่อมเข้าถึงภูมิปัญญาที่เป็นมรดกสั่งสมนานาประการ โดยปริยาย ซึ่งพอจะ
หยิบยกพิจารณาได้ดังนี้

๑. ลักษณะเด่นของอู่ข้าวอู่น้ำ

ในพื้นที่ราบลุ่มภาคกลางอันกว้างใหญ่ไฟฟ้า มีการทำนาในที่ราบลุ่มในรูป
ของนาคำและนาหว่าน ตามลักษณะความเหมาะสมของพื้นที่แต่ไม่ว่าเป็นนาคำหรือนา

ห่วงกีเป็นการปลูกข้าวแบบมีน้ำขังเลี้ยงต้นข้าวซึ่งแตกต่างจากการปลูกข้าวไร่นที่ตอนหรือบนภูเขา ปัจจัยหลักของการทำนาในที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ คือ น้ำและดินอุดมที่เกิดจากตะกอนทับถมอันแม่น้ำลำคลองนำอาบสู่ยธรรมชาติมา กับสายน้ำที่ไหลลงมาจากภาคเหนือ พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกในที่ราบลุ่ม ภาคกลางจึงเป็นพันธุ์ที่ได้รับการคัดสรรและผสมผสานโดยช้านานมาเป็นเวลานานหลายชั่วคนว่ามีความเหมาะสมกับสภาพดินฟ้าอากาศ

พันธุ์ข้าวในภาคกลางมีความหลากหลายมากต่างกัน มีคุณสมบัติคุณภาพและลักษณะเฉพาะที่ได้ใช้เวลาปรับตัวมาอย่างนานด้วยสติปัญญาของมนุษย์ ตัวอย่าง เช่น พันธุ์ข้าวหลาภูชนิดที่ชาวบ้านเรียกว่า “ข้าวน้ำสวน” เป็นข้าวที่ต้องการน้ำหล่อเลี้ยงในระหว่างเจริญเติบโต ทนความลึกของน้ำได้ไม่เกิน ๑ เมตร การทำนาใช้วิธีดำเนินเป็นส่วนใหญ่ พันธุ์ข้าวนานาชนิดประเทกนี้เป็นข้าวที่นิยมปลูกส่วนใหญ่ในจังหวัดภาคกลาง ส่วนข้าวอีกประเทกหนึ่งเรียกว่า ข้าวขึ้นน้ำ ข้าวลอย หรือข้าวฟางลอย ที่ลำต้นยาวและหอดออกไประแตกแขนงตามข้อ และอกรากตามข้อได้ ลำต้นเจริญเติบโตเร็วกว่าพันธุ์นาสวน แนะนำสำหรับปลูกในพื้นที่ลุ่มน้ำมาก ๆ น้ำท่วม ฝนตก จนระดับน้ำเปลี่ยนแปลงสูงขึ้นรวดเร็ว ข้าวประเทกนี้จะปลูกกันมากในบางพื้นที่ของจังหวัดที่มีน้ำท่วมขังมาก เช่น พระนครศรีอยุธยา สุพรรณบุรี พิจิตร อ่างทอง ชัยนาท สิงห์บุรี ลพบุรี เป็นต้น การปลูกใช้วิธีห่วง

อนึ่ง ในวัฒนธรรมข้าว น้ำเป็นปัจจัยสำคัญพื้นฐาน ดินอันอุดมและแรงงานทั้งคนและสัตว์ก็เป็นเรื่องสำคัญ มนุษย์จึงใช้ปัญญาสร้างพิธีกรรมและธรรมเนียมนิยมต่าง ๆ ในรูปแบบ วิธีการ และอุบายน ให้สอดคล้องกับความเชื่อและสิ่งแวดล้อม ไว้มากมาย ใน การจำแนกพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา เอื่ยม ทองดี (๒๕๓๓: ๔๕-๖๑) วิเคราะห์ ตามเป้าหมายและวัตถุประสงค์ของพิธีกรรม “รำโนำ” ดังนี้

๑. พิธีกรรมเพื่อบวงสรวง อิ่มนวอน เสียงทาง ให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ ให้ ปราศจากภัยตราชตลดอกชนขอความเชื่อมั่นในการดำรงชีพในรอบปี พิธีกรรมส่วนนี้จะ จัดขึ้นก่อนลงมือเพาะปลูก เช่น พิธีของฝน (รวมถึงพระราชพิธีพิธุณกาสตร์) โดยแห่นาง แมว เทศน์พญาคันคา สาคคាតาปลาช่อน พิธีปืนแมง พิธีบูชาแก่น พิธีบูญบังไฟ พิธีบูญ ชำชะะ พิธีเท่นบูชาหลักเมือง พิธีเสียงผีพิทุนน้ำ พิธี เช่น ไหว้บูญญาณบรรพบุรุษ

เป็นดัน

๒. พิธีกรรมเพื่อการเพาะปลูก มีเป้าหมายเพื่อการเพาะปลูกโดยเฉพาะ ซึ่งจะทำพิธีในช่วงเวลาที่จะลงมือเพาะปลูก มีเจตทัณเพื่อขอโอกาส ขออนุญาต (ต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ พืช วิญญาณที่ครองพื้นที่) บวงสรวง บนบาน บอกกล่าว (เจ้าที่เจ้าทาง) ฝากฝังให้การทำทำไร่ในปีนี้ ๆ เป็นไปโดยสวัสดิ์ ทั้งต่อคน ข้าว สัตว์ ปราสาจากยันตราย ได ๆ และเป็นการแสดงความต่อแม่โพสพ-แม่หัวญี่ข้าว พิธีกรรมส่วนนี้ได้แก่ พิธีแรกนา (รวมถึงพิธีจุดพระนังคัลแรกนาขวัญของประเพณีหลวง) พิธีเดี้ยงตาแยก พิธีบูชาภูมินา พิธีแยกไถตอกกล้า พิธีแยกด้านา พิธีปักข้าวตาแยก พิธีแยกหัวว่านข้าว พิธีเชิญแม่โพสพใส่ข้าวปลูก พิธีเชิญแม่โพสพลงนา พิธีบูชาแม่ธารพี พิธีอาผุน (ปุ่ย) ใส่นา เป็นต้น

๓. พิธีกรรมเพื่อบำรุงรักษา มีเป้าหมายเพื่อบำรุงรักษาต้นข้าวให้เจริญงอกงามปอดกัยจากศัตรุพืชนานาและเพื่อแสดงความอ่อนน้อมต่อข้าวและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวเนื่อง พิธีกรรมเหล่านี้จัดขึ้นระหว่างเวลาการเพาะปลูกจนกระทั่งเก็บ ได้แก่ พิธีไล่น้ำ พิธีปักตาเหลว พิธีขึ้นท้าวทั้งสี่ พิธีไหว้เจ้าที่ พิธีรับขวัญแม่โพสพ พิธีส่งข้าวบินพี พิธีคัดข้าว พิธีไล่นก หนู เพลี้ย แมลง ปู หนอน ฯลฯ โดยน้ำมนต์ ผ้าบันต์ โดยหัววันทรายโดยเครื่องราง หรือโดยการนา เป็นต้น

๔. พิธีกรรมเก็บเกี่ยว เป้าหมายเพื่อให้ได้ผลผลิตให้คุณปอดกัยในการเก็บเกี่ยว และเพื่อแสดงความอ่อนน้อมต่อข้าวและสรรพสิ่งที่เกี่ยวข้อง พิธีเหล่านี้จัดขึ้นในช่วงฤดูเก็บเกี่ยว ได้แก่ พิธีรับข้าว พิธีแยกเกี่ยวข้าว พิธีเชิญข้าววัณ พิธีทำลาน พิธีปลงข้าว พิธีขันข้าวขึ้นซุ้ง พิธีตั้งล้อมข้าว พิธีปิดซุ้ง เป็นต้น

๕. พิธีกรรมเพื่อเฉลิมฉลอง มีเป้าหมายเพื่อเฉลิมฉลองผลผลิตที่ได้แก็บนหรือ เช่นสังเวียนพยาดา อารักษ์ และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ได้คุ้มครองคน สัตว์ และบรรดาพืชพรรณ รัฐภูมิหาราให้ได้ผลดีตลอดจนเลี้ยงอาหารตอบแทนน้ำใจเพื่อนบ้าน รวมทั้งขอมาลา ไทยและขอให้สิ่งที่ได้ล่วงเกินสิ่งใด ผู้ใดหรือสัตว์เลี้ยงที่ได้พึงพาอย่างวัวควาย ในการนี้จะมีพิธีเดี้ยงพระอุทิศส่วนกุศลให้เทพเจ้า สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ปูป่า ตายาย เจ้าที่เจ้าทาง เจ้ากรรมนายเรว ตลอดจนสรรพสัตว์เป็นการตอบแทนบุญคุณแก่ผู้มีคุณทั่วหน้า ซึ่งเป็นการผสมผสานความเชื่อทั้งเรื่องศีลและความเชื่อในพระพุทธศาสนารวม ๆ กันไป

พิธีกรรมเหล่านี้จัดขึ้นหลังการเก็บเกี่ยว ซึ่งได้แก่ พิธีบุญคุณล้าน พิธีสู่ขวัญข้าว พิธีเผาข้าว พิธีขอพร พิธีบุญกุ้มข้าวใหญ่ พิธีบุญข้าวจี พิธีถอนข้าวทิพย์ พิธีถอนข้าวยาคู พิธีสู่ขวัญข้าวขึ้นเด้า พิธีสู่ขวัญเกวียน พิธีสู่ขวัญ Crowley พิธีแห่ข้าวพันก้อน (พิธีบุญพระเวส) พิธีลาสงฆ์ พิธีกองข้าว พิธีขึ้นปีใหม่ เป็นต้น (เอกสารที่ ๘๕๔: ๓๗-๔๗)

อนึ่ง พิธีกรรมและความเชื่อในวัฒนธรรมข้าวถังกล่าวข้างต้น มีคุณปัจจารต่อสังคมมนุษย์และสิ่งแวดล้อมชรรนชาติ โดยเฉพาะมีบทบาทเป็นกระบวนการขัดเกลาทางสังคม (socialization) หรือสร้างบรรหัดฐานทางจริยธรรมให้แก่กลุ่มนชนผู้ปฏิบัติ ดังที่เอียน ทองดี (๒๕๓๓: ๒๕-๒๖) ได้ประมวลไว้

- พิธีกรรมและความเชื่อในวัฒนธรรมข้าวปักผึ้งพฤติกรรมทางจริยธรรม ด้วยความเชื่อว่า ป้าไน แผ่นดิน สายนำ ข้าว และสรรพสิ่งต่าง ๆ ล้วนมีเทพเจ้าคุ้มครอง คนจึงแสดงออกด้วยการเคารพ สภาพรีบัร้อย กตัญญูตัวที่ ไม่ประมาท เชื่อในกฎหมายพึงพา กันของชีวิตและสรรพสิ่ง ไม่โลภหรือเห็นแก่ตัวอยู่กับความพอดี ไม่ล้างผลลัพธ์ธรรมชาติ รู้จักยับยั้งชั่งใจ รู้จักโดยและการอุดหนุนรวมทั้งรับสภาพเมื่อเกิดภัยพิบัติ

- พิธีกรรมและความเชื่อในวัฒนธรรมข้าวช่วยรักษาสมดุลแห่งธรรมชาติ เมื่อมนุษย์การพกภูธรรนชาติ ไม่ละเมิด ไม่โลภ ยอมรับสภาพและข้อจำกัดอยู่อย่างพอดี ๆ ในปัจจัย ๔ การทำลายทรัพยากรธรรมชาติก็ต้องตามมาและ โดยอัตราการเกิดและตายของมนุษย์โดยธรรมชาติทำให้มนุษย์ไม่เพิ่มจำนวนมากเกินไปหรือเร็วเกินไป การบริโภคทรัพยากรจึงอยู่ในระดับที่มีการเกิดใหม่ทดแทนได้ทันไม่ว่าพืชหรือสัตว์ ความสมดุลของระบบนิเวศจึงมีอยู่ เมื่มนุษย์จะผลิตอาหารได้โดยเฉพาะข้าวที่เพื่อการยังชีพ หากใช้เพื่อเป็นสินค้าแลกเปลี่ยนเป็นวัตถุอย่างอื่น ไม่ความคงอยู่ ความหลากหลาย และความสมดุลในธรรมชาติจึงไม่ถูกทำลาย

- พิธีกรรมและความเชื่อในวัฒนธรรมข้าว ได้ปลดปล่อยมนุษย์ให้มีสมดุลทางจิต วิญญาณ และก่อให้เกิดความมั่นคงทางจิต ใจและทางสังคม ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อได้ประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อในทุกขั้นตอนของการผลิตในรอบปี ชาวนาจะรู้สึกโล่งใจ หลุดพ้นจากความวิตกกังวลกับความไม่แน่นอนที่มาจากการธรรมชาติ พิธีกรรมเปิดโอกาสให้คนได้ปฏิบัติคิดปฏิบัติชอบ ได้โทย ล้างบาป สร้างโอกาส สร้างสิทธิธรรม รวมไปถึงการมีขวัญกำลังใจ มีอิสรภาพแก่ตนและครอบครัว มีภารดรภาพของชุมชนและมี

ความรู้สึกมั่นคงในชีวิตและในฐานความเชื่อของชาวพุทธ การกดปี่ใช้งานและการทุบตี วัสดุภายนี้เป็นนาปกรณ์ที่ต้องซัดใช้ แต่ด้วยการประกอบพิธีสู่ขวัญความ พิธีสู่ขวัญ ข้าว พิธีล้าง ฯลฯ หลังถูกเก็บเกี่ยว ย่อมเป็นการปลดปล่อยจิตวิญญาณจากความวิตก กังวล ได้สะท้อนให้เห็นความอ่อนโยนแห่งจิตใจและความยอมรับนับถือชีวิตทั้งมวลที่ ไม่ควรเบียดเบียน กล่าวได้ว่า สำนึกระเษ่นี้เป็นวิสัยของผู้เจริญ ผู้มีปัญญาและมีมโนธรรม

- พิธีกรรมและความเชื่อในวัฒนธรรมข้าวมีบทบาทสำคัญให้การสร้างคุณภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของมนุษย์ เพื่อการทำงานยังให้เกิดการผลิต การแยกจ่าย การแลกเปลี่ยน การบริโภคบนฐานของความพอเพียงตามสภาพและข้อจำกัดในธรรมชาติ พิธีกรรมทุกขั้นตอนและทุกลักษณะล้วนเป็นการเน้นการผลิตที่เหมาะสมและพอเพียง พิธีกรรมได้แฟงไว้ซึ่งกรรมวิธีในการบำรุงพืช การบำรุงรักษา การขัดศัตรูพืช การเก็บเกี่ยว การบำรุงดิน น้ำ และสภาพแวดล้อมรวมถึงการประس帕พลดผลิตในการแยกจ่ายได้เพื่อแผ่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ถึงวัด ถึงบ้านเรือน ถึงครอบครัว ถึงสุสาน ที่ต้องพึ่งพา กัน ก่อนจะบริโภคเองในครัวเรือน ในการบริโภคก็สอนให้บริโภคอย่างประหยัด ไม่ฟุ่มเฟือย ไม่สูญเปล่า การแลกเปลี่ยนก็เป็นไปตามความจำเป็นเหมาะสม มิได้แลกด้วยความโลภหรือแลกกับอาชญากร ที่เป็นอย่างมุ่งคิดศึกธรรม เพื่อว่าการทำ เช่นนี้ เป็นนาปะ พิธีกรรมสอนให้เก็บรักษาผลผลิตด้วยความระมัดระวัง โดยอนุมูลขวัญข้าว ไว้ปลูกในปีต่อไป พิธีกรรมและความเชื่อในวัฒนธรรมข้าว จึงสร้างสำนึกรักเมืองที่มีความพอเพียง และความสมดุลทางเศรษฐกิจเพื่อการยังชีพ ซึ่งแตกต่างจากเศรษฐกิจเงินตราหรือ เศรษฐกิจอุตสาหกรรม สาระสำคัญเหล่านี้จะมีปรากฏอยู่ในถ้อยคำของบททำขวัญ ต่างๆ เป็นอันมาก

ภูมิปัญญาในการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนและชุมชน

การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนและชุมชนของคนในภาคกลางเป็นไปตามอิทธิพลของ สิ่งแวดล้อมธรรมชาติ ประการหนึ่งและตามครรลองประวัติศาสตร์และพัฒนาการของ คอมไทยอีกประการหนึ่ง เพราะทั้ง ๒ เหตุปัจจัยนี้ก่อให้เกิดการเรียนรู้และการปรับตัวของมนุษย์เป็นอันมาก อนึ่ง เมื่อจะพูดถึงภูมิปัญญาในการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนและชุมชนย่อม

กิจกรรมหมายรวมกว้างขวางพอสมควรเพื่อประโยชน์ของการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ จึงขอ
นิยามความหมายไว้ดังนี้

“ดินฐาน” หมายถึง พื้นที่หรืออาณาบริเวณที่มีนุ่ยเลือกตั้งหลักปักฐานทำมาหากินและดำรงเผ่าพันธุ์เป็นการถาวร ไม่เคลื่อนย้าย เพราะอาณาบริเวณนั้นมีนุ่ยสามารถแสวงหาปัจจัยพื้นฐานในการครองชีพเพื่อการดำรงอยู่และสืบสกุลหลาน ได้ต่อไป หากมีปัญหาอุปสรรคแห่งธรรมชาติก็อยู่ในวิสัยและมีภูมิปัญญาที่จะแก้ปัญหาของตัวได้

“บ้านเรือน” เป็นสองสิ่งที่ผูกพันใกล้ชิดกันมาก โดยเฉพาะในสังคมชนบทที่เป็นสังคมเกษตรกรรมอย่างสังคมไทย “บ้าน” หมายถึง คุ้มบ้านหรือหมู่บ้าน ซึ่งก็ได้แก่กลุ่มของครัวเรือนหลาย ๆ ครัวเรือนมาอยู่ร่วมกันในลักษณะเดียวกัน สมาชิกแต่ละครอบครัว มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันเป็นเครือญาติหรือไม่ก็สายสัมพันธ์ใกล้ชิดกันมาก่อน ชีวิตของแต่ละคนจะเกิด เติบโต เรียนรู้ การยังชีพในครัวเรือนและในลักษณะบ้านโดย ผ่านกระบวนการขัดเกลาทางสังคม (socialization) ขึ้นพื้นฐานจากครอบครัวและใน ลักษณะบ้านนั้น ๆ ส่วน “เรือน” หมายถึง ครัวเรือนที่มี พ่อ แม่ ลูก และเครือญาติชั้นสนิท ได้แก่ ปู่ย่าตายาย พี่น้อง ลูกหลาน อยู่ร่วมกันเป็นครอบครัวทั้งในระดับครอบครัวเดียว และหรือครอบครัวขยายและอีกความหมายหนึ่งทางภาษาพหู “เรือน” หมายถึง ตัวอาคาร ที่ประกอบขึ้นเป็นที่อยู่อาศัยของสมาชิกในครอบครัวที่อยู่กินด้วยกันเป็นประจำ นั้นได้ ว่าเป็นโครงสร้างทางกายภาพหน่วยที่เล็กที่สุดของสังคมมนุษย์

“ชุมชน” ในที่นี่มีความหมายกว้าง คสุณถึงคุ้มบ้าน หมู่บ้าน หรือกลุ่มของหมู่บ้าน ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องและพึ่งพากันลึกซึ้ง ใจลึกซึ้งหนึ่ง ซึ่งหมายรวมกว้าง ออกไปถึงเมือง รัฐ หรืออาณาจักร ก็ได้แล้วแต่บริบทที่จะกล่าวถึง

ในกรณีของภาคกลาง “ชุมชน” หมายถึง กลุ่มนญี่บ้านหรือคุ้มบ้านที่อยู่ใน “ทุ่งเดียวแก้น” หรือลุ่มน้ำเดียวแก้น หรือในทางจิตวิญญาณ มีความเชื่อนับถือศาสนาเดียวแก้น หรือนับถือผีและสิงสักดีสิทธิ์เดียวแก้น บางกรณีหมายรวมไปถึง “บ้านเมือง” โดยรวมก็ได้ ความหมายและขอบเขตของ “ชุมชน” ดังกล่าวนี้เป็นคนละเรื่องกับชุมชนในกรอบพื้นที่การปกครองของทางราชการ อันประกอบด้วยหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด ที่ถือเอาเส้นแบ่งอาณาเขตตามสภาพภูมิศาสตร์เป็นเกณฑ์

๑. การตั้งชุมชนตามลักษณะภูมิประเทศแห่งที่ร้านคุ่นน้ำ

ในมิติประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนและชุมชนของคนในภาคกลางนี้ถือเป็นพัฒนาการของการปรับตัวเพื่อการดำรงอยู่ของกลุ่มชนหลายเผ่าพันธุ์ มีไทย ลาว มอญ เบมร จีน เป็นอาทิ ท่ามกลางองค์ประกอบพื้นฐานทางสิ่งแวดล้อมและกระแส พลังคันจากภายนอกร่วมกันจนมีทั้งความหลากหลายและคล้ายคลึงนามของ “ชาวสยาม” หรือ “ชาวไทย” ในปัจจุบัน

โดยสภาพภูมิศาสตร์ของลุ่มน้ำภาคกลาง เมืองหรือชุมชนต่างๆ ใหญ่จะตั้งอยู่ในที่ร้านคุ่นใกล้แม่น้ำลำคลองที่เป็นเส้นทางคมนาคม ในสมัยโบราณ เมืองต่าง ๆ แห่งลุ่มน้ำภาคกลางจะเอาแม่น้ำหรือลำน้ำธรรมชาติเป็นศูนย์เมืองเพื่อเป็นแนวป้องกันข้าศึกศัตรู เมื่อขุคุเมืองขึ้นก็เอาดินที่ขุดมาถมในเมืองให้สูงพื้นน้ำ ในขณะเดียวกันก็ได้อาศัย ศูนย์เมืองเป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำเชื่อมต่อกับแม่น้ำลำคลองที่มีอยู่ตามธรรมชาติ และได้อาศัยน้ำเพื่ออุปโภคบริโภคและระบบสิ่งโสโครกไปด้วย การจัดการดังกล่าวเนี้ย ศรีศักกร วัลลิโภดม (๒๕๔๗: ๑๒-๑๓) ให้ความเห็นว่า “ไม่จำเป็นว่าจะลอกแบบกรรมมาแต่เป็นพัฒนาการ หรือเป็นภูมิปัญญาอย่างหนึ่งของมนุษย์ในการปรับตัวให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อม ทำให้เกิดรูปเฉพาะตัวขึ้น ไม่เหมือนใคร”

จากศูนย์เมืองและลำน้ำตามธรรมชาติที่โอบล้อมหล่อเลี้ยงเมืองก็จะมีเส้นทาง คมนาคมทางน้ำติดต่อไปยังชุมชนอื่น ๆ เมืองบางแห่งมีลักษณะเป็นเมืองอกแตก คือ เอาแม่น้ำหรือลำน้ำที่เป็นเส้นทางคมนาคมผ่านกลางเมืองเลย โดยสร้างคูน้ำโอบรอบบริเวณ เมืองทั้งสองฝั่งน้ำ ลักษณะเช่นนี้เห็นได้ชัดเจนจากเมืองนครศรีหรือเมืองนครปฐม โบราณที่ใช้ลำน้ำบางแก้วซึ่งเป็นแม่น้ำเก่าที่ไหลมาจากการบริเวณพระปฐมเจดีย์ ผ่านบริเวณเมืองที่มีวัดพระประโทนเป็นศูนย์กลางไปออกศูนย์เมืองที่บริเวณวัดธรรมศาลา นอกจากนี้ แม่น้ำบางแก้วผ่านกลางแล้ว คลองนี้ใช้ประโยชน์ทั้งการระบายน้ำและการใช้เรือสัญจร ปรากฏว่าอยู่เหลืออยู่จนปัจจุบันนี้ กรุงศรีอยุธยาที่มีแม่น้ำล้อมรอบและมีลักษณะ เชื่อมต่อกับลักษณะเดียวกันนี้ แต่เป็นพัฒนาการในสมัยหลังมา โดยเก้าร้อยทำเลที่ตั้งจะเห็นได้ว่าพระนครศรีอยุธยาเป็นเมืองที่สืบทอดลักษณะความเป็นเมืองในลุ่มน้ำจากนครปฐมและต่อมาลักษณะเดียวกันนี้ก็สืบทอดมาถึงกรุงเทพมหานคร (ศรีศักกร วัลลิโภดม, ๒๕๔๗: ๑๒-๑๓)

เมืองใหญ่อื่น ๆ ทั้งในภาคกลางตอนบนและภาคกลางตอนล่างที่มีทำเลที่ตั้งเป็นอย่างเดียวกันนี้ ได้แก่ ลพบุรี เพชรบุรี ราชบุรี สุพรรณบุรี (สุพรรณบุรี) ชลบุรี และพิษณุโลก การตั้งบ้านเรือนแหล่งทำมาหากินภายในชุมชนเมืองดังกล่าวก็ได้อาศัยลำนำ้าเป็นหลัก กล่าวคือ ประชาชนจะสร้างบ้านเรือนตามชายน้ำเป็นแนวยาวไปตามลำน้ำทั้งสองฝั่งในลักษณะ “สะเทินน้ำสะเทินบก” คือ มีเรือนจำนวนมากตั้งอยู่ในน้ำหนาตั้งส่องแคล้วแครง แล้วต่อด้วยกลุ่มเรือนที่ตั้งอยู่บนตลิ่งหรือหลังตลิ่งขึ้นไปอีกหนึ่งหรือสองแคล้ว สุดแท้แต่อายุและความแอดัดของชุมชน แต่ในดอยฟุนอันเป็นเวลาที่น้ำนองตลิ่งบ้านเรือนทั้งที่อยู่ในน้ำและอยู่บนตลิ่งจะมีสภาพเหมือนกัน คือ ถูกน้ำท่วมทั้งสิ้น ลักษณะการตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่สะเทินน้ำสะเทินบกเช่นนี้บันเป็นการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมโดยอาศัยภูมิปัญญาที่คลาดมาก

๒. การตั้งบ้านเรือนและลักษณะ “เรือนสยาม” ในภาคกลาง

รูปแบบทางกายภาพของเรือนไทยหรือ “เรือนสยาม” ในภาคกลางสหท้อนให้เห็นภูมิปัญญาของชาวสยามในการปรับตัวและปรับความเป็นอยู่ให้เหมาะสมกับดินฟ้าอากาศของที่ราบลุ่ม ได้อย่างแบบหมายognaty เป็นการจัดระบบความเป็นอยู่ที่มีเอกลักษณ์เฉพาะไม่เหมือนใคร จะคล้ายกันมากก็แต่เรือนไทยภาคใต้ เพราะสร้างอยู่ตามแนวลำน้ำ ณ บริเวณที่ราบชายฝั่งทะเล ทว่ามีฝนชอกกว่าและมีลมทะเลพัดแรงในช่วงฤดูร้อน รูปทรงจึงแตกต่างไปบ้าง เรือนในภาคกลางหาใช่จะปลูกอยู่กันแต่เฉพาะคนไทยไม่ คนลาวโซ่่ลາວพวน มอง เทมร ฯลฯ ที่มาตั้งถิ่นฐานอยู่ในลุ่มน้ำภาคกลางก็ปลูกสร้างเรือนในลักษณะเช่นเดียวกัน จะแตกต่างกันบ้างก็แต่ในรายละเอียด ตัวอย่าง เช่น ชาติพันธุ์มองนิยมสร้างเรือนขวางตะวันตามความเชยชินเดิมเมื่ออยู่ในถิ่นเดิมจนมีสำนวนลือกันเล่นว่า “มองขวาง” เป็นต้น

ที่ว่าเรือนสยามในลุ่มแม่น้ำภาคกลางมีการออกแบบให้มีโครงสร้างและประโยชน์ใช้สอยที่บ่งบอกถึงภูมิปัญญาอันแบบดาย ดังจะเห็นได้จากการจัดวางเรือนให้เหมาะสมกับทิศทางลมและการออกแบบโครงสร้างให้เหมาะสมกับอากาศ ตลอดจนการใช้สศุก่อสร้างที่หาได้ในท้องถิ่น อันประกอบด้วยไม้ไผ่ จาก และดินเผา เป็นสำคัญ (ในอดีตเท่านั้น ปัจจุบันไม่ขาดแคลนและมีราคาแพง เพราะพื้นที่ป่าถูกแปร์ทางทำลายลง

ไปมา) สักยณะเรือนสหายนในลุ่มน้ำภาคกลาง พอจะแยกวิเคราะห์โดยสังเขปเป็น ประเด็น ๆ ไปดังนี้

๑) ภูมิอาณาเขตของภาคกลาง ได้รับอิทธิพลลมมรสุมที่พัดจากทิศตะวันตกเฉียงใต้ไปสู่ตะวันออกเฉียงเหนือ หอบเอาเมฆฝนมาตอกตั้งแต่เดือนเมษายนถึงกันยายน ทำให้ทั่วอาณาบริเวณภาคกลางและภูมิภาคใกล้เคียงชุ่มชื้น มีน้ำบริบูรณ์เหมาะสมแก่การเกษตรขนาดใหญ่ และในช่วงปลายฤดูฝน คือเดือนตุลาคมถึงพฤษจิกายน ลมเปลี่ยนทิศพัดเอามนหวานมาจากทิศตะวันออกเฉียงเหนือสู่ตะวันตกเฉียงใต้ เมื่อผ่านทะเลก็หอบเอาเมฆฝนมาตอกเพิ่มเติมในช่วงปลายฤดูฝน ต่อจากนั้น ไปอากาศก็จะหนาวเย็นพอดวย และไม่ชื้นเหมือนช่วงแรกที่มีฤดูฝน แต่จะแห้งเย็นไปอีกสามเดือน คือ ธันวาคม มกราคม และ กุมภาพันธ์ ครั้นปลายเดือนกุมภาพันธ์อากาศก็จะเริ่มร้อนอบอ้าว ไปจนเดือนมีนาคม เมษายน ถึงกลางเดือนพฤษภาคม จากนั้นก็จะเวียนเข้าสู่ฤดูฝนอีก เป็นวัฏจักรเช่นนี้ เรื่อยไปทุกปี

แม้ว่าบริเวณนี้จะมีภัยธรรมชาติด้านเกิดจากน้ำท่วม ฝนแล้ง พายุแรงบ้างเป็นครึ่งคราว แต่โดยเฉลี่ยมได้เป็นภัยธรรมชาติรุนแรงเมื่อเปรียบเทียบกับอาณาบริเวณอื่น ๆ ในทวีปเอเชีย ด้วยภูมิอาณาเขตที่เกือบถูกให้อบสูดอย่างน้ำท่าบริบูรณ์ พืชพรรณธัญญาหารบริบูรณ์ และแบ่งได้เป็นร่องซึ่นกริ่ป แห้งเย็นและแห้งร้อนอีกริ่ป การปรับสภาพความเป็นอยู่และรูปแบบสถาปัตยกรรมจึงได้รับการออกแบบสร้างสรรค์ให้รับกับสภาพธรรมชาติตั้งแต่古来 คือ เรือนสหายนในภาคกลางจะนิยมปลูกบ้านตามแนวตะวัน คือ ปลูกตามทิศตะวันออก-ตะวันตก และปลูกสร้างอยู่ริมฝั่งน้ำทั้งนี้เป็นลำน้ำธรรมชาติและคลองที่ขุดเพื่อการสัญจรและระบายน้ำ นอกจากนั้น ยังมีฤดูน้ำหลากระซิ่งทำให้น้ำท่วมในฤดูฝน บ้านเรือนภาคกลางจึงต้องปลูกเป็นเรือนใต้คุนสูง หรือมีกะนั่นกีปลูกเป็นเรือนแพ ลอยอยู่ริมฝั่งน้ำ เพื่อให้ลอยตัวขึ้นลง ได้ตามระดับน้ำ อีกทั้งการสัญจรไปมาหาสู่หรือค้าขายก็ใช้เรือล่องชั้นลงตามลำน้ำเป็นส่วนใหญ่ เรือนไทยจึงมีท่าน้ำเป็นหน้าบ้านเพื่อความสะดวกของการขึ้นลง ส่วนเรือกสวนไร่นาก็จะอยู่ลึกเข้าไปและสูงขึ้นไปจากชายฝั่งน้ำ และเรือนสหายนก็จะปลูกติดต่อกันไปตามความยาวของลำน้ำ ลักษณะคุ้มบ้านหรือชุมชนจึงมักจะยาวหรือคดเลี้ยวไปตามรูปทรงของสายน้ำนั้นเอง การตั้งบ้านเรือนและการวางตัวบ้านตามทิศทางลมดังกล่าวที่ทำให้เกิดความสะดวก ความปลอดภัย และ

ถูกสุขลักษณะ บะมูลฝอยและสิ่งปฏิกูลได้รับการชะล้างพัดพาไปโดยกระแสน้ำ ทำให้ โปร่ง สะอาด และไม่เพาะเชื้อโรค

(๒) เรือนสยาม ได้รับการออกแบบให้โปร่งโล่ง ถ่ายเทอากาศได้ดีเหมาะสม สำหรับอยู่กันอย่างไม่แออัดยัดเยียดแม้จะปลูกเป็นแนวยาวติดต่อกันไปตามลำน้ำ ทั้งนี้ก็ ด้วยเหตุผลสำคัญที่ว่าสยามประเทศมีพื้นที่อยู่อาศัยและพื้นที่ทำการกว้างใหญ่ ใกล้ ออกไปก็มีป่าเขาสำเนาไฟฟ์และฝั่งทะเล ส่วนประชาชนก็มีน้อยจึงมีที่ทำการเหลือเพื่อ แตกต่างจากภูมิประเทศและจำนวนประชากรที่แออัดในญี่ปุ่น จีน ชวา หรืออินเดีย โดยเฉพาะในศตวรรษก่อน ๆ แต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาและต้นรัตนโกสินทร์ ประเทศไทยมี ประชากรน้อยเป็นล้านคนเป็นอย่างมาก

การปลูกบ้านสร้างเรือนที่โปร่ง ๆ ทำให้การถ่ายเทอากาศดี ๆ จากการของ เรือนสยามนิยมทำนักชานแล่นกลาง ปูด้วยกระดาน และปลูกไม้กระถางให้เขียวอุ่น มี คอกผลไวน์ชุมหรือเก็บกินได้ ทำให้พื้นที่ภายในบ้านมีความเป็นส่วนตัวของเจ้าของบ้าน เป็นอย่างดี

(๓) วัด นอกจากบ้านเรือนที่ปลูกสร้างกันตามแนวลำน้ำแล้ว สิ่งที่ขาดเสียไปได้ที่ ตั้งอยู่กัน集成คือวัด และในสมัยหลังก็มีอีกสิ่งหนึ่งคือ โรงเรียน หากแต่ในวิถีชีวิตตาม ถังคมประเพณีของไทยการเรียนรู้จะมีอยู่เป็นปกติในบ้าน ในวัด และในไร่นา จนกล่าว ได้ว่าที่ใดมีบ้าน (หมู่บ้าน) ก็ต้องมีวัด ถัดจากบ้านและวัดก็ต้องมีโรงเรียนเป็นที่ทำการ วัดใน หมู่บ้านจัดว่าเป็นวัดกลางสำหรับห้องถินนั้น ๆ วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน มีการ ประกอบพิธีกรรมและทำบุญกันที่วัดเป็นประจำ และในวันนักขัตฤกษ์ต่าง ๆ ก็จะมีงาน บุญ มีการแข่งเรือและทำการต่าง ๆ ในทางวัฒนธรรมตลอดทั้งปีความสัมพันธ์ ระหว่างบ้านกับวัดเป็นไปอย่างใกล้ชิด รู้ทุกชีวิตและเกือกถูกต่อกันอย่างหนึ่งหนีบันแหน่น

สำหรับรูปแบบทรงสถาปัตยกรรมของวัดและกุฎิของพระสงฆ์ไม่แตกต่างจาก รูปทรงลักษณะของเรือนสยาม แต่โบสถ์วิหาร และศาลาการเปรียญ จะนิยมสร้างใหม่ ลักษณะการมั่นคงและแสดงฐานะที่รุ่งเรืองยิ่งใหญ่กว่าความเป็นอยู่ตามฐานะความเป็น จริงของชาวบ้านในคุ้มบ้านนั้น ๆ ทั้งนี้ก็คงเป็นไปตามความเชื่อทางศาสนาที่จะกล่าวถึง ต่อไป อนึ่ง นอกจากวัดจะเป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมของหมู่บ้านแล้ว วัดก็ยังเป็นที่ รวมของสาหร่ายสมบัติของหมู่บ้าน เป็นศูนย์รวมข้อมูลข่าวสาร เป็นที่ปรับทุกๆ เป็นเขต

อภัยทาน ปลดลอกจากการผ่าสัตว์ตัดชีวิต เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจ เป็นศูนย์กลางการเรียน และหาดใหญ่ฯ กรณีก็เป็นพิพิธภัณฑ์ และบางที่ก็เป็นพัสดุไปด้วย รูปทรงทางสถาปัตยกรรมของวัดซึ่งหลากหลายชั้นและมั่นคงกว่าบ้านโดยรวม และรูปโฉมของวัดจะเป็นเครื่องแสดงออกถึงฐานะทางเศรษฐกิจของหมู่บ้านและการเมืองวัดในระดับหนึ่ง

๓. ระบบความสัมพันธ์แห่งบ้านและครัวเรือน

บ้านหรือหมู่บ้านอันประกอบด้วยครัวเรือนหลาย ๆ ครัวเรือนในภาคกลางมีระบบความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ดังจะเห็นได้ว่าบริเวณบ้าน (หมู่บ้าน) มักไม่มีการกันรั้วแยกจากกันระหว่างครอบครัวที่อยู่กันต่างครัวเรือน โดยมักจะมีที่ว่างระหว่างเรือนที่มีทางเดินเชื่อมโยงถึงกัน เด็ก ๆ วิ่งเล่นรวมกัน วิ่งออกที่นั่นไปที่นี่ ไปที่โน่น โดยอิสระเสรีทั่วละแวกบ้าน ในส่วนผู้ใหญ่ก็มีกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน เช่น ทำอาหารหรือทำงานร่วมกันเพื่อไปทำบุญที่วัด ทั้งนี้ เพราะสามารถในละแวกบ้าน มักเป็นพื้นที่ของเครือญาติกัน อนึ่ง ถึงแม้จะใกล้ชิดสนิทสนมและทำกิจกรรมร่วมกัน แต่ลักษณะบ้านไทยและเรือนไทยที่เด่นชัดประการหนึ่งคือไม่ปิดกั้นจนเกหังคากัน กัน เพราเมื่อความเชื่อว่าทำเช่นนั้นไม่เป็นมงคลหรือเป็นเส้นยิค หรือที่คนโบราณเรียกว่า “ขนาบ” แต่ถ้าเป็นเขตชายบ้านอันเป็นที่มีคนต่างครอบครัวหรือต่างถิ่นเข้ามาอยู่ ก็จะมีการสร้างรั้วกำหนดขอบเขตไว้ชัดเจน เพราะความเชื่อในเรื่องขนาดเป็นหลักอยู่ นอกจากความเชื่อในเรื่องขนาดที่ป้องกันไม่ให้ผู้คนสร้างเรือน ไว้ร่น และสาหัสกันอีก “กฎหมายลักษณะวิวาทค่าดี” ในกฎหมายตราสามดวง ก็ระบุให้มีการทำหนดเขตบ้าน เขตเรือนไว้

๔. ลักษณะชุมชนชายน้ำกับความเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัย

บ้านที่เป็นเขตเมืองของลุ่มน้ำภาคกลางมักจะได้แก่บริเวณที่ลำคลองมาสบกับแม่น้ำ บริเวณนี้มักมีเรือนปักกอกอยู่แออัดทั้งชายฝั่นและบนตลิ่งที่สะตุดตามปีนพิเศษก็ได้แก่ เรือนแพที่เรียงรายอยู่ด้านหน้าของลำน้ำ ส่วนใหญ่เรือนแพเหล่านี้ไม่ใช่เรือนชาวบ้าน ชาวเมืองธรรมชาติ หากเป็นเรือนของพากพ้อค้าแม่ค้าที่เปิดด้านหน้าของเรือนแพเป็นที่วางสินค้าขาย ส่วนด้านหลังใช้เป็นที่อยู่หลักนอน ศรีสักร วัลลิโภดม (๒๕๔๓) ให้ความเห็นว่าตามหลักฐานเข้าใจว่าเรือนแพเหล่านี้เกิดขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา เจ้าของ

เรือนแพน่าจะเป็นคนจีน เพราะย่านการค้าหรือตลาดในเมืองนั้นมักเกี่ยวข้องกับคนจีน ดังปรากฏหลักฐานในเอกสารสำคัญในการขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมที่กล่าวถึงคนจีน และตึกจีนที่ถนนในໄກ การเกิดเรือนแพขึ้นตามเมืองริมน้ำนี้ได้สืบทอดเนื่องมาอย่างกรุงรัตนโกสินทร์ที่ตามเมืองใหญ่ๆ มักมีเรือนแพทั้งที่อยู่อาศัยและร้านค้ากันมากมาย ในยามเช้า หรือยามเย็นก็จะมีตลาดนัดเกิดขึ้น โดยจะมีพ่อค้าแม่ค้าที่เป็นชาวบ้านสวนพายเรืออา ของความของสดและผักผลไม้มาขายอย่างที่เรียกกันว่า “ตลาดน้ำ” ในปัจจุบัน อันเป็นวิถีชีวิตปกติธรรมชาติของชุมชนที่อยู่ริมน้ำในลุ่มน้ำภาคกลาง

๙. ความรู้ ความคิด และความเชื่อทางประการในการปลูกเรือน

ด้วยการรู้เท่าทันธรรมชาติแล้วล้อม รู้เท่าทันถูกๆ ผิดๆ คนในภาคกลางได้สั่งสม ความรู้ประสบการณ์เกี่ยวกับการปลูกเรือนไว้ให้เหมาะสมแก่ภูมิประเทศ และทำให้อยู่ สบาย ลดความเสี่ยงต่าง ๆ ลง ได้มาก ในที่นี้จึงเห็นสมควรนำเรื่องความรู้ ความคิด ความ เชื่อ และภูมิปัญญาเชิงช่างอันแบบอย่างประการที่พระยาอนุนา Narachan ท่านได้ศึกษา กันคัวและวิเคราะห์ไว้ มาเสนอเพื่อชี้ให้เห็นภูมิปัญญาของคนไทย (พระยา อนุนา Narachan, ๒๕๐๗: ๕๑-๖๑) ดังนี้

๑) คนไทยนับถือหัววัวเป็นของสำคัญ เพราะเข้าใจว่าเป็นที่อยู่ของมิ่งขวัญ ประจำตัวคน จึงไม่ยอมให้ครกสำราญหรือออยู่หน้าหัว ถือว่าไม่ดีเป็นอันตรายจักภัย จึง ไม่นิยมปลูกเรือนมากกว่าชั้นเดียว แม้จะหลังจะปลูกเรือนด้วยการก่ออิฐถือปูน ก็ ไม่วายสร้างเป็นเรือนชั้นเดียวตามคติความเชื่อเดิม

๒) คนไทยถือคติถ้าปลูกเรือน “ขาวะตะวัน” เป็นการไม่ดี คนอยู่จะ ไม่มีสุข มักเป็นเหตุให้เสียตัว เพราะไปขวางหน้าดวงตะวัน ถ้าจะปลูกเรือนจึงให้ปลูก “ตาม ตะวัน” คือหันข้างเรือนไปทางทิศเหนือหรือทิศใต้ จึงจะเป็นมงคลอยู่ยืนเป็นสุข ถ้าเนื้อ ที่แอบหน้าหรือมีเหตุที่ทำให้หันข้างเรือนไปตามดวงตะวัน ไม่ได้ก็ต้องหาทางปลูกให้เดียง ตะวัน ไว้เป็นใช้ได้

๓) เสาเรือน เป็นส่วนประกอบของบ้านที่มีความสำคัญมาก นิยมใช้ไม้เต็งไม้ รังเพระ มีขนาดทำเสาเรือน ได้เหมาะสม เนื้อไม้ก็แข็งแกร่งคงทน ฝังอยู่ใต้ดิน ไม่ผุ ส่วนที่อยู่ เหนือดินทอน ได้ร่วม ๕๐ ปี ถ้าจะผูกก็ผูกแต่ตรงกอดดิน แต่ส่วนอื่นยังคงแข็งแรงดีอยู่ ไม้อย่าง อื่นบ้างก็มีขนาดใหญ่ โตเกินไปบ้างก็แข็งไป ไม่สะควรที่จะสับ ถาก เจาะ บ้างก็ซื้อไม้

เป็นมงคล บ้างก็มีขั้นน้ำมน้ำมาก ใช้เป็นสารมัคติกันจึงถือว่าเป็นอัปมงคล อนึ่ง ไม่เสารื่องควรตั้งระหว่างเดือนข่ายถึงเดือนธี (ธันวาคม-มีนาคม) เพราะในช่วงนี้ไม่มีฝนพื้นดินในป่าแห้ง สะตอกต่อการเข้าป่า ความเจ็บไข้ก็มีน้อย การทำไร่ทำนาเก็บนาบางลง มีเวลามากขึ้น จะขอแรงญาติมิตร ไปช่วยกันกีดครัวเกี่ยวกับลักษณะเตาและขนาดเตา

๔) พื้นที่ปลูกเรือน ก่อนปลูกเรือนต้องหาไหหรหรือผู้รู้มาตรวจดูพื้นที่เสียก่อนว่า เป็นที่มงคลหรืออัปมงคล ต้องหา “ฤกษ์ปราบคืน” คือ ตรวจดูที่ดิน การปลูกเรือนบนโขดบนเนิน คร่อมหลัก คร่อมထอก คร่อมต้นไม้ ถือเป็นเสนียดจัญไร นอกจากนี้ยังมีวิธี ชิมรสคืนว่ามีรสเป็นอย่างไรด้วย วิธีทำคือ ให้บุคคลุ่มลึกราชศอกเศษ เอาใบตองปูไว้ กันหลุน มีหลู้คาสดและสะอาดทันไว้หางบนใบตองสักกองหนึ่ง ที่ไว้ค้างคืนจนไอคืน อับอยู่ที่หลู้ เอาใบตองขึ้นมาแล้วชิมเหงื่อที่อับบนใบตอง ถ้ามีรสเปรี้ยวเรียกว่า “ที่ส้ม” อยู่ไม่ดี จะมีทุกข์ภัย ถ้ามีรสหวานที่นั้นเป็นมัชymปานกลาง พ้ออยู่ได้ ถ้ามีรสจีด ดี เป็นมงคล ถ้ามีรสเค็ม ควรอยู่ห่างมงคลไม่ได้ นอกจากชิมรสคืนแล้วก็ยังมีการดูดิน คือ บุกดินขึ้นมาดุมดู ถ้ามีกลิ่นหอมดังดอกบัวหรือดอกสารพี ที่นั้นอุดมดีนัก เรียกว่า “ที่พระมหาณ” ถ้ากลิ่นหอมเป็นดอกพิกุล เรียก “สัตถกูมิ” ดีนัก อยู่เป็นสุข ถ้ากลิ่นหอมเย็นหรือหอม เป็นดอกไม้อบบางอื่น ก็เป็นดีนักเหมือนกัน ถ้ามีกลิ่นเผ็ด กลิ่นเหม็น กลิ่นเก็ม ไม่ดี เป็นดินชั่วนัก

๓.๓ ภูมิปัญญาภาคอีสาน

อาฒนาริเวณภาคอีสานหรือตะวันออกเฉียงเหนือมีขนาดพื้นที่กว้างใหญ่กว่าทุกภูมิภาค และมีประชากรมากที่สุด คือประมาณหนึ่งในสามของประเทศไทยทั้งหมด หรือประมาณยี่สิบล้านคน ทั้ง ๆ ที่ดินแดนส่วนนี้ไม่อุดมสมบูรณ์หรือสะตอกสนับายนในการ ตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองเท่าเทียมภาคอื่น ๆ ลักษณะเฉพาะที่เป็นพื้นฐานทั่วไปของภาคอีสาน คือ เป็นที่ราบสูงในใจกลางค่อนตะวันออกของประเทศไทย และตั้งอยู่ตรงใจกลางของย่าน เอเชียอาคเนย์ส่วนที่เป็นผืนแผ่นดินใหญ่ อีสานห่างไกลจากชายทะเล แต่ทว่ามีส่วน ได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ ขอบเขตนามาตกลงทั่วบริเวณในปริมาณที่ ไม่น้อยไปกว่าภาคกลางแต่เป็นเพียงผืนแผ่นดินเป็นคืนปันทรัยไม่ซึ่นน้ำ น้ำจืดไหลลง สู่แม่น้ำโขง ซึ่ง มูล และสาขา ทำให้พื้นที่ไม่ชุ่มฉ่ำเมื่อหมัดฤดูฝน และแห้งแล้งยาวนาน

กว่าภาคอื่น ๆ อีกทั้งในฤดูน้ำหลากในตอนปลายฤดูฝน น้ำในแม่น้ำโขงจะเอ่อหัวแม่ฝั่งแม่น้ำ ทำให้เกิดความเสียหายแก่ชาวและบ้านเมืองอยู่ ๆ ในบริเวณจังหวัดริมฝั่งโขงได้แก่ หนองคาย นครพนม และมุกดาหาร แม่น้ำโขงและสาขาในแผ่นดินที่เป็นประเทศไทย คือ แม่น้ำขี้เหล็กและแม่น้ำมูล จัดว่าเป็นสีน้ำเลือดใหญ่หล่อเลี้ยงพื้นที่ภาคอีสานให้มีน้ำตลอดปี แต่การที่จะอาศัยแม่น้ำทั้งสามเป็นทางสัญจรเหมือนตั้งที่เป็นอยู่ในภาคกลางนั้น กระทำได้เพียงบางพื้นที่ เนื่องจากลักษณะภูมิประเทศบางตอนลาดชันหรือมีเกาะแก่ง ไม่สะดวกสำหรับการเดินเรือ ในหน้าแล้งทั่วบริเวณจะแล้งนาน หนึ่งในสามของเวลานั้นจะหนาวยืน และอีกหนึ่งในสามจังหวัดจะร้อนจัด ให้ผู้คนแพ่นดินหลายแห่งที่ห่างไกล แหล่งน้ำจะเป็นหินเกลือ ที่ไม่มีการโกรนป่าลงมาก ในหน้าแล้งเมื่อน้ำฝนที่ตกลงมา ระเหย เกลือก็จะขึ้นมาสู่หน้าดิน ทำให้ดินเค็มและพืชพรรณต่าง ๆ ขึ้นได้ยาก

แม่น้ำพานในหลาย ๆ พื้นที่ของอีสานจะเป็นดังกล่าวมานี้ แต่อีกหลายส่วนของดินแดนอีสานก็ยังเป็นพื้นภูมิที่ดีพอที่จะเอื้ออำนวยให้มนุษย์ตั้งหลักปักฐานและสร้างอารยธรรมได้แต่ครั้งโบราณกาล ดังกรณีบ้านเชียงในจังหวัดอุดรธานี เป็นต้น ความอุดมสมบูรณ์ในบางส่วนของอีสานนั้นอธิบายได้โดยสภาพภูมิศาสตร์ กล่าวคือ ทางตะวันตกของภาคมีเทือกเขาเพชรบูรณ์ ทางตอนใต้มีทิวเขาดงพญาเย็นทอดเป็นทิวเขา ต่อค้ายิ่งเข้าสันกำแพง ตัดออกไปเป็นเทือกเขานานดรากทางตะวันออกของพรมแดนกัมพูชา กันพื้นที่ส่วนล่างภาคกลาง ส่วนบนเป็นอีสานได้ ได้แก่ จังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี อีกทั้งตอนบนบริเวณจังหวัดชัยภูมิและจังหวัดเลย เป็นทิวเขาที่งามตระการตา ได้แก่ ภูหลวง ภูเรือ และภูกระดึง นอกจากนั้นทางด้านตะวันออกของแม่น้ำสกลนคร ก็ยังมีทิวเขาภูพาน ซึ่งค่อย ๆ ลาดลงสู่พื้นที่ราบสูงทั้งด้านตะวันตกและตะวันออกของจังหวัดรอดแม่น้ำโขง ภูมิประเทศที่เป็นทิวเขารังสรรค์ล่าวนี้นักจากเป็นดินน้ำลำธารและแม่น้ำสำคัญ เช่นแม่น้ำสางหวานที่ไหลลงสู่ที่ราบสูงเมืองล่างแล้ว ยังเป็นป่าดงพงพีที่มีระบบนิเวศดึงดูดให้ฝนตก และธรรมชาติได้สั่งสมความอุดมสมบูรณ์ ในระบบนิเวศไว้ได้ระดับหนึ่ง ป่าเขานี้และสายน้ำจากพื้นภูมิเช่นนี้เกือบ Hun ให้มีแหล่งอาหารอันหลากหลายด้วยพืชและสัตว์ซึ่งเป็นอาหารตามธรรมชาติที่มนุษย์ได้พึงพาตลอดมา นอกจากพื้นที่ราบนอกทิวเขาก็ยังมีลักษณะเป็นบึงใหญ่หลายแห่งรอบ ๆ บึงเหล่านี้ทำเกษตรกรรมได้สะดวก พื้นที่เหล่านี้มีแหล่งให้กับอันน้ำให้มนุษย์ดึงดันฐานอยู่

สองบริเวณ คือแม่น้ำโคราชและแม่น้ำสกูลนกร ส่วนพื้นที่อื่นนั้นค่อนข้างแห้งแล้ง และ กันดารกว่าในเชิงเปรียบเทียบ เพราะเหตุที่มีความชุ่มน้ำในหน้าฝนสลับกับแห้งแล้งจัดใน หน้าแล้ง ในเชิงนิเวศวิทยา ก็ปรากฏว่ามีพืชพรรณหลากหลายชนิดที่สามารถปรับตัวชี้ให้ใน พื้นที่ชื้นช้า สัตว์นก สัตว์น้ำ และสัตว์สะเทินนำše เทินบกหลายชนิดก็สามารถปรับตัว อยู่ได้กับธรรมชาติที่แตกต่างกันมากระหว่างฤดูฝน ฤดูแล้ง ฤดูร้อน ข่าวบางสายพันธุ์ ปลา และสัตว์นำše สัตว์บกหลายชนิด สามารถขยายพันธุ์และแพร่กระจายอยู่ในพื้นที่ชื้นช้า ได้ทำให้นุษย์สามารถยังชีพได้และปรับระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับ ธรรมชาติแวดล้อมได้อย่างน่าสนใจ ไม่น้อยไปกว่าที่ได้กล่าวแล้วในภาคอื่น

ในการดำรงชีพของคนอีสานสภาพภูมิศาสตร์ที่แตกต่างกันระหว่างความชุ่มน้ำชื้น กับความแห้งแล้งจัดว่าเป็นความแตกต่างที่ได้กล่าวเป็นปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อ การตั้งหลักที่มาหากินของคนในพื้นที่นี้ โดยอาศัยการต่อสู้และปรับตัวให้อยู่ได้กับ สภาพที่แตกต่างดังกล่าว นั่นคือคนอีสานมีภูมิปัญญาและมีความสามารถในการเลือก ทำเลที่เหมาะสม ไม่ขาดแคลนน้ำ เป็นที่ตั้งหลักแหล่งทำไร่ทำนาซึ่งมีที่ได้เลือกเพื่อ แล้วนี้เรียกว่าเป็นที่ “ดินดาน้ำชุ่ม” ซึ่งมักจะได้แก่บริเวณที่ลุ่มหรือ “กุด” มีบึงหรือ หนองน้ำขนาดใหญ่ เช่น หนองหานที่อุดรธานี บึงพลาญชัยที่ร้อยเอ็ด หนองสามหมื่นที่ ห้วยภูมิหรือลำตะกองที่นครราชสีมา เป็นต้น รวมไปถึงพื้นที่สองฝั่งแม่น้ำโขง ชี ภูแล และ สาขา เช่น แม่น้ำสังคโลกและอื่น ๆ ปัจจุบันพื้นที่เพาะปลูกมีเพิ่มขึ้น เพราะมีการกักเก็บ น้ำในอ่างเก็บน้ำใหญ่น้อยที่มีอยู่ทั่วไปทุกจังหวัด แต่พระมีประชากรเพิ่มมากขึ้นและ กระจายกันไปอยู่ในพื้นที่ที่เคยแห้งแล้งมากความต้องการแหล่งน้ำขนาดเล็กจึงยังมีอยู่ มาก

ในอดีตประชาชนนิยมร่วมมือกันขุดลอกหนองบึงและขุดคูน้ำบริเวณที่ตั้งชุมชน เพื่อให้มีน้ำใช้ตลอดปี โดยเฉพาะในแม่น้ำโคราชได้พบร่องรอยของชุมชนโบราณที่มีคูน้ำ ล้อมรอบเป็นอันมาก อนึ่งด้วยอิทธิพลวัฒนธรรมของกัมพูชา ได้มีการสร้างอ่างเก็บน้ำ ขึ้นตามชุมชนที่เป็นศูนย์กลางของท้องถิ่นหลายแห่ง อ่างเก็บน้ำดังกล่าวมีเรียกว่า “บาราย” ในการตั้งหลักแหล่งถาวรส្ថานไก่แหล่งน้ำ ชาวอีสานนิยมตั้งบ้านเรือนรวมตัว กันเป็นกระจุกๆ มาแต่ไหนแต่ไร จะหาดูได้ทั่วไปโดยเฉพาะ ณ แม่น้ำโคราชและแม่น้ำ สกูลนกร นอกจากความจำกัดของธรรมชาติทำให้คนอีสานรู้จักใช้น้ำอย่างคุ้มประโยชน์

ทั้งในการเพาะปลูกและการบริโภคประจำวัน โดยมุ่งใช้น้ำแต่น้อย ฉะนั้นมาตรฐานความสะอาดของบ้านเมืองและเครื่องอุปโภคบริโภคจึงย่อมแตกต่างไปจากห้องที่ที่มีน้ำอุดมสมบูรณ์อย่างภาคกลางเป็นธรรมชาติ อีกทั้งอาหารการกิน สิ่งของเครื่องใช้ และบ้านเรือน ก็ได้มีพัฒนาการที่เหมาะสมกับดินฟ้าอากาศที่แตกต่างจากภาคเหนือและภาคกลาง ด้านการอนอมอาหาร การดักจับสัตว์บกสัตว์น้ำเพื่อนำมาเป็นอาหาร รวมทั้งความรู้เรื่องพืชพรรณที่นำมาใช้เป็นอาหารและยาที่ได้รับการทดสอบและสั่งสมไว้มาก เช่นกัน ทั้งนี้ยังนิยมดองพุดถึงระบบความเชื่อ พิธีกรรม ประเพณี และศิลปกรรมของอีสานที่มีลักษณะเฉพาะอันได้รับการหล่อหลอมจากบริบทของสิ่งแวดล้อมอันแตกต่างจากภาคอื่น ๆ

อย่างไรก็ตามด้วยจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นอย่างมากในช่วงสามถึงสี่ศตวรรษมา นี้ บริเวณ “ดินคำน้ำชุ่ม” จึงมีไม่เพียงพอ แต่คนอีสานก็มีภูมิปัญญาหลายประการในการตอบโต้หรือหาทางออกในการเผชิญปัญหาดังกล่าว เมืองแรกก็ต้องขนน้ำจากแหล่งน้ำไปยังบ้านที่ห่างไกลมากขึ้นยามแล้วก็ถึงขนาด “คำน้ำกิน” (แยกดินปันทรายที่อุ่มน้ำออกจากกันจนได้น้ำ) ในบางพื้นที่ เช่น ถูรินทร์ ในหลายพื้นที่มีการขยายที่ทำกินเข้าไปในป่าบูรุงป่าหานอันเป็นแหล่งสัตว์น้ำและที่เข้าไปหักร้างถางพงในเขตป่าสงวนก็มีมากท้ายที่สุดก็ต้องพยายามเคลื่อนย้ายไปทางน้ำที่ไม่มีแม่น้ำใหญ่และห้องถินอื่นอีกทั้งในและนอกประเทศ แต่สายใยความผูกพันกับเครือญาติและ “บ้านเกิด” ยังเหนียวแน่น แต่ก่อนจะย้ายที่ทำมาหากินขนาดนั้น คนอีสานเข้าใจคุณค่าของป่าจะนิยมรักษาป่าชุมชนไว้โดยหลักความเชื่อเรื่อง “ดอนปู่ตา” เมื่อยามกันดารขัดสนการแบ่งปันกันกินตามคำกล่าวพื้นบ้าน “พริกบ้านหนึ่ง เกลือบ้านได้” ก็เป็นอีกวิธีหนึ่งที่ทำให้อยู่รอดมาได้ สร่น้ำสาระณ์ที่ทุกครัวเรือนในชุมชนร่วมกันดูแลรักษาไว้เป็นสมบัติกลายเพื่อแบ่งปันน้ำตลอดจนพืชผักสวนครัวที่ร่วมกันปลูกไว้กันน้ำก็เป็นสิ่งที่พับเห็นได้ทั่วไป หนึ่งสิ่งอื่นได้ธรรมชาติแวดล้อมของอีสานได้สร้างนิสัยทรุดอดทนและกล้าเผชิญความยากลำบากให้แก่คนอีสานรวมทั้งได้สร้างองค์ความรู้และสร้างคุณธรรมหลายอย่างไว้เป็นภูมิปัญญาที่จะได้นำมาพิจารณาในรายละเอียดต่อไป (เอกวิทย์ ณ ถลาง, ๒๕๔๔: ๖๐-๖๔)

เอกวิทย์ ณ ถลาง (๒๕๔๔, ๗๒-๗๕) กล่าวว่า ในการเคลื่อนย้ายอพยพไปตั้งหลักแหล่งทำกินใหม่ ชาวบ้านอีสานมีภูมิปัญญาอะไรเป็นหลักบึ้งก็อีกให้สามารถจัดตั้ง

หลักแหล่งใหม่ได้สำเร็จโดยใช้เวลาระหว่าง ๒๐-๓๐ ปี หรือ ๔๐-๕๐ ปี กว่าจะลงหลักปักฐานเป็นปึกแผ่นถึงขั้น “นากว้างป่าเบน” ในช่วงเวลาแห่งการก่อสร้างสร้างตัว ณ ที่นิทำเลใหม่ชาวบ้านอีสานมีความคิด ความเชื่อ และกิจกรรมในการดำรงชีพอย่างไร ใน การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้บวกกับความรู้ในอดีตถึงปัจจุบัน โดยผู้รู้และนักวิชาการรวมถึง การสังเกต พบร่องรอยชาวบ้านอีสานมีภูมิปัญญาและศักยภาพในการจัดการกับชีวิตในบริบท สิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรมของEDAดังนี้

๑. การอพยพแยกจากหมู่บ้านเดิมไปหาแหล่งทำกินใหม่นิยมรวมหมู่กันใน บรรดาคนสายตระกูลเดียวกัน หรือร่วม “ฝู่ต่า” เดียวกันมาก่อน
๒. ชาวบ้านอาศัยความเชื่อเรื่อง “ดาวผีด่าน” (ในบางพื้นที่เรียก “ดาวเพدان”) ว่าเป็นกลุ่มดาวที่โครงการเพื่อชี้บอกทิศทางที่เป็นมงคลเมื่อเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จและเริ่มเห็น ดาวผีด่านในเดือนสี่ (มีนาคม) ชาวบ้านจะถือฤกษ์พยพโดยไปตามทิศที่หันหลังให้ดาว ผีด่าน

๓. เมื่อตัดสินใจเลือกทำเลอันเหมาะสมที่จะใช้เป็นแหล่งทำมาหากินใหม่แล้ว ชาวบ้านจะช่วยกันตั้ง “ศาลปู่ต่า” ขึ้น ณ หมู่บ้านใหม่ ทว่ายังกลับไปบวงสรวงเลี้ยงฝู่ต่า ที่บ้านเดิมโดยในเบื้องแรกชาวบ้านจะไม่ลืมบวงสรวงบูชาเจ้าที่ ณ หมู่บ้านที่จะตั้งใหม่ เสียก่อน เพราะมีความเชื่อว่าในธรรมชาติมีชีวิตและมีเจ้าของที่ถือครองอยู่ก่อนเสมอ ประเด็นสำคัญก็คือ ชาวบ้านมีความผูกพันเคารพนับถืออำนาจของผีบรรพบุรุษพร้อมกัน นั่นก็ไม่ประน้ำที่จะเคารพอำนาจของผีเจ้าที่เจ้าทาง ณ ที่ใหม่ด้วย บางครั้งถ้าพบ พระพุทธรูปหรือวัตถุโบราณที่ใหม่ก็จะเอามาเป็น “ตาปู่” บางทีก็การพ “ผีแท่น” ด้วย ซึ่งความจริงคือแท่นหินรายน์กวนเกยี่ยรสมุทรตามคติความเชื่อของทางพราหมณ์ หรืออินดูที่คุณในชุมชนโบราณสร้างไว้ในการตั้งศาลปู่ต่า ชาวบ้านจะเลือกที่ที่เป็นป่าคง ใกล้บ้านหรือมีต้นไม้ใหญ่และมีอาณาบริเวณกว้างขวางโดยมักเลือกทางทิศเหนือของ หมู่บ้าน บางท้องถิ่นจะเลือกทิศใต้หรือใต้ห้ามเลือกทางทิศตะวันตกจากนั้นจะทำพิธีคลองบ่ ตาทุกปีในวันสงกรานต์ โดย “ເຜົ່າຈຳ” จะเป็นผู้ทำพิธี (ปรีชา อุยตระกูล, ๒๕๓๖)

ทั้งหมดนี้เป็นเหตุผลเชิงจิตวิทยาที่ทำให้เกิดความสมดุลทางใจ เกิดความอบอุ่น มั่นใจในท่านกลางความเสียงที่ต้องต่อสู้ในสิ่งแวดล้อมที่มิใช่บ้านเกย়েয়েคย়েনอน

๔. ควบคู่กับการตั้งศาลปูตตาและศาลพวตฤกษาณ์ใหม่ เมื่อชาวบ้านเริ่มจะมีฐานะความเป็นอยู่ดีขึ้น ในเวลาต่อมา ก็จะสร้างวัดในพระพุทธศาสนาขึ้นเป็นของพวกเขาเองเพื่อความมั่นคงทางใจเช่นกัน เพราะวัดในสังคมประเพณีเป็นศูนย์รวมแห่งความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านให้เป็นไปตาม “ศีตเก่ากองหลัง” ที่ปฏิบัติสืบกันมาหลายชั่วคน (ผู้ตระพิพธ์ นาถสุดา, ๒๕๓๑: ๘๖)

๕. ในเมื่อน้ำเป็นปัจจัยหลักของการดำรงชีพ ในกรณีที่ไม่สามารถเลือกทำเลใกล้ชิดแหล่งน้ำธรรมชาติชาวบ้านจะร่วมมือกันชุดสรากกเก็บน้ำไว้ใช้ ส่วนการสร้างบ้านเรือนจะนิยมอยู่ร่วมกันเป็นกราจโดยเลือกที่โคลกที่ดอน น้ำไม่ท่วมในฤดูฝน ด้วยเหตุนั้นการตั้งชื่อหมู่บ้านจึงนิยมตั้งตามลักษณะภูมิประเทศ เช่น โคลกสี โคลกดำ โคลกสูง โนนโชค โนนสังข์ โนนสูง โนนเจ้า เป็นต้น ความร่วมมือในการจัดการแหล่งน้ำ เช่นนี้ยังมีอยู่ตระบันปัจจุบัน ดังตัวอย่างที่บ้านโชค ตำบลนาเจ้น อำเภอคงจังหวัดนครราชสีมา และที่บ้านโนนเหม่ฯ ตำบลนางแಡด อําเภอหนองบัวแดง จังหวัดขับถั่น (ปริชา อุยตระกูล, ๒๕๓๖) สำหรับที่บ้านโนนเหม่ฯ ใช้วิธี “กาลกันน้ำ” โดยใช้ลายยางดูดนำลงสู่ที่ต่ำกว่าที่สูงและไร่นาสามารถใช้น้ำรดผักได้ทั้งวัน ในปัจจุบันได้เปลี่ยนสายยางเป็นห่อเหล็กอย่างถาวร แล้วจัดตั้งชาวบ้านด้วยกันเป็นกรรมการควบคุมการปันน้ำกันใช้

๖. ในการอพยพย้ายถิ่นชาวบ้านจะเอาพันธุ์ข้าว เครื่องเงิน ทอง นากระเตาไฟเก่า ตุ่มน้ำ จากบ้านเดิมมาด้วย สำหรับเตาไฟและตุ่มน้ำเก่ามีคุณค่าเป็น “ของคำข้องคุณ” ที่เชื่อกันว่าจะช่วยให้ประสบความสำเร็จและอยู่เย็นเป็นสุข ความเชื่อพื้นฐานก็คือ ไฟและน้ำเป็นสิ่งจำเป็นของชีวิตมนุษย์ ส่วนพันธุ์ข้าวยังนิยมพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอยู่จนทุกวันนี้ เพราะได้พิสูจน์ทราบนานาแล้วว่าแข็งแรง ทน โรคต่างๆ และเหมาะสมกับพื้นที่ สภาพแวดล้อม ส่วนใหญ่จะเป็นข้าวเหนียวพันธุ์ที่รู้จักกันดีได้แก่ ข้าวบีตม ข้าววงช้าง ข้าวปล้องแอื้อ ข้าวคอ ข้าวอีเซ ข้าวขาวน้อย ข้าวขาวใหญ่ ข้าวกลาง ข้าวคำฝาย ข้าวสาร ลีมย่าง ข้าวเมืองปลาย ข้าวหางหมาจาก ข้าวราไฝ ข้าวอีเกียวอนทุ่ง เป็นต้น

ในการเลือกพันธุ์ข้าวนี้ ชาวบ้านอีสานจะรู้จักเลือกพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมแก่พื้นที่และอายุการเก็บเกี่ยวแล้ว ในบางพื้นที่ยังรู้จักปลูกพันธุ์ข้าวตามระยะเวลาที่เหมาะสมด้วย เช่น ที่บ้านแก่งโพธิ์ อําเภอชาตพนม จังหวัดนครพนม ชาวบ้านจะเริ่มดำเนินข้าวเม่าในวัน

ทรงกรانต์ โดยใช้น้ำจากคลองชลประทาน ใช้พันธุ์ข้าวแต่ก่อนก็สิบพันธุ์เพื่อใหม่ ข้าวเม่าขายตลอดๆ โดยพันธุ์สุดท้ายจะเป็นข้าวปลูกไว้กิน เครื่องมือทำมาหากินอันได้แก่ จอบ เสียม เคียว มีด พร้า ฯลฯ ชาวบ้านก็จะเอานามจากบ้านเดิมด้วยพระในระยะแรก ๆ ย่อมต้องการลงแรงนุกเบิกพื้นที่และเพาะปลูกโดยเร็วให้ทันกินย่อนไม่มีเวลาสร้างเครื่องมือใหม่

๑. ในการหักร่างถางพง ณ ทำเลแห่งใหม่ วิถีการผลิตขั้นบุกเบิกของชาวบ้านจะร่วมกันทำทุกอย่างในหลักการพึงพาตนเองแบบ “เชื้อกินเชื้ออู่” โดยจะปลูกข้าวนานาหยดหรือนาหวานหนึ่งฤดูคลาด ไม่เพาะปลูกในฤดูแล้ง เลี้ยงวัวควายตามทำเลเลี้ยงสัตว์ปลูกหน่อน ณ ที่ดอนไกลับ้าน ใส่ปุ๋ยมูลสัตว์ เลี้ยงไหหม ปืนหม้อ ตีมีด ต้มเกลือ ท่อเสื่อ ทำเกวียน และงานอื่น ๆ ตามความจำเป็นและเหมาะสมแก่สภาพแวดล้อมที่เกื้อภูมิ และเป็นไปตามความรู้ ความสันทัดที่สั่งสมและพกพามาจากอินเดิม

ในการยังชีพโดยพึ่งพิงธรรมชาติแวดล้อมบนหลักพึงพาตนเอง ชาวอีสานได้ปรับตัวกับธรรมชาติ สั่งสมความรู้และประสบการณ์ รวมทั้งปรีชาญาณต่าง ๆ จนพัฒนาขึ้นเป็นวิถีชีวิตของเขาวง อันพอจะจับลักษณะเฉพาะซึ่งส่วนหนึ่งจะละม้ายคล้ายคลึงกับวิถีชีวิตของคนไทยในภูมิภาคอื่น ๆ เพราะเป็นวัฒนธรรมข้าว (rice culture) เมื่อนอกัน แต่อีกส่วนหนึ่งจะผิดแผกแตกต่างกันไปตามลักษณะพื้นภูมิธรรมชาติ แวดล้อมและประสบการณ์สั่งสมของการปรับตัวในพื้นที่วิถี “เชื้อกินเชื้ออู่” ของชาวบ้านอีสานพอสรุปได้ดังนี้

๑. ชาวบ้านจะจัดเวลาทำการผลิตให้เหมาะสมแก่ฤดูกาลด้วยการอนุโลมตามปัจจัยสำคัญคือ “น้ำ” ตามที่มีอยู่โดยธรรมชาติ กต่าวគีจะทำนานำฝันปีลักษร์ ในระยะแรกที่เริ่มหักร่างถางพงนั้น คินจะอุดมด้วยธรรมชาติชาวนาอีสานจะปลูกข้าวนาหยดซึ่งมักจะได้ข้าวมากเหลือกินในยามแล้งและใช้ในงานพิธีกรรม ต่อมาก็ได้แล้งจัดปลูกข้าวไม่ได้ผล หรือน้ำท่วมจนทำนาไม่ได้ก็จะใช้ข้าวที่สะสมไว้มาเลี้ยงดูเจือกันในยามยาก ไม่นิยมปลูกพืชไร่พืชสวนอย่างเป็นลำเป็นสัน เพียงแต่ปลูกไว้กินเองบ้าง เนื่องจากภูมิอากาศและระบบนิเวศไม่สามารถรองรับการผลิตหมุนเวียนอย่างเข้มข้น ได้พืชที่นิยมปลูกไว้กินเอง ได้แก่ หม่อน กระนั่ง ฟัก แตง กล้วย อ้อย ยาสูน ฝ้าย และปอแก้ว อนึ่ง ในยามขาดแคลนอาหาร ชาวบ้านอีสานจะรื้อแหล่งเสาะหาพืชป่า เช่น กลอย ขุยไ斐 และ

พืชผักป่าต่าง ๆ ที่มีสรรพคุณเป็นทั้งอาหารและยาคุณชาตุในร่างกาย ความรู้ความชำนาญในการเสาะหาพืชผักพื้นบ้านยังซึ่งนี่นำไปสู่ความรู้ความเข้าใจในเรื่องสมุนไพรอันหลากหลายทำนองเดียวกันที่พบเห็นในภาคเหนือ ภาคกลางและภาคใต้เป็นอันมาก

๒. ก่อนจะถึงฤดูทำนา นำฟันในช่วงเดือนหกถึงเดือนเจ็ด ในเดือนสาม ขึ้นสามค่ำ อันเป็น “วันพานีปิดประดูน้ำ” หรือ “วันพ้าไชประดูฝน” ชาวนาจะเอาปุ๋ยคอมมากระจายใส่น้ำไว้ ต่อเมื่อฝนมาหลังสิกรานตึงจะไถหัวน้ำ ซึ่งเมื่อถึงเวลาหนึ่น ดินก็จะโอดะพอที่จะทำให้ปลูกข้าวได้ผลดี ถึงกระนั้นก็ต้องทิ้งที่ฟันแล้งจัดหรือแล้งต่อเนื่องกันสองสามปี นำไม้พอทำนาชาวบ้านก็ต้องขุดเพือกบุดมันขุดกลอยมากิน และขอแบ่งปันทั้งข้าวและพืชผลอื่น ๆ จากญาติพี่น้องมากินกัน ทำนอง “พริกบ้านหนึ่ง เกลือบ้านใต้” เป็นธรรมเนียมที่ปฏิบัติสืบกันมาช้านาน

๓. พืชผักที่เก็บมากินเป็นอาหาร นอกจากที่ปลูกกินเองเล็กน้อยในหมู่บ้าน ชาวบ้านจะนิยมเก็บพืชผักที่พื้นดินของตามธรรมชาติ ตามหัวไร่ป่าlynna หนองน้ำ ในคงในป่า ในดอนป่าที่ส่วนพื้นที่ไว้ตลอดจนในป่าบุ่งป่าทาม (ที่อยู่ชิดสายน้ำ) อันเป็นแหล่งอาหารธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ทั้งพืชและสัตว์ พืชผักพื้นบ้านในท้องถิ่นอีสาน ได้แก่ เห็ดต่าง ๆ แมลงต่าง ๆ นอกเหนือจากขิง ป่า ตะไคร้ โภระพา สะระแหน่ พริก มะเขือยาว ที่ปลูกไว้กินข้างริมน้ำ ส่วนเกลือปั้งชุมนันยินซื้อ เช่นเดียวกันน้ำปลาและน้ำตาล แต่ในอดีตชาวบ้านที่ตั้งชุมชนอยู่ในบริเวณแหล่งเกลือจะช่วยกันเอาเกลือผิวดินไปต้มทำเกลือใช้เอง ทึ่งเพื่อปรุงอาหารและถนอมอาหารคั่วการหมักดองต่าง ๆ

๔. สำหรับเนื้อสัตว์ ชาวบ้านจะหาปลาจากห้วยหนองคลองบึงและแหล่งน้ำต่างๆ เป็นกิจวัตร เมื่อได้ปلامากก็จะทำปลาร้าใส่ไฟไว้กิน ส่วนเนื้อสัตว์อื่น ๆ ที่มีอยู่ในพื้นที่ตามธรรมชาตินั้น ชาวบ้านมีความรู้และความสันตัดในอันที่จะจับ ดัก ล่า เสาะหากินเป็นอาหาร ได้มากน้อยหลายอย่างด้วยหลายวิธีเกินกว่าที่ชาวเมืองหรือคนสมัยใหม่จะนึกถึงในความเป็นไปได้ ชาวบ้านจะรู้จักคืนทำเดที่สัตว์แต่ละชนิดอาศัยอยู่รู้จักนิสัยและธรรมชาติของสัตวนั้น แล้วออกแบบเครื่องมือจับ ล่า เสาะหา ที่สำแดงความรอบรู้และความคล่องไม่น้อยไปกว่าที่ได้พบเห็นกันในภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคใต้ หากแต่ชาวอีสานสามารถกินเนื้อสัตว์ได้มากชนิดกว่า อุ่งไรก์ตามนี่เองจากระบบนิเวศและภูมิประเทศในปัจจุบันถูกมนุษย์ทำลายจนเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมาก

การจับสัตว์ที่มีอยู่อย่างหลายลักษณะในธรรมชาติก็ลดลงไปมาก ไม่ว่าจะเป็นนก หนู งู กะปอม ตุ๊กแก่ แม้ ตะ瓜ด จิงหรีด นกแಡง หรือแมงมุม เพราะสัตว์ต่าง ๆ ลดจำนวนลงมาก บางอย่างก็ใกล้จะสูญพันธุ์หรือสูญพันธุ์ไปแล้วก็มี

๕. เครื่องมือเครื่องใช้ หรือประดิษฐกรรมพื้นบ้านนานาชนิด ไม่ว่าจะเพื่อทำไร ทำนา ล่าสัตว์ ปรุงอาหาร หรือใช้สอยในชีวิตประจำวัน ชาวบ้านจะผลิตเองก่อนทั้งสิ้น ดังที่เคยเป็นมาแต่ครั้งโบราณ มีเพียงไม่กี่สิ่งก่อขึ้นที่ต้องซื้อหา ชาวบ้านมีความรู้ ความสัมภัคในการนำเอาสิ่งที่หาได้ใกล้ตัวจากธรรมชาติตามประดิษฐ์ ปรุงแต่ง ดัดแปลงเป็นของใช้ เช่น เอกอก ผือ ไฟ มากoma สาร เป็นสื่อสาร กระบุง กระติบ กระดึง ข่องปลา ตะกร้า ตะแกรง ลอบ ไช ໄດ แคร่ ฯลฯ งานหัตถกรรมพื้นบ้านเหล่านี้เกิดขึ้นตามความจำเป็นและหน้าที่ใช้สอยของเครื่องมือทำงานหรือสิ่งประดิษฐ์นั้น ๆ สอดคล้องกับพื้นภูมิของระบบนิเวศและวิธีการยังชีพที่มีความคล้ายคลึงกันในสาระสำคัญกับที่ได้ยกตัวอย่างมาพิจารณาไว้คราวนี้ แต่ก็มีส่วนที่แตกต่างตามวัตถุคุณและประโยชน์นี้ใช้สอยในรายละเอียดอยู่เหมือนกัน ประดิษฐกรรมพื้นบ้านที่ได้รับการพื้นฟูขึ้นใหม่ในบริบทใหม่ทางเศรษฐกิจใหม่ก็ ได้แก่ การเลี้ยงไก่ ปันดัย หอผ้า โดยสืบสานลายผ้าพื้นเมืองที่สืบอายุมาแต่โบราณอย่างมีคุณค่า มีความหมาย และงดงาม ต้องอาศัยรักศิลปะประดิษฐ์ที่มีรสนิยมเป็นการสร้างความภูมิใจขึ้นใหม่เป็นรูปธรรมและเพิ่มรายได้ให้ชาวบ้านอีกสานในขณะเดียวกัน

๖. ชาวบ้านเลี้ยงวัวควาย ไว้ใช้งานหรือมีไว้เป็นทรัพย์สินสำหรับขายเมื่อถึงคราวจำเป็น วัวควายเหมือนเพื่อนร่วมชีวิตที่คนได้อาศัยแรงงานทำไร่ โถน จนปีหนึ่งก็ต้อง “ซ่องхват” ปลดปล่อยและขอมาลาไทยเสียคราหนึ่งอาจเป็นพระเหตุนี้จึงมีข้อสังเกตว่าชาวบ้านไม่ค่อยนิยมกินเนื้อรักวัวควายเท่าไรนัก

ชาวอีสานมีระบบการสืบสานวัฒนธรรมและกระบวนการเรียนรู้จากประสบการณ์และความรู้สั่งสมของบรรพชนที่น่าสนใจและมีคุณค่ายิ่งคือ การจารึกเรื่องราวต่าง ๆ ลงไว้ในใบลานที่รักกันทั่วไปว่า “หนังสือก้อน” ในการจารึกเรื่องราวต่าง ๆ จะนิยมใช้อักษรธรรมสำหรับเรื่องความสักดิลิทธิ์ บทสาวดในพิธีกรรม และคำอาคม และจะใช้อักษรไทยน้อยในเรื่องที่เกี่ยวกับกฎหมาย โคลง ก้าวย ร่าย ร้อยแก้ว และคำสอน

ต่าง ๆ กายาที่ใช้เป็นภาษาไทยอีสานผสมคำบาลีสันสกฤต ลักษณะคำประพันธ์ พบว่ามีอยู่ ๔ ประเภท คือ การย์ โคลง ร่ายยา และร้อยแก้ว

กล่าวโดยนัยของสาระประโภชน์ หนังสือก้อมเป็นคุณ “คลังความรู้และภูมิปัญญา อันหลายหลากหลาย” ที่ชาวบ้านช่วยกันสร้างไว้เพื่อเป็นคู่มือดำเนินชีวิตตามโครงสร้างและหน้าที่ของสังคมหมู่บ้าน เช่น เรื่องความเชื่อ ศาสนา จริยธรรม เพลิง การรักษาโรค การปักครองและเศรษฐกิจ หนังสือเหล่านี้ได้รับเก็บรักษาและนำไปใช้สืบมาถึงปัจจุบันจึงเป็นหนังสือสำคัญสำหรับคนอีสานที่มีส่วนในการบันทึกและปลูกฝังทัศนะของประชาชน ชาวบ้านได้อย่างดี (สุกฤษ สมจิตศรีปัญญา, ๒๕๓๖)

ความรู้และภูมิปัญญาที่บันทึกไว้เป็นหนังสือก้อมมีอยู่มากหลายหลากหลาย ในที่นี้ขอแค่เพียงนำเรื่องบางตอนจากกรณีเคราะห์ของ สุกฤษ สมจิตศรีปัญญา มาแสดงไว้เป็นตัวอย่าง เพื่อสะท้อนให้เห็นภูมิปัญญาของคนอีสานที่ได้สั่งสมสืบสานไว้พอให้เห็น เก้ารอยดังนี้

๑. ความรู้เกี่ยวกับโลกและจักรวาล

มีหนังสือก้อม ๓ เรื่อง คือ นุลปฐมปั้นนา ปฐมนุล และปฐมกัปปี จากหนังสือ ก้อมทั้ง ๓ เรื่องนี้ สรุปความเชื่อและทัศนະเกี่ยวกับโลกและจักรวาล ได้ดังที่ผู้วิเคราะห์คือ สุกฤษ สมจิตศรีปัญญา เรียนเรียงไว้ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว ทรงเลือกตั้งสัญญา ทราบความเป็นมาของจักรวาล จึงทรงแสดงธรรมแก่พุทธบริษัทว่า ครั้งแรกในจักรวาลนี้ มีแต่ความว่างเปล่า เรียกว่า “สูญ” หลังจากนั้นก็เกิดลมพัดให้เป็นน้ำ เป็นดิน เป็นหิน นำ รวมกันเป็นมหาสมุทร ดินรวมกันเป็นทวีปทึ่งสี่ล้อรอบเข้าพระสุเมรุ คือ ชมพุทวีป บุพวิเทห์ทวีป อุต្រกุรุทวีป และอมรโโคyanทวีป จากนั้นก็นั่งเกิดสิ่งมีชีวิตขึ้น คือ มนุษย์ คุ้่รอกซื่อปูสังกะสา ย่าสังกะสี เกิดพิชและสัตว์ โดยเฉพาะปูสังกะสา ย่าสังกะสี เป็นบรรพบุรุษรุ่นแรกของมนุษย์สืบมาถึงปัจจุบัน กินข้าวเป็นอาหารหลัก ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าบัญญัติศาสนา สอนให้มนุษย์ประกอบบุญกุศล เมื่อตายแล้วจะทำให้อุบัติในสวรรค์ชั้นต่าง ๆ บนท้องฟ้าห้ามกระทำการชั่ว เพราะตายแล้วผู้ประกอบกรรมชั่วจะตกนรกเดนต่าง ๆ ที่อยู่ใต้พื้นโลกลงไปเป็นแคนทุกข์ทรมานถ้าไม่ตกนรกก็จะเกิดเป็นสัตว์ เดรัจฉาน เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสามแคน คือ นรก มนุษย์โลก และสวรรค์ เพื่อเสวยผลกรรม จนกว่าจะบำเพ็ญบุญกุศล ไว้นากที่สุด มีบำรุงแก่กล้าจึงจะได้บรรลุนิพพานแคน

บรรณสุขสูงสุดพื้นจากเกิด แก่ เจ็น และตาย ดังนั้นในชาติปัจจุบันให้พยายามบำเพ็ญบุญ
กุศลไว้กับศาสนาและสร้างความดีกับเพื่อน

๒. ทัศนะเกี่ยวกับศาสนาและจริยธรรม

มีหนังสือก้อมเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้สืบค้นได้ ๑ เรื่อง คือ ยอดคำสอน, คำ
ถวายทาน, คำหวาน, ประการสเทวตา, โคลงพีหลวง, โคลงช้างแก้ว, โคลงใจเป็นใจตาย,
โคลงวันจน, โคลงวันฟู, พิคำเมือง, และคำต่าง ๆ

ใจความสำคัญจากเรื่องยอดคำสอนที่แต่งเป็นภาพย่อและร้อยแก้วโดยเอาสาระ
เนื้อหามาจาก สูญสูตร มุ่งให้ละชั่ว ประกอบความดี เคารพพระรัตนตรัย เนื้อหาโดยย่อ
คือ อุ่นเครือน อย่าคุกคาม อย่าไว้ใจ อย่าสร้างความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น ปฏิบัติหน้าที่ภาระที่
คือ เป็นลูกศิษย์ที่ดี อย่า妄想 เว้นจากการสร้างบุญกุศลและเคารพบุชาพระรัตนตรัย หากเรา
ทำกรรมชั่ว ไว้ชาตินี้จะไม่มีความสุขในชาติหน้าและจะไปเกิดในอบายมุขทั้ง ๔ คือ
นรก เปρต อสูรกาย และกำเนิดเดรjection ดังนั้นให้มีจิตใจเอื้อเพื่อสาธารณะแล้วคนแก่ มี
สังจะ ถ้าปฏิบัติอย่างนี้จะมีความสุขในโลกปัจจุบัน แม้ตายไปก็ไปสู่สุคติ คือสวรรค์และ
นิพพาน

๓. ความรู้และพิธีกรรมเกี่ยวกับช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อหรือช่วงวิกฤตของชีวิต

มีหนังสือก้อมเกี่ยวกับเรื่องนี้ ๑ เรื่องคือ คำพอกเด็ก, สุ่ววัณนาค, คาดข้าว,
แก้กำเลิด, โคลงตัวเพิง, โคลงตัวเสวย, มนต์กีด, และคำหมายคนน้ำ

ทัศนะเกี่ยวกับพิธีกรรมในช่วงวิกฤตของชีวิตจากหนังสือก้อม ๑๓ ฉบับ สรุป
ได้ว่า มีบันทึกพิธีกรรมช่วงการเปลี่ยนแปลงสำคัญในชีวิต โดยการนำความเชื่อจาก
ศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ ผีสางเทวตา โชคชะตา และฤกษ์ยาม มากำหนดเป็น
พิธีกรรมต่าง ๆ ตั้งแต่เกิดจนตาย เช่น แรกเกิดเพื่อให้เด็กปลดภัยก็มีพิธีกล่าวคำพอกเด็ก
เมื่อเปลี่ยนฐานะสังคม เช่น อุปสมบท แต่งงานเป็นหัวหน้าครอบครัว เพื่อให้มีสิริมงคล
แก่ชีวิตก็มีพิธีกรรมเกี่ยวกับช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อเหล่านี้ เช่น สุ่ววัณ ผูกแขน ปลูกน้า และ
ขึ้นบ้านใหม่ ส่วนในช่วงชีวิตอื่นเมื่อมีการเจ็บป่วยหรือลงร้ายต่าง ๆ ก็ประกอบพิธีปัด
รังควาน เช่น เสียเคราะห์ คาดข้าว แก้กำเลิด บูชาเทวตาเป็นที่พึ่ง และเสวยดวงชะตา เมื่อ
ตายแล้วก็มีพิธีศพและอุทิศส่วนกุศลแด่ดวงวิญญาณผู้ตายว่าจำเพาะข้อห้ามและข้อละ
เว้นต่าง ๆ โดยแก่นสารย่อมเป็นประสบการณ์สั่งสมของผู้พันธุ์ที่เคยประสบมาแล้ว

บัญญัติขึ้นไว้ให้ลูกหลวงรู้ แล้วจะเว้นหรือปฏิบัติในสิ่งที่ดีงามเป็นมงคล ที่มาขององค์ความรู้เหล่านี้ คือภารกิจภูมิสุขยะ ซึ่งนับถือกันว่าเป็นสืตคงอย่างหนึ่ง ถ้าทำพิธีจะเกิดผลร้าย ความรู้และประสบการณ์เหล่านี้บัญญัติไว้ในหนังสือก้อมชื่อ มูลกิต ซึ่งกล่าวถึงความเป็นมงคลและอัปมงคลเกี่ยวกับการปลูกบ้าน การแต่งงาน (เช่น ห้ามแต่งงานสองครู่ในปีเดียวกัน) กล่าวถึงสถานที่ไม่ควรหลับนอน การเลือกซื้อสัตว์เลี้ยง ใช้คลัง สัตว์และแมลงเข้าบ้านเรือน เป็นต้น

๔. องค์ความรู้และทัศนะเกี่ยวกับการปกคล้อง

มีหนังสือเกี่ยวกับเรื่องนี้ ๕ เรื่อง คือ อาณาจักรหลักคำเมือง, สร้อยสายคำ, อาณาจักรหลักใช้ หรือธรรมบุญ หวานสอนปู และอีดเค้าทองเบย

โดยสรุป สามเรื่องแรกเป็นการบันทึกข้อกำหนดและแนวปฏิบัติในการปกคล้องที่เน้นการปกคล้องโดยคนละผู้เจ้าผู้แก่ที่มีความรู้ประสบการณ์ และยึดหลักกฎหมายโบราณ ๓ ฉบับ ได้แก่ อาณาจักรหลักคำเมือง, สร้อยสายคำ และอาณาจักรหลักใช้ มีการกำหนดจำนวนเจ้าาในการพิจารณาพิพากษาดี มีบทกำหนดโทษ มีแนวปฏิบัติในการรักษาความสงบและความมั่นคงของบ้านเมือง การบำรุงพระศาสนา และการปฏิบัติตามเป็นพลเมืองดีตั้งอยู่ในศีลในธรรม มีการกำหนดข้อกฎหมาย ๑๒ ลักษณะ ๒๕ มาตรา (ในสร้อยสายคำ ได้แก่ ลักษณะเจ้าบ้าน เจ้าเมือง ลักษณะปกคล้องบ้านเมือง ลักษณะผู้จะเข้าสู่หลักคำ ลักษณะบ่าวสาว ลักษณะผัวเมีย ลักษณะโจร ลักษณะภัยร้าย ลักษณะซื้อขาย ลักษณะละเมิด และการกำหนดค่าของคน สัตว์ สิ่งของ)

ส่วนสองเรื่องหลังคือ หวานสอนปู และอีดเค้าทองเบย นำสันใจที่เป็นคำสอน คนแก่และชี้แนะแนวทางปฏิบัติตาม เช่น เป็นคนแก่ย่ามักมากในการคุณ อย่าทำอนันตริยกรรมห้า อย่าโลภในทรัพย์สิน อย่าเป็นนายทุนเงินถ้วง ให้รักษาศีลบำเพ็ญกุศล ตั้งอยู่ในอีตคงบ้านเมือง กองคนแก่ สั่งสอนลูกหลวง เกิดชาติหน้าจะได้พบพระศรีอาริยเมตไตรยและได้เข้าสู่การนิพพานอันเป็นอุดมการณ์สูงสุด ครั้งหลังของเรื่องหวานสอนปู เป็นการทำนายเหตุการณ์ตามช่วงพุทธศักราช

๕. ความรู้และแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการเกษตร

มีหนังสือก้อม ๑ เรื่อง ได้แก่ ธรรมีสาร, ฟ้าไขประตุน้ำ, วันแซกไช่แยกนา, วันแซกนูกของ, ตำราพิกินข้าว, สุ่ววัญข้าว และสุ่ววัญควาย โดยสรุป หนังสือก้อมกลุ่มนี้

เป็นความรู้และแนวปฏิบัติในการทำไร่ทำนา โดยเน้นไปยังเรื่องปัจจัยภายนอกที่ดิน และล่างร้ายจากบุคคล (ธรณีสาร) ในวันฟ้าไชประตุน้ำ ตอนกลางวันชาวบ้านจะเอาผู้ช่วยไปใส่ที่นา ตอนกลางคืนจะพิงเสียงฟ้าร้อง ทางทิศใต้ทิศหนึ่งจากทิศทั้งแปด แล้วทำนายตามเกณฑ์ที่กำหนดไว้เพื่อพยากรณ์น้ำฝน (ฟ้าไชประตุน้ำ) อธิบายพิธีกรรมในการทำนา เริ่มแต่การปลูกข้าวครั้งแรกในแต่ละปี ถูกยึดในตอนปลูกข้าว (วันแรกไช่แยกนา) เชิญขวัญข้าวมาปลดอบโynn (สู่ขวัญข้าว) เรียกขวัญความมาปลดอบโynn (สู่ขวัญความ)

๖. ความรู้ วัตรปฏิบัติ และพิธีกรรมตามปฏิทินในรอบปี

การสังคมอีสานยังคงรูปแบบและสาระของสังคมประเพณีที่สืบทอดกันมา นานหลายชั่วคน ได้เด่นชัดกว่าสังคมในภูมิภาคอื่น ๆ ก็ เพราะคนอีสานโดยเฉพาะกลุ่ม “ไทย-ลาว” ยังมีความเชื่อมโยงกับการประกอบพิธีกรรมและการมีวัตรปฏิบัติตามธรรมเนียมที่กำหนดไว้เป็น “ชีตสิบสองกองสิบสี่” ซึ่งในที่นี้เรียกว่า “พิธีกรรมตามปฏิทิน” (cyclic group rites or ceremonial calendar) พิธีกรรมตามปฏิทินเป็นพิธีกรรมเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นหมุนเวียนเป็นประจำ กำหนดไว้แน่นอนในแต่ละเดือนในรอบปี เพราะเหตุการณ์เหล่านี้มีความสำคัญต่อหมู่คณะในแต่ละสังคม จึงเป็นพิธีกรรมปฏิบัติในกลุ่มชนที่แสดงลักษณะเฉพาะของกลุ่ม เนื้อหาสิบสองสิ่งที่ประมวลไว้ในหนังสือก่อนเกี่ยวกับชีตสิบสองกองสิบสี่ในสาระสำคัญก็คือ แนวปฏิบัติการประกอบพิธีกรรมตามเจตจำนง และลักษณะเฉพาะของพิธีกรรมแต่ละเรื่องในแต่ละเดือน ครบถ้วนทั้งสิบสองเดือน ชีตสิบสองกองสิบสี่ของกลุ่ม “ไทย-ลาว” เป็นพิธีกรรมตามปฏิทินที่มีลักษณะผสมผสานระหว่างเรื่องสำคัญสามเรื่อง คือ ความเชื่อตั้งเดิมคือเรื่องผี โคนເນພາະຜົນຮຸນຮຸນกับພູທັກສາສາອັນມີໄຕຮຽນຄົນນີ້เป็นที่ตั้ง และวันนักขัตฤทธิ์ของພູທັກສາ ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่สัมพันธ์กับวงจรการทำนาตามฤดูกาล โดยละเอียดจะได้วิเคราะห์ต่อไปในหัวข้อความเชื่อและพิธีกรรม

กล่าวโดยสรุป หนังสือก่อนเป็นทางหนึ่งของการบันทึกเรื่องราวของคนอีสาน กลุ่ม “ไทย-ลาว” โดยการรวบรวมและสืบทอดอาชญาความรู้ ความคิด ความเชื่อ และข้อวัตรปฏิบัติ ในชีวิตของชาวอีสานที่ได้สืบทอดกันมาในระดับชาวบ้าน นับได้ว่าเป็นการสร้าง “คลังความรู้” และสร้าง “เอกสารอ้างอิง” เพื่อการสืบทอดควัฒนธรรมที่ชาวบ้านทุกคนเป็นเจ้าของอันถือได้ว่าเป็นการให้การศึกษาอบรมที่มีคุณค่าสูง วิถีชีวิต ความคิด ความเชื่อ

ของคนอีสานได้เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย การศึกษาสมัยใหม่เข้าไปมีส่วนในการครอบจ้ำและลดความสำคัญทางภูมิปัญญาชาวบ้านอีสาน โดยเฉพาะความคิด ความเชื่อ โลกทัศน์ และวิธีการเรียนรู้ของคนอีสานรุ่นหลัง ๆ แต่คุณค่าของหนังสือก็ยังคงอยู่ ทว่าลูกบนาทลงทุกที่สำหรับชีวิตสมัยใหม่ การเข้าถึงความหมายและคุณค่าของสาระที่บันทึกสืบทอดไว้ย้อนนำไปสู่การเข้าใจลักษณะภูมิปัญญาของชาวอีสานกลุ่มไทย-ลาว ที่สั่งสมไว้ และทำให้เข้าใจความต่อเนื่องทางวัฒนธรรมได้ดีขึ้น

๓.๔ ภูมิปัญญาภาคใต้

ลักษณะภูมิประเทคโนโลยีภาคใต้แตกต่างจากภูมิประเทคโนโลยีภาคอื่น ๆ ทุกภาค คือ มีลักษณะเป็นแผ่นดินต่อเนื่องจากภาคกลาง โดยยังเป็นแหลมทوذตัวจากเหนือลงสู่ใต้ จนเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของคาบสมุทรมาลาย (Malay Peninsula) มีทะเลอยู่ทั้งสองข้าง ของแหลม กือทะเลอันดามันอันเป็นส่วนหนึ่งของมหาสมุทรอินเดีย และอ่าวไทยอันเป็นส่วนหนึ่งของมหาสมุทรแปซิฟิก จึงกล่าวได้ว่าภาคใต้ของไทยตั้งอยู่ระหว่างมหาสมุทร อันยังใหญ่สองมหาสมุทร และเป็นเส้นทางติดต่อสัญจรทางทะเลของชนชาติต่าง ๆ ทั้ง ใกล้ไกลมาเป็นเวลาช้านานหลายพันปี ขณะเดียวกันก็เป็นผืนแผ่นดินที่ติดต่อเชื่อมกัน แผ่นดินใหญ่ของอุษาคเนย ที่เรียกขานกันในภูมิภาคนี้ว่า “สุวรรณภูมิ”

ทำเลที่ตั้งของภาคใต้ดังกล่าวอยู่ใกล้เส้นศูนย์สูตร จึงมีภูมิอากาศร้อนชื้นกว่า ภาคกลาง ภาคเหนือ และภาคอีสาน ทั้งนี้ เพราะได้รับอิทธิพลลมรสุนทรีย์ที่พัดเดียงในแนวตะวันตกเฉียงใต้และตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเมื่อผ่านทะเลข่องด้านกีหออบอาفنมา ตกทั้งไปและกลับทั่วภาคใต้จึงมีฤดูฝนยาวนานกว่าภาคอื่น โดยจะมีฝนตกประมาณห้าถึงหกเดือนในรอบปี จังหวัดที่มีฝนตกมากที่สุดในประเทศไทยอยู่ในภาคใต้ คือจังหวัดระนอง ภูมิประเทคโนโลยีภาคใต้เป็นป่าเขตอบอุ่นชื้นเป็นส่วนใหญ่ แต่มีที่ราบชายฝั่งที่ก่อข้างกว้างและยาวท่างฝั่งทะเลอ่าวไทย ได้แก่ บริเวณส่วนหนึ่งของสุราษฎร์ธานี ตลอดลงไปผ่านนครศรีธรรมราช พัทลุง สงขลา จนถึงปัตตานี มีแม่น้ำลำคลองสัน ๆ จำนวนมากให้จากเทือกเขาแคร์รีธรรมราชลงสู่อ่าวไทย พัดพาเอาตะกอนจากที่สูงลงไปสู่ที่ราบชายทะเลจนทำให้เกิดเป็นแนวป่าชายเลนเป็นช่วง ๆ ลักษณะภูมิประเทคโนโลยีนี้

หมายความสำหรับสัตว์น้ำนานาชนิดจะใช้เป็นแหล่งเพาะพันธุ์ตามธรรมชาติ ที่รกรากฝังที่ก้างของมากพอที่จะทำเกย์ตกรรมขนาดใหญ่สำหรับเลี้ยงประชากรได้นากได้แก่พื้นที่ต่อเนื่องกันระหว่างจังหวัดคุณครีชธรรมราช พัทลุง สงขลา ตลอดไปถึงบางส่วนของปัตตานี บริเวณที่ทำเกย์ตกรรมได้นี้บ้างแบ่งออกได้เป็นบริเวณทำไร่ทำนา กับบริเวณทำสวนยาง สวนผลไม้ และสมุนไพรนานาชนิด ซึ่งพื้นที่อย่างหลังนี้จะอยู่ตามชายหาด แหลม เข้า และในหุบเขาที่มีสายน้ำหล่อเลี้ยง นอกเหนือจากน้ำฝนที่มีมากพอเพียง ก็อบตลดอปี

ลักษณะพิเศษเฉพาะของภาคใต้ที่โดดเด่นคือ สันทราย (sand dune) ซึ่งเป็นผลการที่มีทรัพยากรหบกันจนเป็นที่ค่อนແเนาหัวน้ำไม่ท่วม แต่มีน้ำใต้ดินที่สามารถดูดเป็นน่อและเจาหน้าจีดสนิทมาใช้ได้โดยสะดวกตลอดแนวสันทราย พื้นที่เช่นนี้ได้เป็นที่ตั้งเมืองและแหล่งชุมชนชาวรามาแท้โบราณกาล อันได้แก่ ไซะ นครศรีธรรมราช และสิงพระ เป็นต้น แม้บริเวณเช่นนี้มีพื้นที่มากเมื่อเทียบกับที่ราบและป่าเข้าแต่มีความสำคัญในข้อที่ว่าเป็นที่หมายความแก่การตั้งชุมชนและตั้งบ้านเมืองมาช้านานหลายศตวรรษ และปัจจุบันก็ยังมีชุมชนและวัฒนธรรมต่อเนื่องสืบสานกันมาจนได้กล่าวเป็นศูนย์กลางอารยธรรมภาคใต้ของไทยที่มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับชุมชนเมืองอื่น ๆ ในภาคกลางของประเทศไทยและต่างประเทศตลอดมาเป็นเวลาอันยาวนาน ณ ทำเลที่ตั้งของชุมชนเมืองเช่นนี้ประชาชนในเขตเมืองได้อาศัยข้าวจากที่ราบชายฝั่ง ได้อาศัยไม้ผลไม้ และพืชผักสด ๆ จากป่าเข้าที่อยู่ลึกเข้าไปและได้อาศัยทำเลอันเหมาะสมนี้สัญจรไปมาหาสู่ค้าขายกับคนต่างด้วยค่าต่างๆ ของวัฒนธรรมได้สะดวกทั้งใกล้และไกล

ทรัพยากรของภาคใต้ก็อุดหนอกหานอกจากข้าว (ที่เพาะปลูกได้ดีก็จริงแต่มีพื้นที่จำกัด เมื่อเทียบกับภาคกลาง) ได้แก่ สินแรดีบุกและวุลแฟร์ม ยางพารา ผลไม้ คือ ทุเรียน มังคุด ลำสาด และอื่น ๆ ป่าไม้ มะพร้าว กาแฟ สมุนไพร และประมงทะเล ทรัพยากรอันมีอยู่หลากหลายนี้ทำให้ภาคใต้มีเศรษฐกิจที่ค่อนข้างดีเมื่อเปรียบเทียบกับภาคอีสาน อาหารและปัจจัยพื้นฐานอื่น ๆ ของการยังชีพมีอยู่ค่อนข้างพร้อมมูลอย่างไรก็ตาม โดยเหตุที่มีการทำเหมืองแร่อย่างต่อเนื่องมาเป็นเวลา กว่าศตวรรษ และมีการขยายพื้นที่ทำเหมืองแร่มากขึ้นในช่วงท้าสินปีمانี ทำให้เกิดการพังทลายของดินบนเสื่อมสภาพ และหมดความโوخะตามธรรมชาติไปอย่างมาก อีกทั้งป่าไม้ก็ถูกเผาถางเพื่อปลูก

ยางพาราและพืชผลอื่น ๆ นานาชนิด รวมถึงกาแฟและปาล์มน้ำมัน เป้าขายเล่นกีจูกหัก ร่างเปลี่ยนเป็นนาภูมิ โดยสูบเอาไว้ทางเดียวไปปั้งไว้ในนาเพื่อเลี้ยงกุ้ง ระบบนิเวศและคุณธรรมชาติของสิ่งแวดล้อมภาคใต้จึงเสื่อมโทรมลงอย่างรวดเร็วในพื้นที่ทุกภัยจะ อนึ่งในอดีตแม้ที่ราบชายฝั่งอันกว้างใหญ่ของภาคใต้ฝั่งอ่าวไทย โดยเฉพาะลุ่มน้ำ ปากพนังจะเคยเป็นอู่ข้าวอู่น้ำเลี้ยงภาคใต้ส่วนหนึ่งก็จริง แต่ก็ไม่เพียงพอแก่ความ ต้องการของประชาชนซึ่งแท้ที่จริงก็มีจำนวนไม่น้อยอย่างภาคอีสาน ภาคใต้จึงต้องซื้อ ข้าวจากภาคกลาง ไวน์ริโ哥ตลดอมา ทางฝั่งทะเลตะวันตก คนภูเก็ต ตะกั่วป่า ระนอง กี ช้อข้าวจากพม่าที่บรรทุกเรือมาขายซึ่งสะดวกกว่าการขนส่งจากภาคกลางหรือจาก นครศรีธรรมราช

การติดต่อสัมพันธ์กับส่วนอื่น ๆ ของประเทศไทยและประเทศใกล้เคียงนั้นแต่ใน บุคคลก่อนประวัติศาสตร์นั้น มีหลักฐานร่องรอยซึ่งให้เห็นว่ามีการเดินทางตามแนวสันเขากัน ผ่านซีกตะวันตกของภาคเหนือและภาคกลาง และอาศัยที่ราบชายฝั่งทะเลบางตอน และทางเดินตามสันเขากันทางภาคใต้ทำให้การเคลื่อนย้ายของมนุษย์กระทำได้อย่างต่อเนื่อง แบบค่อยเป็นค่อยไป แม้ระยะทางจะค่อนข้างไกลก็ตาม อีกทั้งการสัญจรทางน้ำเลียนฝั่ง ทะเลก็กระทำได้สะดวก แม้ว่าเทคโนโลยีการเดินเรือจะเป็นอย่างหยาด ๆ ง่าย ๆ เพราะ ตลอดชายฝั่งอ่าวไทยเป็นทะเลเล่นน้ำตื้นเป็นส่วนใหญ่ การเคลื่อนย้ายแบบค่อยเป็นค่อยไป หลายชั่วคนเพื่อหาที่ทำกินที่เหมาะสมก็คือ การย้ายครัวด้วยการกวาดต้อนเชลยจากแคว้น หนึ่งไปเป็นของอีกแคว้นหนึ่งอันเป็นจาริตรการทำสังคมก็คือ และด้วยเหตุผลอื่นของ มนุษย์ก็คือ ย่อมทำได้โดยสะดวกสุดดินแดนภาคใต้ของไทยไม่แตกต่างจากการสัญจรใน ภาคกลางหรือภาคอื่น ๆ กลับจะสะดวกกว่าเดิมอีก แม้จะใช้เวลานานกว่า ด้วยเหตุนี้ อิทธิพลทางเศรษฐกิจและการเมืองจากแคว้นสุวรรณภูมิส่วนบนจึงแผ่ลงไปทางใต้ ได้ และในทางกลับกันการแลกเปลี่ยนทางการค้า รวมทั้งการศาสนาและวัฒนธรรมจาก ภาคใต้เช่นมาสู่ดินแดนตอนในของบริเวณประเทศไทยก็มีต่อเนื่องมาหลายศตวรรษ บางครั้งก็ผ่านเข้ามายากอินเดียตอนใต้มาก โดยเฉพาะในเรื่องสมุนไพรและพืชพรรณ ขัญญาหารตามธรรมชาติภูมิปัญญาสั่งสมของชาวบ้านในเรื่องเหล่านี้มีคุณค่าต่อระบบยา และอาหารสมัยใหม่ที่วิทยาศาสตร์สมัยใหม่ได้ใช้เป็นต้นเค้าผลิตออกมามากมายความ

อุดมสมบูรณ์ทางชีวภาพเช่นนี้ในภาคอื่น ๆ ก็มีอยู่ เช่นกัน แต่ไม่น่าท่าภายนอกได้ อ่าย่างไรก็ ดีสภาพสมดุลเช่นนี้กำลังเสื่อม โกร穆ลงอย่างรวดเร็วด้วยการทำลายของมนุษย์ อิกหั้ง ภูมิปัญญาในเรื่องสมุนไพรและการรักษาคนานาของพืชและสัตว์ขาดร้อนกีเสื่อมสูญไปด้วย

สำหรับลักษณะการตั้งชุมชนและถิ่นฐานบ้านเมืองด้วยสิ่งแวดล้อมที่มีทั้งทะเล กระหนานอยู่สองฝั่ง มีเทือกเขาและที่ราบชายฝั่งทะเลเป็นป่าเข้าดำเนินไปอันร้อนชื้น มีแม่น้ำลำคลองขนาดเล็กและสัน江南วนมากไหลลงสู่อ่าวไทยและทะเลอันดามัน มีสันทรายอันเป็นที่ตั้งชุมชนเก่าแก่ ภาคใต้จึงมีการตั้งชุมชนหลายลักษณะกว่าภาคอื่น ๆ กันกว่าคือ

บริเวณที่มีประชากรอยู่มากกว่าบริเวณอื่น ๆ คือที่ราบชายฝั่งจุดเชิงเขา ที่สามารถทำการเกษตรทั้งปลูกข้าว ปลูกผลไม้ ยางพาราและพืชสวนอื่น ๆ ได้ในภูมิประเทศเช่นนี้ ชุมชนจะกระจุกตัวอยู่ช่ายน้ำ และมีที่ทำกินกระจายอยู่โดยรอบด้วย ภาคกลาง หรือไม่ก็จะตั้งบ้านเรือนไปตามแนวสันทรายที่มีน้ำอยู่ได้ค่อนอย่างสะดวก

บริเวณใดเป็นป่าเขาก็ไม่ลึกหรือสูงชันเกินไปคนก็จะกระจุกตัวกันอยู่ในที่ราบเล็ก ๆ ระหว่าง hectac ด้วยคลึงกับทางภาคเหนือ ใกล้บริเวณที่มีสายน้ำอันเหมาะสมแก่การทำสวนผลไม้หรือสวนยาง ในบางกรณีก็จะเป็นชุมชนชั่วคราวขนาดเล็กกระจุกตัวอยู่ตามเนินเขาเพื่อทำเหมืองแร่ แต่ชุมชนเช่นนี้จะเคลื่อนย้ายไปยังบริเวณอื่นเมื่อแร่ในที่นั้นหมดลง ทำให้เกิดสภาพดินเสื่อมโกร穆 (soil erosion) เป็นอยู่บ่อย ๆ ทั่วไป

อีกลักษณะหนึ่งคือชุมชนประมงทะเลที่มักจะรวมตัวกันอยู่บริเวณปากน้ำ เช่นปากน้ำชุมพร ปากน้ำหลังสวน ปากพนัง กันตัง สงขลา เป็นต้น เมื่อจะทำเรือก็จะต้องอยู่ในทะเลเดียวกันนี้ หรือบริเวณลังกาสู่นครศรีธรรมราช แล้วจึงเข้ามาสู่ลุ่มน้ำเจ้าพระยา อยุธยา สุโขทัย เป็นลำดับ ภาคใต้ของไทยจึงมีทั้งสภาพภูมิศาสตร์และพัฒนาการทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม เชื่อมโยงเป็นส่วนหนึ่งของไทยตลอดมา

อนึ่ง ดังที่กล่าวมาแล้วว่า ทำแล้วที่ตั้งของภาคใต้อยู่ระหว่างทะเลใหญ่ทั้งสองซีก รวมทั้งการติดต่อภาคพื้นดินกีกระทำได้อย่างต่อเนื่อง ลักษณะพิเศษสำคัญอิกประการหนึ่งของภาคใต้จึง ได้แก่ การที่คิดแผนภาคใต้กล้ายเป็นแหล่งติดต่อค้าขายและ

แลกเปลี่ยนวัฒนธรรมข้ามนำข้ามทะลุระหว่างคนต่างเผ่าพันธุ์และต่างภาษาวัฒนธรรม เป็นอันมาก นอกเหนือจากความสัมพันธ์กับชุมชนแวดล้อมแล้วส่วนใหญ่ก็มีแล้ว คนจากอารยธรรมไทยอยู่อย่างเงิน อินเดีย อาร์บ แม่กระทั้ง ยุโรป และไกล์คีียงอย่างชาว พม่า รามัญ หรือเขมร เช่น ต่างๆ ได้ไปมาหาสู่ไม่เพียงแค่ด้านการค้าและวัฒนธรรมเท่านั้น แม้แต่การแต่งงานระหว่างคนต่างภาษาต่างชาติพันธุ์ก็มีอยู่มากตลอดมา ญี่ปุ่น จีน ฯ ลฯ ก็เป็นต้น ใน สาระสำคัญการผสมกลมกลืนทางชาติพันธุ์และวัฒนธรรมทำให้เกิดให้เป็นคน คล่องแคล่วในการติดต่อกับคนแปลกหน้า ขณะเดียวกันก็ไม่ค่อยไว้ใจใครง่ายๆ ไว้ตัว จะเลือกรับ เลือกชอบ เลือกรักษาสิ่งที่ตนเองพอใจว่าดีหรือไม่ดี หรือมีประสิทธิภาพ ที่สั่งสมที่คุ้นเคยกับความหลากหลายและมีภูมิคุ้มกันอยู่ระดับหนึ่ง

ลักษณะเฉพาะของภาคใต้อีกประการหนึ่งคือ ป้าเจาลำเนา ไฟรของภาคใต้เป็นป้า คงดีบหรือป้าร้อนชี้น้ําแตกต่างจากป้าทางภาคเหนือและอีสานที่มีช่วงเวลาเดิมและหน้า เย็นสักหนึ่งคิว ป้าคงดีบทางภาคใต้ปริมาณฝนมากและไม่เหลืองนาน ทำให้มีพิธีกรรม ไม่ต้องอินทรีย์ต่ำในคืนอุดมหลากหลายหรืออีกนัยหนึ่งทางวิทยาศาสตร์กล่าวได้ว่าป้า ร้อนชี้น้ํา เช่นนี้มีความหลากหลายทางชีวภาพสูงและมีคุณค่าต่อชีวิตไก่คีียงกัน ชุมชน ประมงและดักล่าวนนี้กำลังเสื่อมโทรม เพราะปลาในบริเวณทะเลน้ำตื้นมีน้อยลง และ ชาวบ้านไม่มีจิตความสามัคคีรวมทั้งไม่มีทุนทรัพย์ที่จะทำประมงน้ำลึก ไกลออกไปที่ ต้องใช้เครื่องมือทันสมัยเหมือนบริษัทใหญ่ ซึ่งบริษัทเหล่านี้นิยมจ้างคนจากอีสานเป็น ลูกเรือ เพราะค่าแรงงานถูกกว่า การประมงชายฝั่งโดยวิธีดึงเดินจึงเสื่อมสภาพลงทำให้ ภูมิปัญญาความรอบรู้เรื่องคินพื้ออากาศและธรรมชาติของท้องทะเลก็พลอยเสื่อมโทรม ลงไปด้วย

ชุมชนลักษณะสุดท้ายที่ว่ามีความสำคัญโดดเด่นแตกต่างจากชุมชนอื่นๆ คือ ชุมชนเมืองตามแนวสันทราย ดังกล่าวข้างต้น ชุมชนนี้มีความปลดปล่อยและสละ恍ต่อ การดำรงอยู่และไม่ไก่จากแหล่งอาหารคือไร่นาและป่าเจา จึงเป็นแหล่งสืบสาน อารยธรรมมาช้านาน และเป็นที่พบประลักษณ์ทางวัฒนธรรมจากหลากหลายแหล่งชุมชน เช่นนี้ ได้แก่ ไขยา นครศรีธรรมราช สทิงพระ และปัตตานี ชุมชนเช่นนี้มีน้อยแห่งก็จริง แต่มีชีวิตสืบสานมาอย่างยาวนานและเป็นศูนย์กลางที่ประชาชนกระจายตัวออกไปยังส่วน

อื่น ๆ ทั้งยังเป็นฐานอำนาจทางการเมือง การปกครอง และเป็นศูนย์กลางการเดินทางไปมาหาสู่กันทั้งทางน้ำและทางบกในอดีตภาค

ชุมชนใหม่ ๆ ล่าสุดอันเป็นศูนย์กลางการคมนาคม ธุรกิจและการท่องเที่ยว เช่น หาดใหญ่ ทุ่งสง สุไหง-โกลก เกาะสมุย และภูเก็ต เป็นชุมชนลักษณะใหม่ของภาคใต้ที่น่าสนใจ หากแต่อยู่กับบริบทของการค้าครัวเรื่องภูมิปัญญาสั่งสม เพราะเป็นชุมชนที่ยังใหม่เกินไป

จากการศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นของภาคใต้พ้องเป็นเครื่องบ่งชี้ได้ระดับหนึ่งว่า ชาวบ้านภาคใต้มีศักยภาพและมีพลังที่ได้ใช้เวลาไว้ดูแลมายาวนานจนพอกล่าวได้ว่า เป็นมรดกทางวัฒนธรรมอันเป็นขุมทรัพย์หรือเรียกโดยย่อว่า “ภูมิปัญญาของชาวภาคใต้” ที่มีลักษณะเฉพาะเป็นของภาคใต้เองผิดแผกแตกต่างจากภูมิปัญญาล้านนา ภูมิปัญญาอีสาน และภูมิปัญญาภาคกลาง หากแต่มีรากฐานร่วมกันคือสายใย ความสัมพันธ์กับสั่งที่เรียกว่า “จิตวิญญาณ” ของบรรพชนและจิตวิญญาณของบรรพสั่ง แวดล้อมหนึ่ง วัฒนธรรมข้าวหนี่ง พุทธศาสนาหนึ่ง และภาษาไทยหนึ่ง ด้วยการปรับตัวให้เข้ากับภูมิประเทศและภูมิอาชีวศึกษาสมุทรແлемทอง ที่มีการคงค้ำสมาคมกับชนต่างเผ่าพันธุ์ ต่างภาษา ต่างศาสนา และต่างวัฒนธรรมเป็นเวลาภานานกว่าพันปี ทำให้เกิดการหล่อหลอมลักษณะเด่นเฉพาะของชาวภาคใต้บางประการ

๑. ด้วยความรู้ความเข้าใจและเข้าถึงคุณค่าของทรัพยากรที่มีอยู่อย่างหลากหลาย ในธรรมชาติแวดล้อม ทำให้ชาวใต้มีระบบอาหารการกิน การใช้สมุนไพรรักษาโรคภัย ต่าง ๆ การปลูกบ้านสร้างเรือน รวมทั้งการประดิษฐ์สิ่งของเครื่องใช้นานาชนิดที่มีลักษณะเฉพาะเป็นของตัวเอง บ่งบอกความรู้และปรีชาญาณในการแก้ปัญหาและการ สร้างสรรค์ที่ทำให้ชีวิตสมดุลกับธรรมชาติเป็นอย่างดี

๒. ชาวใต้เมื่อจะต่างชาติพันธุ์หรือต่างวัฒนธรรมกันก็ได้สร้างเครื่องข่าย ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนที่มีวิถีการผลิตแตกต่างกัน และต้องพึ่งพาภัณฑ์ระหว่างชุมชน ที่อยู่ใกล้เคียง เช่น เชิงเขา และสันทราย ความจำเป็นที่ต้องพึ่งพาและเปลี่ยนผลผลิตกันนั้น มีผลพลอยได้ เป็นการขยายตัวทั้งในเชิงเศรษฐกิจและเชิงภูมิศาสตร์ ขยายความรู้รอบตัวและขยายวงในตัว ตัวอย่างเช่น ตลาดน้ำที่มีการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารระหว่างชุมชนต่างถิ่นกันอยู่เสมอ ตลาดของชาวใต้จึงเปิดกว้างและเคลื่อนไหว (dynamic) ตลอดเวลา

๓. การอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจจากการเมืองการปกครอง ทำให้ชาวบ้านภาคใต้มีอิสระในการตัดสินใจใช้ชีวิตตามตนเองมากกว่าเคยรับเทวนิยมชาหรือรับการครอบงำด้วยอำนาจที่เหนือกว่า การพึ่งพาภัยของระหว่างชุมชนและความเกย์ชินที่ต้องตัดสินใจใช้ชีวิตตามตนเอง ทำให้มีพัฒนาการของระบบความสัมพันธ์ที่นิยมคนเข้มแข็ง ปักปักรักษาชีวิตทรัพย์สินและถิ่นฐานทำมาหากินของตนได้ จนบางครั้งบางหมู่เหล่านิยมความเป็น “นักเลง” ในความหมายของคนจริงที่น่าเกรงขามมากกว่าความเป็นอันธพาล

๔. ด้วยเครือข่ายคนหาสามาคองดังกล่าว ชาวใต้ต่างชุมชน ต่างถิ่นกันจึงแยกเปลี่ยนกันไม่แต่เพียงผลผลิต แต่ขยายวงไปถึงแรงงานข้อมูลข่าวสาร วัฒนธรรมความเชื่อและศิลปะ วิทยาการ โดยมี นายหนังตะลุง โนรา เพลงบอก เป็นสื่อกลางที่มีความรู้ ข้อมูล เพราะเป็นผู้นำทางปัญญาที่ “เดินโรง” อยู่เป็นกิจวัตร อีกทั้งมีการผูกมิตรที่เป็น “เกลอ” กันระหว่างสายสกุลต่าง ๆ ข้ามชั้นคน ก่อให้เกิดความรักและความสามัคคีของหมู่เหล่าระดับพื้นฐานในลักษณะที่แตกต่างไปจากสังคมเครือญาติหรือโกรธวงศ์ของอีสานและภาคเหนือ

๕. ด้วยการพึ่งพาภัยของคนเกย์ชิน และถูกศูนย์กลางแห่งอำนาจคือราชธานีเกณฑ์ เอาโภคทรัพย์ไปมากเป็นเวลาต่อเนื่องหลายศตวรรษ เพราะเกณฑ์ไพร์ไม่สะทวายเหมือนในภาคกลาง ชาวใต้มิใช่น้อยจึงมีโลกทัศน์และทำทีทระนง ไม่นับถือและไม่สนใจให้กับศูนย์อำนาจ ไม่ว่าจะเป็นกรุงเทพฯ หรือตัวแทนคือเจ้านายแห่งนครศรีธรรมราช และไม่ค่อยไว้วางใจคนแปลกหน้า แต่จะไว้วางใจโดยการพ “สัจจะ” ในหมู่พวกเดียวกันเองในเครือข่ายความสัมพันธ์ที่กว้าง มีการสร้างสรรค์คาดหวัง และรักษาป่าสถานทางสังคมที่เป็นคตินิยมร่วมกันของวัฒนธรรมได้

๖. ชาวภาคใต้มีประสบการณ์ยาวนานในการปรับตัวเข้ากับระบบทุนจากภายนอกก่อนภาคเหนือและภาคอีสาน คล้ายคลึงกับภาคกลางที่เมืองเปิดสู่โลกกว้าง ผ่านพนความได้เปรียบเสียเปรียบลุ่ม ๆ ตอน ๆ มากก่อนเกิดพัฒนาการของการรักษาสมดุลทางเศรษฐกิจและสังคมในระดับของชาวบ้านเอง เช่น การทำสวนยางนาแก้ไขปัญหาด้วยการทำนาและสวนผลไม้ ทำประมงคู่กับทำนา ค้าขายคู่กับทำสวนทำไร่ เป็นต้น ตลอดจนเมื่อมี

ข้อขัดแย้งกันก็นิยมให้ “คนจริง” ที่เป็นผู้ใหญ่แห่งเครือข่ายชุมชนตัดสินและถือเป็นบุตร แผนการพึ่งพาอ่านารัฐระดับอำเภอ จังหวัด ด้วยสภาพกรณีเช่นนี้ ในภาคใต้จึงมีทั้ง นักลงและเจ้าพ่อ (ซึ่งแตกต่างกันในมิติคุณธรรมและจริยธรรม)

ภูมิปัญญาที่พัฒนาขึ้นเป็นลักษณะเฉพาะของภาคใต้ดังสรุปย่อข้างต้นนี้ เป็นทั้ง วิถีชีวิต ศักยภาพ พลัง และพลวัต ที่สังเกตได้ สัมผัสได้ ถ้าได้ศึกษาชาวใต้โดยใกล้ชิด อายุangแท้จริง

วิธีเกี่ยวข้าวที่แตกต่างจากภูมิภาคอื่น ๆ

ภูมิอากาศและภูมิประเพศของภาคใต้แตกต่างจากภาคกลาง ภาคเหนือ และ ภาคอีสานอยู่ประการหนึ่งคือ มีฝนตกชุกยาวนานกว่าภาคอื่น ๆ ในรอบปี ต้นข้าวใน ทุ่งนาภาคใต้ส่วนใหญ่จึงเป็นพันธุ์ข้าวมีต้นสูงมากเพื่อหนีน้ำ เช่นที่ บริเวณ “ทุ่งหยาม” และ “ทุ่งปรัง” ของนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นอาณาบริเวณกว้างใหญ่ที่สุดสำหรับการทำนาใน ภาคใต้ ในพื้นที่เช่นนี้เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยวที่ข้าวสุกเต็มท้องทุ่งแล้ว น้ำในนาก็ยังมี ระดับสูงอยู่ บางที่ชาวนาต้องพยายามร่อนกรองน้ำออกจากข้าวในสภาพเช่นนี้ เครื่องมือที่เกี่ยวข้าวจะใช้ เกี่ยวหม้อนภาชนะอื่น ๆ มิได้ ชาวใต้แต่ครั้งโบราณกาลจึงคิดประดิษฐ์ “แกะ” สำหรับเกี่ยว ข้าวขึ้นเพื่อเก็บเอาแต่เฉพาะร่องข้าวเท่านั้น

การเก็บข้าวด้วยแกะ ผู้เก็บจะใช้แกะเก็บข้าวมือเดียว เมื่อเก็บรวมไว้ได้ ๑๐-๑๕ ร่วง ก็จะเปลี่ยนมาทำการรวมไว้ที่มืออีกข้างหนึ่ง ทำเช่นนี้เรื่อยไปจนได้ร่วงข้าวในมือที่ ทำการรวมไว้เต็มมือแล้วจึงผูกมัดทำเป็นเลียงเดียวทีหนึ่ง โดยผู้เก็บจะเลือกตัดชังข้าวที่ต้น แห้งสนิทมีความเหนียวและมีความยาวพอเหมาะสม ใช้ด้ามแกะกรีดให้แบนแล้วอามาผูก ร่วงข้าวทั้งกำนั้นมัดเป็นเลียง ผู้ผูกมัดเลียงข้าวต้องทำด้วยความชำนาญเพื่อให้เลียงข้าวที่ ถูกมัดแน่นสามารถหยับโยนได้โดยไม่หลุดลุย ข้าวหนึ่งเลียงมีน้ำหนักประมาณ ๒ กิโลกรัม

ชาวใต้เก็บข้าวไว้เป็นเลียงเพื่อบรรจุและเก็บไว้ใช้โดยไม่ผิดหรือนวดในทันที การว่าจ้างเก็บข้าวก็คิดกันตามจำนวนเลียงข้าวที่เก็บได้ เช่น ๑๐ เลียงต่อ ๓๐ บาท (พ.ศ. ๒๕๒๖) ในการซ่านา ผู้เช่าและผู้ให้เช่าคล่องแบ่งส่วนกันเป็นจำนวนเลียงข้าว เช่น ต้อง เสียค่าเช่า ๕๐๐ เลียงต่อที่นา ๑๐ ไร่ เป็นต้น

อนึ่ง ในการเก็บเกี่ยว ชាតนาที่ร่วมกันเก็บข้าวจะช่วยกันมัดเลี้ยงข้าวที่มีขนาดใหญ่เป็นพิเศษ ๑ เลี้ยง เรียกว่า “กำข้าวใหญ่” กำข้าวใหญ่จะทำขึ้นใน “วันกินหวานเก็บข้าว” หรือที่เรียกว่า “ออกปากกินหวาน” หรือลงแขกเก็บข้าวของภาคกลางนั้นเอง ลักษณะเลี้ยงข้าวของกำข้าวใหญ่ยังต่างจากเลี้ยงข้าวทั่วไป มีการตกแต่งตัดครองที่มัดแล้วตัวข้าวหายลิง คล้ำ หรือเชือกจากทางตลาด เอามาจัดเป็นชั้น ๆ คล้ายรูปปั้นต์ แล้วยกดอกไม้สูงเพียงมาปักประดับตกแต่งสวยงาม แล้วแห่ไปยังบ้านเจ้าของข้าวเป็นการบูชา แม่โพสพ กำข้าวใหญ่นี้เจ้าของจะนำไปเก็บไว้ในเรือนข้าว โดยวางไว้บนกองข้าวใหม่ ของปีนั้น ๆ ส่วนเลี้ยงข้าวเล็กก็จัดวางซ้อนกันอย่างเป็นระเบียบ โดยทำเป็นล้อมข้าวเก็บไว้กินหรือขาย โดยจะแบ่งมาวดเท่าจำนวนที่ต้องการ

ธรรมเนียมการกินของชาวใต้

วัฒนธรรมการกินที่บ่งบอกถึงปัญญาในการใช้ทรัพยากรตามธรรมชาติ และถูกนิปัญญาในการใช้การกินเป็นการแสดงออกถึงความคิด ความเชื่อ และทำที่ในการอยู่ร่วมกันของกลุ่มชน (socialization) ตามวิถีของสังคม “ไมตรีสัมพันธ์” ธรรมเนียมการกินของชาวใต้มีทั้งส่วนที่สอดคล้องคล้ายคลึงกับชาวภาคกลางในฐานะเป็นคนอยู่ในวัฒนธรรมข้าวเหนียว กัน และส่วนที่แตกต่างออกไปตามภาวะภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมสั่งสมอันเกิดจากการประดิษฐ์คิดค้นและปรับปรุงของคนให้เอง ธรรมเนียมการกินของชาวใต้กล่าวได้โดยรวมว่าเป็นภูมิปัญญาของการปรับตัวเพื่อการดำรงอยู่ท่ามกลางธรรมชาติแวดล้อมที่มีน้ำค้างคั่งด้วยอาหารธรรมชาติ และท่ามกลางการแลกเปลี่ยนสัมสรรษ์ทางวัฒนธรรมระหว่างกลุ่มชนหลาย ๆ ชาติพันธุ์ โดยมี “วัฒนธรรมข้าว” ของไทยสยาม เป็นแกนกลาง วิเคราะห์โดยสังเขปได้ดังนี้

ชาวใต้ปลูกและรับประทานข้าวเจ้าเป็นอาหารหลัก ส่วนกับข้าวประกอบด้วยกุ้ง หอยปู ปลาทั้งน้ำจืดและของทะเล ตลอดจนพืชผักผลไม้ที่ได้จากป่าเขา เรือกสวนที่อุดมสมบูรณ์โดยธรรมชาติในเขตมรสุม ในหลักโภชนาการ กล่าวได้ว่าอาหารของชาวใต้ประกอบด้วยโปรตีน เกลลีอแร่ วิตามิน และธาตุอาหารอื่น ๆ ที่จำเป็นต่อร่างกาย อันได้มาจากการธรรมชาติแวดล้อมอย่างพอเพียง โรคขาดอาหารของคนได้อย่างที่เป็นปัญหาทางภาคเหนือหรือภาคอีสานจึงมีน้อยหรือไม่มีเลยอีกทั้งวิธีปรุงอาหารที่ใช้สมุนไพรเป็นเครื่องปรุงมาก อาหารทางใต้จึงเลือกต่อการ “คุ้มครอง” ในร่างกายให้ได้รับพร้อมกันไปทั้ง

อาหารและยา อันที่จริงระบบอาหารของคนไทยโดยทั่วไปก็เป็นเช่นนี้อยู่แล้ว แต่อาหารทางไน้มีความอุดมสมบูรณ์ของส่วนประกอบต่าง ๆ ทางโภชนาการที่สามารถเห็นประจักษ์ได้ชัดเจนในระดับเพียงพอกว่าทุก ๆ ภาค แม้แต่อาหารของคนจนที่ค่อนข้างอัตคัดก็ยังมีคุณค่าทางอาหาร

ข้าวเหนียวปลูกໄว้สำหรับทำบุญและทำขนม โดยปรากฏว่าชาวใต้จะใช้พื้นที่นาเกือบทั้งหมดปลูกข้าวเจ้า และจะเจียดที่เพียงบางส่วนໄว้ปลูกข้าวเหนียว โดยถือคิดว่า “อย่างน้อยให้พอมีข้าวเหนียวทำบุญได้ตลอดปี” ความจริงข้อนี้นักประวัติศาสตร์และนักมนุษยวิทยาโภชนาการอาจลือเป็นข้อมูลสำหรับพิสูจน์ว่า ในอดีตคนไทยกินข้าวเหนียวมาก่อนกินข้าวเจ้าก็ได้ การทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้บรรพชนจึงใช้ข้าวเหนียว

โดยปกติชาวบ้านภาคใต้กินอาหารวันละสองมื้อ คือ มื้อเช้าและมื้อเย็น โดยมื้อเช้ากินเมื่อพระบิณฑบาตแล้ว แต่ต้องตักข้าวสักขแรกໄว้สำหรับใส่บาตรก่อน และเรียกข้าวที่ตักໄว้ใส่บาตรว่า “ข้าวทานะ” อาหารมื้อเช้ากินไม่พร้อมกัน โดยมักถือความสะดวกของคนในครอบครัว แต่มื้อเย็นนิยมกินพร้อมกันทั้งครอบครัว ถ้ามีเพื่อนบ้านมาประจำบ้านมาหากับเวลา เจ้าของบ้านมักจะเอ่ยปากชวน และผู้มาเยือนจะต้องถือเป็นธรรมเนียมที่จะต้องร่วมวงกินด้วยหันที่โดยไม่ต้องบอกล่วงหน้า เพราะเจ้าของบ้านจะถือว่าเป็นการให้เกียรติและให้ความเป็นกันเองอย่างยิ่ง

กับข้าวหลักของทางใต้ จะต้องมีแกง ผักสด น้ำพริก ปลาทodorหรือปิ้ง และของชำหรือผัดแล้วแต่จะชอบ สำหรับแกงนิยมรสเผ็ดและเปรี้ยว ที่ขึ้นชื่อคือแกงเหลืองและแกงพุงปลา เครื่องแกงทุกชนิดจะนิยมใส่ขมิ้นเพื่อถักลิ้นความของปลาและกุ้ง ประกอบกับความซื่อมาแต่โบราณว่า ขมิ้นเป็น “ยาแก้ยา” หรือ “พญายา” คือทำให้บรรดาเวทมนต์คากาหารีอกุณไสยต่าง ๆ ที่ผู้อื่นกระทำเพื่อป้องร้ายเสื่อมสูญทั้งยังเป็นสมุนไพรแก้โรคได้ หลายอย่างด้วย เมื่อรับประทานอาหารคาวเสร็จแล้วก็จะรับขนมและหรือผลไม้เป็นประจำ เพราะอาหารได้มีกมิตรเผ็ดจัด การรับของหวานจึงเป็นการ “กินแก้เผ็ด” หรือ “ลบปาก” แล้วปิดรายการกินด้วยการกินหมากและสูบบุหรี่ แต่ปัจจุบันนี้เลิกໄปเกือบหมดแล้ว

ที่ต้องนำมากล่าวถึงเป็นการเฉพาะอีกอย่างหนึ่งคือ การกินผักสดของชาวใต้เนื่องจากภาคใต้อุดมด้วยพืชผักพื้นบ้านนานาชนิด ที่มีสรรพคุณในทางโภชนาการและ

ทางสมุนไพร ผักสดซึ่งส่วนใหญ่เก็บจากที่ขึ้นเองตามพื้นที่ข้างบ้านหรือจากป่าจึงปลอดสารเคมี ปลอดยาฆ่าแมลง ผักสดถือว่าเป็นส่วนประกอบสำคัญของอาหารทุกมื้อ แม้กระนั้นมีเช้า (ถ้ากินแกงเผ็ดหรือข้นมีจีน) ชาวใต้ไม่นิยมผักลวก กจะจะเป็นด้วยไม่เคยมีประสบการณ์หัวตระ根底เนื่องจากกินน้ำคลองน้ำแม่น้ำอย่างภาคกลาง จึงไม่พึงพอใจเชื้อโรคที่ติดมากับผักสด (ซึ่งความจริงก็ยังมีพยาธิและไข่แมลงติดมาหลายชนิด)

ผักสดที่ใช้กินไปกับของเผ็ดนี้เรียกว่า “ผักหนะ” ตั้งกรณีการกินบนมีจีนน้ำยา คนขายบนมีจีนจัดผักตะกร้าใหญ่ ประกอบด้วยผักพื้นบ้านหลายรายการ รวมถึงสะตอ ลูกเนยง ลูกเหรียง ลูกนิ่ง ๆ ฯลฯ ไว้ให้คนกินโดยไม่อันและไม่คิดมูลค่า มือโภมีน้ำพริกน้ำมูด หรือมีแกงพุงปลา แกงเหลือง ก็จะมีผักสดจัดมาให้กินด้วยเสมอๆ กัน ผักพื้นบ้านเหล่านี้ช่วยให้เจริญอาหาร ถ่วงดุลรสมัดของอาหาร และเป็นสมุนไพรบำรุงร่างกายไปในตัว ธรรมเนียมการกินผักสด เช่นนี้เป็นผลให้ชาวบ้านทั่วไปรวมถึงลูกหลานเด็กเล็กรักพันธุ์ไมนานาชนิดที่กินได้ เกิดผลพลอยได้ สำคัญคือความรู้เรื่องสมุนไพรในระดับปฏิบัติ นำสังเกตว่าผักสดที่ชาวใต้กินเป็นปกติประจำวันนั้นเป็นผักที่ปลูกจากสวนผักคนจีนน้อยชนิด ส่วนใหญ่มักเป็นผักพื้นบ้านตามที่มีอยู่ในระบบนิเวศน์ของพื้นที่ที่ผู้กินตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่ เป็นสำคัญ

ธรรมเนียมการกินอาหารร่วมกันของชาวใต้ระดับชาวบ้านคล้ายคลึงกัน
ธรรมเนียมภาคกลาง คือเป็นการฝึกการยาทลูกหลานและให้ทักษะต่อ “แม่บ้านข้าว” ไปด้วยในตัว เช่น เวลากินข้าว ทุกคนต้องสำรวจ แต่ไม่เคร่งเครียด ไม่ขอเคี้ยวเสียงดังหรือมูมามามลูกลูกถนน ไม่ชอบน้ำแกงเสียงดัง ไม่พูดหรือแม้แต่เอ่ยถึงเรื่องชวนสะอิดสะอีบิน ไม่ให้กินข้าวหาก และไม่ให้มีเมล็ดข้าวเหลือในจาน เพราะทำへ่นนั้นเป็นการไม่เกราฟแม่ขวัญข้าว ถ้าบังเอิญคนหุงข้าวหุงข้าวคิดหรือแค่ไปหือข้าวใหม่ก็ห้ามทัก ให้ถือเสียว่า “คินบัน” “ปียกนวลด” “ไนน์หนอง” และเมื่อกินอิ่มถือเป็นมาตรฐานดีงามที่แต่ละคนจะต้องเออชาบันข้าวของตนไปล้างให้สะอาดทันที เว้นแต่เป็นเด็กช่วยตัวเองไม่ได้ หรือเป็นแขกผู้ใหญ่และคนแก่คน渺่า ส่วนงานกับข้าวและภาชนะทึ่งไว้เลอะเทอะเรียกว่า “เกึง” ถือเป็นการไม่เกราฟแม่โพสพ

ชาวใต้ถือเป็นสิ่งต้องห้ามมากแต่โบราณ ว่าคนกำลังนอนหลับหนึ่ง กำลังถ่ายอุจจาระหนึ่ง และกำลังกินข้าวหนึ่ง ห้ามผ่าฟันทำร้าย มิฉะนั้นจะเป็นอัปมงคลไปตลอดชีวิต ครรภ์เข้าก็จะประ皤มาไปทั่ว ถ้ากำลังกินอาหารอยู่ก็ต้องรอให้อิ่มเสียก่อนจึงค่อยว่ากันหรือจะผ่าฟันกัน แต่ความเชื่อนี้เสื่อมหายไปมากแล้วในปัจจุบัน จึงมักมีข่าวว่า มีผู้ถูกกลอนบยิงตายคาดหัว หรือถูกยิงตายเพราะหลับอยู่ก็มี

ความเชื่ออารีและเมตตาธรรมของชาวใต้แสดงออกด้วยการเชิญกินอาหารร่วมกัน ดังจะเห็นได้ว่ามีการถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติว่า เมื่อมีญาติมิตรมาจากการอื่น ใกล้ญาติมิตรผู้นั้นควรพักค้างคืนและร่วมกินข้าวด้วยทุกเมืองกว่าจะกลับ จึงจะถือว่ารักใครนับถือกันอย่างแท้จริง และในกรณีที่ผู้ใดเดินทางไปเยี่ยมเยือนลักษณะบ้านที่ประกอบด้วยญาติมิตรหลายครอบครัว ผู้นั้นจะต้องหมุนเวียนไปพักค้างคืนและร่วมกินข้าวปลาอาหารให้ทั่วถึง ถ้ามีเวลาไม่พอต้องหาทางออกอย่างดีที่สุดเพื่อไม่ให้ญาติมิตรรู้สึกน้อยใจ เชนต้องเลือกพักอาศัยกับครอบครัวที่ค่อนข้างยากจนกว่าคนอื่น ๆ หรือมีฐานะต่ำสุด หรือใช้รีสอร์ฟถึงหัวกระไดบ้านไร่อดีطاอาหารก็ให้ร่วมวงกินกับเขา โดยไม่จำเป็นต้องนัดแนะหรือตกลงรับคำล่วงหน้า เพื่อไม่ให้เห็นว่าเลือกที่รักนักที่ซัง ข้างฝ่ายเจ้าของบ้านก็จะต้องคงอยู่และปรนนิบัติให้มากที่นาพักอาศัยได้อยู่ดีกินดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ และต้องพร้อมจะรับรองตลอดเวลา แม้แต่คนพลัดถิ่นหรือคนตกอับที่มาขอพึ่งพา ก็จะมีเมตตาธรรม ให้กินข้าว ให้ที่พักพิงเสมอ โดยเจ้าของบ้านจะต้องรีบเป็นฝ่ายเชิญชวนก่อนเพื่อไม่ให้คนมาพึ่งพาเสียหน้า แม้จะรู้ว่าผู้นั้นเป็นคนพาลสันดานหมายหรือเป็นถึงขั้นนักโภยประหาร ถ้ากำลังหิวโหยก็จะต้องรับรองหาให้กินจนอิ่มหนำสำราญเสียก่อน ปัญหาอื่นคือว่ากันที่หลัง ด้วยเหตุนี้โดยทั่วไปคนใต้จึงถือเป็นธรรมเนียมว่า ต้องหุงข้าวให้เหลือกินค้างคิดหน้อไว้เสมอ ไม่ควรกินจนหมดหน้อบ้านใดกินข้าวหน้อแบบขอดหน้อ เชื่อกันว่าเป็นการไม่เคารพวัฒนาข้าว คือไม่เคารพแม่โพลพ

ชาวใต้จะอนรมถูกหลานเสนอว่า เมื่อไก่ล้ากินข้าวกันที่บ้านจะต้องรีบกลับบ้าน และเมื่อเห็นคนอื่นกินอะไรกันอยู่ ห้ามไป “เงี้ย” หรือจะเมื่อแสดงอาการอยากกินเป็นอันขาด เพราะจะทำให้เขายุ่งยากใจหรือรังเกียจ อนั้น ได้สอนกันมาหลายชั่วคนให้ถือ

อย่างเคร่งครัดว่า เมื่อได้อาศัยร่มไม้ชาỵคาหรือได้กิน “ข้าวแดงแกงร้อน” ของบ้านใด แล้วจะต้องไม่เนรคุณเป็นอันขาด หากไม่แล้วจะไม่เป็นมงคลแก่ตัว

ธรรมเนียมการกินของชาวใต้เพื่อประโยชน์ของการช่วยเหลือเกื้อกูล ร่วมแรงร่วมใจในการต่าง ๆ ดังที่รู้จักกันในชื่อ “กินงาน” “กินวน” “กินแยก” “กินเหนียว” หรือ “ข้าวหนืดแกงหนืด” ฯลฯ เป็นวิธีสร้างเครือข่ายสวัสดิการชุมชนที่ถือปฏิบัติกันมานาน และได้พัฒนารูปแบบวิธีการไม่หยุดยั่ง

การปลูกต้นไม้ในบริเวณบ้าน

ชาวภาคใต้มีความเชื่อที่นิยมเดียวกับคนในภูมิภาคอื่น ๆ ว่า การปลูกต้นไม้ในบริเวณบ้านต้องเลือกปลูกเฉพาะ ไม่ที่เป็นมงคล ต้องปลูกให้ถูกทิศทาง โดยอาศัยความรู้และประสบการณ์เกี่ยวกับการโครงการของดวงอาทิตย์ที่ส่องแสงค่ากันในแต่ละเวลาของวัน ในแต่ละเดือนของปี ทิศทางของลมมรสุม ความหนักเบาของฝน และธรรมชาติของต้นไม้แต่ละชนิดแต่ละพันธุ์ แล้วจะเป็นความรู้ว่าจากการสังเกตความเริงหรือไม่เริงของต้นไม้นั้น ๆ โดยวางแผนหลักความเชื่อในการปลูกต้นไม้ในบ้านเพื่อให้เกิดประโยชน์และมีความร่มเย็น ดังนี้

๑. ไม้ที่ควรปลูกในแต่ละทิศ

ทิศอุดร (เหนือ) ให้ปลูกพุทรา ว่าน

ทิศอีสาน (ตะวันออกเฉียงเหนือ) ให้ปลูกพุเรียน

ทิศบูรพา (ตะวันออก) ให้ปลูกไฝ่ กุ่ม มะพร้าว

ทิศอาคเนย์ (ตะวันออกเฉียงใต้) ให้ปลูกยอ สารกี

ทิศทักษิณ (ใต้) ให้ปลูกมะม่วง พลับ

ทิศหารดี (ตะวันตกเฉียงใต้) ให้ปลูกชัยพฤกษ์ สะเดา ขันนุน พิกุล

ทิศประจิม (ตะวันตก) ให้ปลูกมะขาม มะยม

ทิศพายัพ (ตะวันตกเฉียงเหนือ) ให้ปลูกมะกรูด

๒. ไม้ที่ห้ามปลูกในบริเวณบ้าน

คือ โพ ไทร ตาล มะกอก ระกำ มะจ้ำ สำโรง หวาย สดัด ได้ เต่าร้าง ลั่นทม เพราะไม่เหล่านี้บ้างก็เป็นไม้ใหญ่แผลกิ่งก้านสาขามาก เช่น โพ ไทร หรือรากเรือ เช่น หวาย หรือไม้กีซึ่งไม่เป็นมงคล เช่น เต่าร้าง ลั่นทม (ระทม) (ปรานี ธรรมรัตน์, ๒๕๒๕:

(๒๕๔๑) ความเชื่อเช่นนี้คือคนไทยในภาคอื่น ๆ โดยเฉพาะภาคกลางก็มีความเชื่อคล้ายคลึงกัน ล้วนไม่เชื่อ ที่มิได้ระบุชื่อไว้ข้อมูลูกได้ตามความพึงพอใจและความเหมาะสม ความเชื่อเหล่านี้ปัจจุบันไม่ค่อยถือกันเคร่งครัดนัก แต่ศึกษาไว้และไม่ประมาทก็น่าจะเกิดผลดี

เรื่องกระบวนการเรียนรู้และสืบทอดความรู้ สมุนไพรและยาแก้ไข้บ้าน

ภาคใต้การเก็บกุลอันลึกซึ้งและยิ่งใหญ่ของธรรมชาติ มนุษย์ พืช และสัตว์ ย่อมมีวิัฒนาการของการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดของตนและผ่านพ้นไปในการปรับตัวของมนุษย์ย่อมมีการเรียนรู้ในลักษณะต่าง ๆ ตามธรรมชาติของมนุษย์ ความรู้เกี่ยวกับการกินอยู่ รวมทั้งการแสวงหาปัจจัยพื้นฐาน คือ อาหาร ยารักษาโรค เครื่องนุ่งห่ม และที่อยู่อาศัย โดยได้มาจากการมีประสบการณ์ตรงกับธรรมชาติเวดล้อมซึ่งพอจะประมวลได้ดังนี้

๑. เรียนรู้จากการสังเกตพฤติกรรมของสัตว์

เช่น ค่างกินยอดไม้นานาชนิด ผึ้งกินเกรสรดอกไม้ แมวมากินหญ้าหรือตะไคร้ และสำรอกอาหารที่มีพิษออกมาก รวมถึงพฤติกรรมของนก หนู สัตว์น้อยใหญ่ที่สังเกตได้เมื่อเห็นผลว่าสัตว์เหล่านี้แข็งแรง หายเจ็บป่วยก็เลียนแบบ ดัดแปลง โดยถือสัตว์เป็นครู

๒. เรียนรู้จากการลองผิดลองถูกเมื่อเจ็บป่วย

ถ้าพืชพรรณหรือแร่ธาตุที่กินเข้าไปถูกกับโรค อาการป่วยก็หาย ถ้าผิดพลาดก็ทรุดลงไปและถึงตายได้ เข้าใจกว่าจะพิสูจน์ทราบได้ว่ายาหรืออาหารชนิดใดเป็นคุณในการรักษามนุษย์คงจะพิการหรือตายไปแล้วมากต่อมา

๓. มีการสั่งสมความรู้และประสบการณ์ที่ได้ไว้ในผ่านพ้นไป

ผู้สั่นทั้คกรณีที่เรียกว่า “ครูหมอน” จดจำและบันทึกความรู้ไว้เป็น “ศาสตร์” และ “ศิลป์” แล้วคนรุ่นหลังเรียนรู้และสืบทอดความรู้นั้น ๆ จากครูหมอนรุ่นก่อน ๆ ที่มีประสบการณ์ในการรักษาโรคตัวยสมุนไพรและยาแก้ไข้บ้านได้ผลดีมาแล้ว รวมทั้งมีการเลือกเฟ้นตัวยาที่ได้ผลดีไว้เป็นความรู้ เช่น รู้ว่า yaznidic ได้จากพืช สัตว์ หรือแร่ธาตุ อะไร ยานั้น ๆ มีสรรพคุณอย่างไร รู้ฤทธิ์ยาและขนาดการวางแผนยา รู้พิกัด รู้หลักการปฐุ

และผสมยา รู้ปฎิกริยาของยาที่ผสมกันและวิธีใช้ยาแต่ละชนาน รู้อาการที่เกิดจากการใช้ยา และอาการพลดอยเป็นหนหรือแทรกซ้อน และวิธีแก้ไขเบียยา รวมไปถึงความรู้เรื่องการตรวจวินิจฉัยโรคตามตำราแผนโบราณ เช่น สืบประวัติคนไข้ ประวัติโรคที่เป็น ตรวจชีพจร ตรวจต่อม เช่น ต่อมน้ำเหลือง ไขคัน ฯลฯ ตรวจห้อง ตรวจสืบของตา กลิ่นปาก ตรวจลิ้น ตรวจอุจจาระ ปัสสาวะ ตรวจความเพี่ยบแห้งหรือเป็นบวนของผิว ตรวจรอยแพลงเพื่อให้รู้ว่าสัตว์ชนิดใดกัดต่อย ตรวจริมฝีปาก ปลายมือปลายเท้า แล้วรู้ถึงสมญาฐานของโรค โดยอาศัยข้อสังเกตข้อสันนิษฐานของครูหมออรุณก่อนที่สั่งสมและสืบสาน ความรู้กันมา และข้อวินิจฉัยของตนเองประกอบกัน

๔. ทำซ้ำสิ่งที่หรือวิธีการที่รักษาได้ผล

โดยขาดจำและบันทึกข้อสังเกตของตน ไว้เป็นการสะสมความรู้ ความชำนาญ หลีกเลี่ยงความผิดพลาด บกพร่อง และอันตรายที่เกิดจากการทำแล้วไม่ได้ผลดังคาดหมาย แล้วขยายผลการรักษาไปยังกรณีอื่น ๆ ที่มีอาการใกล้เคียงกัน โดยใช้ยาหรืออาหารนานาเดียวกัน

๕. ประกอบพิธีกรรมเพื่อผลทางการรักษา

โดยตอกย้ำความเชื่อในคุณค่าของการรักษา เป็นการปลูกฝังความเชื่อและความรู้ให้แก่กันระหว่างผู้ป่วย ผู้รักษา ญาติ ผู้ใกล้ชิด ผู้ป่วย และศิษย์ผู้ติดตามสังเกตและเรียนรู้พิธีกรรม ที่มีทั้งที่อิงศาสนาและไサイศาสตร์ หรือปั้นกัน โดยมุ่งรักษารวมกันทั้งทางกายและทางใจ (magico religio medecine) การระลึกถึงไตรสรณมน์ ระลึกถึงคุณบิดามารดา คุณพี่ปู่ย่าตายาย ผู้อารักษ์ และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายนั้น เป็นปกติวิสัยของ การรักษาแผนโบราณ โดยถือหลักรักษากายใจควบคู่กัน ผู้ໄດสังเกตและรับผลกระทบ การรักษารวมทั้งตัวผู้รักษา จึงได้รับการเน้นคุณค่า วิธีการ และสาระของการรักษาและการใช้ยาไปในตัว

๖. หล่ายกรณีได้นำอาหารหรือยาใช้รักษาได้

โดยเฉพาะในกลุ่มไทยพุทธบริเวณสามจังหวัดรอบทะเลสาบสงขลา คือ สงขลา พัทลุง นครศรีธรรมราช เครื่องดนตรีที่นิยม用人ารักษาไว้ คือ “โต๊ะครีม” หรือ “นายมนต์” โดยเขตจำหนที่จะบูชาผีตายาย และแก้เคล็ดที่ถูกผีตายายให้โทษ ต้องขอมาลาโทษ ไทยมุสลิมของจังหวัดชายแดนภาคใต้มีการใช้ดนตรีเพื่อรักษาไข้คัด้วยคลึงกัน

โดยเรียกคนตระที่ใช้ประโภรรักษาไข้ว่า “เตอร์” หรือ “มะตือรี” ซึ่งมีพิธีกรรมเครื่องคนตระ และการสาดประกอบแต่ก่อต่างออกไป ผลคือที่เกิดขึ้นจากการรักษาเสริมด้วยคนตระคือทำให้ผู้ป่วยมีกำลังใจ และตอบข้อความดัง ความจริงจังของการรักษาให้ปรากฏแก่ผู้แวดล้อม เป็นการพดุงและจรวจการรักษาให้อยู่ในวัฒนธรรมและความเชื่อแก่กลุ่มนชนต่อไป คงไม่ได้มุ่งให้ความบันเทิงเหมือนกรณีคนตระทั่วไป

อนึ่ง ได้มีการนำอาการละเอ่นพื้นเมืองอื่น ๆ เช่น หนังตะถุง โนรา และหนังแขก (ในกรณีของชุมชนมุสลิม) เข้ามาประกอบการบำบัดรักษาความเจ็บป่วย ก็ เพราะญาติใกล้ชิดบันนานเอาไว้ จึงต้องมีการเล่นแก้บนเมื่อหายป่วยหรืออาการทุเลาแล้วชาติ เช่นนี้มีทั่วไปไม่จำเพาะแต่ภาคใต้ แม้แต่ในกรุงเทพมหานครเมืองอันทันสมัย และชุมชนในจังหวัดหรือภูมิภาคอื่นทั่วประเทศก็มีความเชื่อและวัตรปฏิบัติคล้ายคลึงกัน สิ่งเหล่านี้ เป็นขั้นตอนของกระบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับการรักษาในชนบทที่ยังเกี่ยวกันแน่นแฟ้น กับความเชื่อที่ฝัง根固อยู่ในวัฒนธรรมไทยมาช้านาน ผู้ได้เรียนรู้เกี่ยวกับยาของบ้าน และการรักษาพยาบาลก็ต้องเรียนรู้ศิลปะของ การรักษาทางจิตวิทยาคู่บ้านกันไปด้วย

๙. วัดเป็นแหล่งบริการยาสมุนไพรและการรักษาพยาบาลของชาวบ้านในอดีต

แต่ละวัดจะมีพระภิกษุอาสาโสหรือเข้าอาวาสเองเป็นผู้มีความเชี่ยวชาญเรื่องสมุนไพรและยาของบ้าน และวัดเป็นสำนักถ่ายทอดความรู้เรื่องนี้ ผู้ป่วยส่วนใหญ่จึงฟังใจที่จะไปรับการรักษาจากวัด เพราะจะได้รับการรักษาทั้งกายและใจ โดยเฉพาะผู้ป่วยที่มีอาการทางประสาทชาวบ้านมีความเชื่อว่าพระภูกุณ ไสยา หรือผีปู่ย่าตายายให้โภษพระไปล่วงกระเมิดท่านเข้า การแก้ไขต้องพึ่งพาการมีของพระผู้ทรงศิลป์และ อاثารพณ์ทั้งหลายยื่อมเงรงกลัวเวทมนตร์คถาของผู้คงแก่เรียนและผู้ทรงศิลบิสุทธิ์ ดังนั้นเมื่อพระสงฆ์บำบัดรักษาอาการป่วยจึงใช้ทั้งยา พิธีกรรม และการสารยาภรณ์ ประกอบ ตลอดจนการประพรน้ำมนต์เพื่อปัดเป่าโรคภัยและเป็นศิริมงคล ปกป้อง คุ้มครองให้ผู้ป่วยหายป่วย ขวัญกำลังใจก็มีตามมา ไม่เพียงแต่พระสงฆ์เท่านั้น ชาวบ้านเชื่อถือการพ่าว่าเป็นครูหมอก็ใช้เวทมนตร์คถาในการ “ขับไถ่ผี” และการ “ลงไม้หาเพชร” ในกระบวนการบำบัดรักษาด้วย

ในส่วนที่เกี่ยวกับยาสมุนไพรโดยเฉพาะ ท่านพุทธทาสภิกขุในขณะอุปสมบท อุฐีที่สวนโนนกพลารามเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ ว่าเมื่อท่านยังเยาว์ หลวงตาที่วัดไชยาให้ท่าน

และเพื่อน ๆ เด็กวัดໄไปเก็บใบไม้นานาชนิดมาจัดใส่ขวดໄไวเป็น “ยาเบี้ย瓦” เนื่องจากเมื่อ ชาวบ้านเจ็บป่วยมีไข้สูง ยานานแรกที่หลวงตาจัดให้ไปก็คือยาเบี้ย瓦เพื่อลดไข้ลงมา สรรพคุณของยาเบี้ย瓦โดยรวมถือว่าเป็นยาเย็น ลดไข้ได้ผลดี ดังนี้เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็น กระบวนการเรียนรู้ตามอัชญาศัยของวัด พระ เนร เด็กวัด ชาวบ้านที่พึ่งพาวัด และผู้ป่วย รวมกันไป และการ “ทำชา” เท่านี้เป็นกิจนิสัยย้อมเป็นการถ่ายทอดความรู้และความเชื่อ เกี่ยวกับคุณค่าและสรรพคุณของสมุนไพรและยากลางบ้าน โดยปริยาย

๙. มีการบันทึกตำราแพทย์แผนโบราณໄไวเป็นจำนวนมาก

ความรู้ ประสบการณ์ และเคล็ดลับในการรักษาบาลตามศาสตร์และศิลป์ ที่เรียกว่า “การแพทย์แผน โบราณ” มีการบันทึกໄไวเป็นตำราจำนวนมาก และเก็บรวบรวม หรือรักษาໄไวในลายสกุลที่เป็นหมอดแผนโบราณ ในระยะหลัง ๆ เมื่อการรักษาแผน โบราณเสื่อมความนิยมลง เพราะคนมีจำนวนมากขึ้น ๆ จึงหันไปรับการรักษาบาลที่ เป็นวิทยาศาสตร์การแพทย์สมัยใหม่ ตำราแพทย์แผน โบราณก็มีอันเป็นสูญหายไปมาก แต่ก็ยังมีเก็บรักษาໄไวที่วัดสำคัญ ๆ และยังมีอยู่บ้างในหมู่ผู้สืบทอดตำราแพทย์แผน โบราณ เหล่านี้มีวิธีการบันทึกในเชิงเป็นศาสตร์ และมีໄไวเฉพาะผู้ที่มีคุณสมบัติควรแก่การรับการ ถ่ายทอดเท่านั้น จึงได้ผูกข้อความໄไวอย่างมีความหมายเฉพาะ ผู้ที่ไม่ได้เล่าเรียนทางนี้ ย่อมไม่เข้าใจสูตร ตำรับ และวิธีเรียกตัวยาต่าง ๆ ที่จดໄไวมองในเชิงสร้างสรรค์ได้ว่าเป็น การป้องกันมิให้คนไม่รู้เอาไปใช้อย่างสุ่มสี่สุ่มห้า อันจะก่อให้เกิดอันตรายด้วยความ รู้เท่าไม่ถึงการณ์และความประมาทพลาดลังๆ ได้ นับว่าเป็นความสุขมร惚กอบของ การ อนุรักษ์และการสืบทอดความรู้ที่มีคุณค่า

การปููกสร้างบ้านเรือนและสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ

ตามสภาพภูมิอากาศ ภูมิประเทศ และคติความเชื่อ

เนื่องจากภาคใต้โดยรวมมีภูมิอากาศและภูมิประเทศเป็นความสมูท มีทั้งลม นรสุนตะวันตกเฉียงใต้และนรสุนตะวันออกเฉียงเหนือพัดผ่านจึงทำให้ฝนตกชุก มีพายุ และลมแรงเกือบตลอดปี มีความชื้นสูง ดินฟ้าอากาศและทำเลที่ตั้ง เช่นนี้ย่อมมีอิทธิพล ต่อสถาปัตยกรรมพื้นบ้านของภาคใต้หลายประการ

๑. การจัดอาหารบริเวณบ้าน

โดยธรรมชาติ คุ้มบ้านภาคใต้จะมีมากไม่เขียวอุ่นขึ้นรายรอบและมีพืชพรรณต้นขึ้นหนาแน่น ชาวใต้จึงนิยมเผาถางพื้นที่บริเวณบ้านให้เตียนเรียบจนเห็นพื้นทรายสีขาวสะอาด เมื่อฝนพรมลงมาติดต่อกัน คุ้นทรัพย์จะปรับตัวแปรนั้นแลเห็นพื้นทรายขาวลடตาดอยู่ภายใต้แมกไม้ร่มรื่น การปรับพื้นที่อันเป็นที่ตั้งบ้านเรือนเช่นนี้มีเหตุผลในด้านสภาพแวดล้อมคือ พื้นที่เตียนโล่งไม่รกรีอ ทำให้การเดินเข้าออกสะดวกและปลอดภัยจากสัตว์ร้าย เช่น งู ตะขาบ แมงป่อง ฯลฯ ซึ่งมีอุกฤษณ์ในภูมิอากาศของภาคสมุทรภาคใต้ ขณะเดียวกัน ลานบ้านพื้นทรายก็ใช้เป็นลานพักผ่อนให้ลูกหลานวิ่งเล่น ใช้ทำงานก่อสร้าง และเป็นที่นั่งเล่นพักผ่อน จัดว่าเป็นลานอนแกะประสงค์ เช่นเดียวกับ “ข่วง” ของบ้านภาคเหนือ ส่วนบริเวณบ้านถัดออกไปจากลานทรายก็จะคงไว้ให้ร่มรื่นด้วยไม้ผล ไม้ดอก ไม้ประดับ ตลอดจนสมุนไพรนานาชนิด สำหรับไว้กินไว้ใช้ในหลักการพึงพาคนเองในบริเวณบ้าน ที่ได้พับตามน้ำก็จะบุดบอน้ำไว้สำหรับกินอาหาร ซักฟอก โดยปลูกไม้พุ่มหรือไม้ร่มในไว้กำบังส่วนที่เป็นบ่อหน้าให้มีความเป็นส่วนตัวยังรอบบริเวณบ้านจะนิยมปลูกมะพร้าว ไฝ ไม้ผลต่างๆ ไว้ตามคติความเชื่อที่อ้างถึงข้างต้น ระหว่างบ้านที่เป็นญาติมิตรต่างครอบครัวกัน จะนิยมทำรั้วกันด้วยวิธีรักษาไม้พื้นบ้านที่เข็นของตามธรรมชาติไว้เป็นแนวเรียกว่า “คอมก” (สคอมก) ไม้เหล่านี้มีทั้งไม้ยืนต้น ไม้พุ่ม ไม้ดอก ขึ้นเบียดเสียดแน่นหนา แล้วเจาะช่องพอให้คนเดินผ่านเข้าออกไปมาหาสู่กันได้ อนึ่ง ไม้พื้นบ้านเหล่านี้ส่วนใหญ่ล้วนมีสรรพคุณเป็นสมุนไพรหรือเป็นพืชกินได้แบบทั้งสิ้น

๒. สักษณะเฉพาะทางสถาปัตยกรรม

ภาคใต้ฝนตกชุกและความชื้นสูงเป็นเวลานานหลายเดือนในรอบปี เป็นเหตุให้รูปแบบและโครงสร้างของบ้านเรือนแตกต่างจากภาคกลาง เนื่องจากภูมิประเทศที่ต้องการหลังคาและหลังร้อนนานกว่าร้อนชื้น กล่าวคือ บ้านเรือนภาคใต้ไม่ผังเสาลงในดิน แต่จะวางเสาทุกเสาลงบน “ตีนเส้า” โดยใช้ก้อนหินหรือหònไม้เนื้อแข็งหรือแท่งซีเมนต์หล่อรองรับไว้ แล้วใช้วิธีปากและประกบ ใช้เชือก แป๊ะ และคาดบังคับเสาให้ตั้งเป็นรูปแล้วจึงขึ้นตั้งวางจันทัน แป๊ะล่าง และเครื่องประโภตอื่นๆ ได้แก่ ตง รอต ระแนง แล้วจึงมุงหลังคา ปูพื้น และกันพา เครื่องเหล่านี้จะช่วยยึดโยงกันเองให้สามารถทรงตัว

เรื่องทั้งหมด ໄว้อย่างมั่นคง เหตุที่ไม่ฝังเสาลงดิน เพราะเมื่อผ่านตกชุดจะทำให้สภาพดิน อ่อนตัว โอกาสที่เสาะจะทรุดมีได้มาก อีกทั้งพื้นดินที่ชุมชนนี้ด้วยน้ำฝนก็จะเป็นที่อยู่ของ ปลวกและเชื้อรากต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้จะกัดเซาะทำให้เสาพังเร็ว ผลพลอยได้อีกอย่างหนึ่ง ของการใช้ดินเสรารองรับก็คือ ช่วยให้การเคลื่อนย้ายบ้านทำได้สะดวก นอกจากนั้นดิน ฟ้าอากาศภายนอกได้มีทั้งพายุจัด ลมแรง และฝนชุดก่อนปี บังคับให้ปลูกเรือนหลังคาเตี้ย และลาดชัน และให้ปลายเสาeronเข้าในเล็กน้อย ถ้ากันฝ่ากระดาน ก็นิยมวางกระดานใน แนวอนให้ริมล่างของแผ่นหันริมนบนของแผ่นล่างตามลำดับ วิธีนี้จะกันฝนสาดฝ่าบ้าน ได้ดีเหตุผลสำคัญที่ปลูกบ้านหลังคาเตี้ยก็เพื่อไม่ให้ด้านลุมมากเกินไป และที่ทำหลังคา ลาดชันก็เพื่อไม่ให้ปะทะปลายจากหรือหางกระเบื้อง อีกทั้งเป็นการช่วยให้น้ำฝนที่ตก ต้องหลังคาไหลเร็วสะสมเดือนน้ำเร็ว น้ำฝนไม่ขังและขึ้นอยู่นาน อันจะช่วยให้หลังคาไม่ รั่วซึมและมีอายุใช้งานนานขึ้น การตั้งปลายเสาให้เออนเข้าหากันเล็กน้อยนั้นเรียกตาม ภาษาใต้ว่า “ทรงช้างเยี่ยว” รูปทรงนี้ช่วยให้ฝ่ากันห้องมีลักษณะส่วนล่างค่อยๆ ยกต่อกัน เล็กน้อย ซึ่งจะช่วยผ่อนการด้านลุมได้ดียิ่งขึ้น ทั้งช่วยบังคับให้ลมบางส่วนลดคลื่นช่อง ลมหนีฝ่าเข้าไปในตัวบ้าน ทำให้อาภัยถ่ายเทดี ที่กันฝ่ากระดานในแนวอนให้ริมเกย กันแผ่นล่างก็เป็นการป้องกันไม่ให้หยดน้ำไหลซึมเข้าไปขังอยู่ระหว่างรอยต่อของแผ่น กระดานทำให้ผู้ปีอยเร็ว

ลักษณะเด่นอีกอย่างหนึ่งของแบบบ้านภาคใต้ ก็คือ ไม่ว่าจะปลูกในพื้นที่ร่วน เป็นทุ่งหรือบนเนินสูงขายยากรักวนนิยมยกพื้นสูง เนื่องจากในฤดูฝน ฝนตกหนักน้ำมาก ท่วมลับพลัน ภาษาใต้เรียกว่า “น้ำพะ” การยกพื้นสูงช่วยให้น้ำพะผ่านไปรวดเร็ว โดย เรือนทรงตัวอยู่ได้ อีกทั้งป้องกันไม่ให้หยดตกลงบน แมงป่อง นด ปลวกขึ้นบ้าน สัตว์เหล่านี้ ชอบความเย็นชื้น แต่เมื่อน้ำท่วมก็ต้องหนีน้ำ การยกพื้นสูงนี้มีเหตุผลเข่นเดียวกับเรื่อง ไทยลุ่มน้ำภาคกลาง หากแต่การยกพื้นของทางใต้โดยเฉลี่ยจะสูงไม่เกิน ๑ เมตร ไม่ได้สูง อย่างภาคกลาง เพราะถูกบังคับเรื่องหลังคาเตี้ยดังกล่าวแล้วข้างต้น

๓. ลักษณะเรือนไทยภาคใต้

ที่เป็นไปตามคติความเชื่อดั้งเดิม ซึ่งบ้านนี้ได้เปลี่ยนไปมากแล้วของชาวใต้ใน การปลูกสร้างบ้านเรือน พอประมวลได้ดังนี้

- การปักกิ่น ต้องเลือกวันเวลาที่เหมาะสมตามคติโหราศาสตร์และเลือกวัสดุก่อสร้างที่เป็นมงคล เลือกทิศทางทำเลที่ไม่ขัดกับคติ ความเชื่อ

- ไม่นิยมปอกบ้านของตะวัน เพราะเชื่อว่าการทำดังนี้เป็นการขวางโลก หาความเจริญ ไม่ได้ ความเชื่อนี้มีผลต่อการวางแผนบ้าน คือจะนิยมสร้างเรือนครัวและเรือนข้าวไว้ทางตะวันตกหรือตะวันออกของบ้านเรือน โดยเว้นทิศเหนือและทิศใต้ของเรือนหลังแรกไว้เพื่อปอกเรือนหลังที่สอง บ้านหลังใหม่จะได้ไม่ขวางตะวัน อีกทั้งการปอกเรือนครัวและเรือนข้าวในตำแหน่งแหล่งที่ดังกล่าว ยังเป็นการช่วยให้บ้านเรือนได้ร่มเงาอย่างน้อยกึ่ครึ่งวัน ทำให้นั่งพักผ่อนหรือทำงานสะดวกสบายยิ่งขึ้น

- “ไม่นิยมปลูกบ้านสองชั้น นอกจักความสูงที่เกรงว่าจะต้านพายุลมแรงแล้ว การปลูกเรือนสองชั้นทำให้ยากต่อการหลีกเลี่ยงคดิ “ที่สูงที่ต่ำ” อันเป็นควระธรรมของ คนไทยที่ไม่นิยมยืนเดินนั่งนอนบนระดับสูงกว่าอาวุโส อีกทั้งมีเครื่องลงของหลังติดตัว อยู่ ถ้ามีสตรียืนเดินนั่งนอนอยู่ชั้นบนของเรือนก็จะไม่เป็นมงคล เชื่อว่าทำให้เครื่องราง ของหลังหมุดความศักดิ์สิทธิ์ไป

- ไม่นิยมทำพื้นระเบียงให้เสมอระดับพื้นเรือน นอกจากคติความเชื่อเรื่องอาชญากรรมของหลังคากล่าวแล้ว บ้านชาวใต้นิยมลดระดับพื้นระเบียงให้ต่ำกว่าพื้นเรือนนอน เมื่อมีบุตรหลานมาเยี่ยมเยียนผู้เฒ่าผู้แก่ บุตรหลานจะได้นั่งที่ระเบียงในระดับที่ต่ำกว่า

- นิยมทำ “เชิง” ไว้ในห้องนอน ชาวดีนนิยมเก็บของมีค่าและของที่การพูด
ไว้ในห้องนอน และต้องจัดเก็บไว้ในระดับสูง จึงมักจะทำห้องที่เก็บของไว้ในห้องตรงชุด
เหนือที่นอน ซึ่งเรียกว่า “เชิง” สำหรับเก็บของมีค่าที่เป็นมงคลทองของบรรพบุรุษ
หรือวัตถุมงคล หนังสือ สมุดข้อย ใบลาน ตำรา ซึ่งล้วนถือเป็นของสูง ทั้งนี้เป็นการ
ป้องกันมิให้เด็กหรือผู้หญิงเดินเข้ามายังเครื่องด้วยความเพอเรอได้

- บ้านชาวใต้ที่เป็นไทยมุสลิม ไม่ตกลงแต่งบ้านด้วยລາຍເປັນຮູບຄນຫຣີ້ສັວງ
ພຣະຄາສນາອີສລາມນັ້ນຢູ່ຕິ່ຫ້ານທຳຮູບປຸງໜ້າ ແຕ່ຈະນິຍນທຳເປັນລາຍເກຣື່ອເຄົາຂອງເຮັດຄົນ
ຫຣີ້ອັກຍຣປະຈິບຈຸ່ງແກນ

- บ้านทรงจีนนิยมทำประตูหน้าต่างแคน แต่ภายในโล่งกว้าง เพรา阔ติความเชื่อ迷信ของชาวจีนว่า ถ้าสร้างบ้านเรือนให้มีลักษณะเหมือนถุงเงินจะทำให้เจริญศักดิ์

โภคทรัพย์ จึงนิยมทำประดุหน้าต่างให้แคบแต่ภายในโล่งกว้าง และนิยมสร้างบ้านเรือนให้ยาวหรือลึกมาก ๆ

- ความเชื่อ迷信 ดังความคิดของคนใต้สมัยราชธานีไทยถือกันว่า ไม่ควรสร้างบ้านเรือนดีเกินฐานะ หรือทำให้เสมอเจ้านาย เพราะถือเป็นการตีตนเสมอนาย หรือแข่งขันนาย เป็นอันไปงคล ความเชื่อ迷信 กล่าวว่า ปีขาจุบันเปลี่ยนแปลงไปมากแล้ว

๔. ลักษณะของสถาปัตยกรรมพื้นบ้านชาวใต้อันเนื่องแต่ประยุชน์ใช้สอย

อาคารต่าง ๆ ประกอบด้วย เรือนอยู่อาศัยและเรือนบริวาร ศาสนสถาน สาธารณสถาน อนุสรณ์สถาน โรงพยาบาล เป็นต้น พอจะวิเคราะห์โดยสังเขปได้ว่า

- เรือนที่อยู่อาศัย จะต้องมีโครงสร้างหลักเป็นเรือนนอน เรือนครัว เรือนป้า และส่วนต้องอยู่นอกบ้าน ตามรูปแบบของพื้นบ้านภาคใต้

- ศาสนสถาน กือวัดและมัสยิด นิยมสร้างอย่างถาวร มั่นคงและประณีตกว่าที่อยู่อาศัย นักแสดงให้เห็นศรัทธาที่เหนือกว่าฐานะทางเศรษฐกิจของสังคมในชุมชนนั้น ๆ และไม่สะท้อนเอกลักษณ์ของท้องถิ่นมากนัก จะนิยมรูปแบบสถาปัตยกรรมที่เปลี่ยนไปตามยุคสมัย และโดยรวมรับอิทธิพลของวัฒนาการภาคกลางไปมาก

การบุดตระพังและปอน้ำ

เพื่อให้ได้น้ำจืด ใสสะอาดได้ไว กินไว ใช้ตลอดปี จริงอยู่ว่า กារได้มีปริมาณฝนมากกว่าภาคอื่น ๆ และมีแม่น้ำลำคลองน้อยให้ญี่ขันวนมากทั้งฝันและสายน้ำเหล่านี้อ่อนวย ประโยชน์ในการเกษตรกรรมและการสัญจร ไปในที่ต่าง ๆ แต่ในอดีต้น้ำสะอาดสำหรับดื่มกินหรืออบริโภคประจำวันนั้น ชาวใต้ก็ต้องอาศัยน้ำบ่อหรือน้ำพัง (ตระพัง) เช่นเดียวกับภาคเหนือหรือภาคอีสาน ประกอบกับแม่น้ำและสายน้ำต่าง ๆ ในภาคใต้อยู่ใกล้ทะเล บานน้ำขึ้น น้ำเค็มจะเอ่อเข้ามาในแผ่นดินมาก จะอาศัยน้ำอานกินกียาก การเสาะหาแหล่งน้ำจืดสนิทจึงเป็นสิ่งจำเป็น ในการเมืองควบคุมทิพย์ (อัมഗอ สพิงพระ อัมഗอกระแสสินธุ อัมගอรโนด และอัมເກອມົມງ จังหวัดสงขลา) ชาวใต้ในท้องที่นั้นนิยมบุดตระพังหรือพังกันมาก ดังปรากฏว่า มีตระพังอยู่คุดคืนถึงสองร้อยกว่าแห่ง และมีนานาชนิด แล้วลายร้อยปี น้ำตระพังมีประโยชน์นานาประการ คือ สำหรับดื่ม อาน เพาะปลูก ประมง เป็นอุปกรณ์ บางแห่งสำหรับอุกตะเภา และบางแห่งเป็นแหล่ง

นำศักดิ์สิทธิ์ เช่น พังชีอก พังชีตก พังพระ พังแบกชี และพังไทร เป็นต้น อนึ่ง ชื่อของ ตรัพังเหล่านี้ยังมีความหมายนำเสนอจิอกคำว่า ส่วนใหญ่บ่งบอกลักษณะที่เป็นคุณ ทางการทำมาหากินหรือบอกลักษณะเฉพาะ ตัวอย่างเช่น พังตุ่น พังหลักทอง พังบัว หลวง พังผักบุ้ง พังหวาน พังหว้า พังเตย พังบวน พังนางทรงส์ พังนกถุง และพังช้างเล่น เป็นต้น ในบริเวณรอบ ๆ พังเหล่านี้ปรากฏหลักฐานร่องรอยของชุมชนโบราณเป็นจำนวนมาก คือขุดได้ทั้งถ้วยโถโขาม เครื่องสังคโลก ขวนหินขัดสมัยหินใหม่ พระพุทธชรุป ศิลาศิลปะพูนนั้น ภาชนะดินเผาสมัยคริสต์ศักราช ถ้วยชามจีนสมัยราชวงศ์ซ้อง ราชวงศ์หงวน ราชวงศ์เหมือง ลูกประคำห้อยคอช้างฯลฯ (ชัยวุฒิ ปิยะกุล, ๒๕๒๕: ๒๔๔๓)

สำหรับบริเวณดังหลักเหล่านี้ที่เป็นสันทรายและดินป่าทราย นำไม่ท่วงขัง เช่น ไชยา นครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง รวมไปถึงกาฬไหயฯ อย่างภูเก็ต สมุย ก็มีการบุด บ่อน้ำไว้ใช้เป็นอันมาก ความรู้ภูมิปัญญาในการหาทำเลบุดบ่อน้ำนั้น ชาวใต้ได้สั่งสม ความรู้และถ่ายทอดประสบการณ์กันไว้เกี่ยวกับวิธีการสังเกตบริเวณที่มีตาน้ำ ดังนี้

- บริเวณที่มีหญ้าขึ้นเขียวขี้ในฤดูแล้ง
- บริเวณที่มีต้นกะพ้อขึ้น (กะพ้อเป็นพืชใบเลี้ยงเดี่ยว มีแต่รากฟอยเนื่องหัว เป็นพืชชอบน้ำมาก ที่ขาดน้ำในฤดูแล้ง กะพ้อจะไม่ขึ้น)
- บริเวณที่มีต้นมะเดื่อปล้องขึ้น (เป็นพืชที่ใช้น้ำเปลืองมากทั้งลำต้นและลูกจะ ตายน้ำเปรอะได้ต้น ที่ขาดแคลนน้ำในหน้าแล้งจะทนไม่ถูก)

- บริเวณที่มีจอมปลวก (ปลวกสร้างจอมปลวกจากดินที่มีความชื้น)
- บริเวณที่ชาวบ้านเรียกว่า “โหด” คือเป็นที่ลุ่ม บริเวณรอบนอกเป็นคอนหรือเนิน สูงขึ้นไป จุดรวมลักษณะนี้เชื่อว่าตาน้ำอยู่ไม่ดี ก

- นอกจากสังเกตลักษณะพื้นที่ดังกล่าวแล้ว ยังมีวิธีทดสอบอีก ได้แก่ ใช้ กระลามะพร้าวซึอกกันไปคร่าวไว้ตามจุดที่สงสัยว่าตาน้ำจะอยู่ตื้น ทิ้งไว้ตลอดทั้งคืน เมื่อ หายดู ถ้าพบว่ากระลามะพร้าวซึอกน้ำจับอยู่มาก ก็เชื่อได้ว่าตาน้ำอยู่ไม่ลึก เพราะน้ำระเหยจาก ได้ดิน อีกวิธีหนึ่งคือ จุดเทียนไว้เดินบนนำไปตามผิวพื้นของบริเวณที่สงสัยว่าจะมีตาน้ำ อยู่ตื้น โดยให้เทียนอยู่ใกล้กับพื้นดินมากที่สุด แล้วสังเกตเวลาไฟที่เทียน ถ้าเปลวไฟลุก กล้าผิดปกติ ณ ที่ใด ก็เชื่อว่าตาน้ำอยู่ตรงนั้นไม่ลึก (ต้องทำการทดสอบตอนกลางคืนยาม)

ล้มลงบ) อนึ่ง การเสาะหาหรือสังเกตเหล่าคนนำให้ทำในคุณแล้ว เพราะคนนำที่พำนั่นคุณแล้วย่อมบ่งบอกความตื่นลึกได้แม่นยำ (สนิท พลเดช, ๒๕๒๕; ๓๖๒; เอกวิทย์ ณ กลาง, ๒๕๔๔)

๓.๕ พัฒนาการของภูมิปัญญาไทย

ภูมิปัญญาไทยเพิ่งได้รับความสนใจอย่างจริงจังในระดับที่เป็นการให้ความสำคัญอย่างไม่เคยได้รับมาก่อน เท่าที่พ犹จะตรวจสอบหลักฐานข้อมูลได้ในปัจจุบัน พอกประเมินความได้ดังนี้

๑. ก่อนหน้าที่จะมีการตั้งตัวเรื่องภูมิปัญญาไทยในปัจจุบันขึ้น ไปกว่าครึ่งศตวรรษ ปรากฏว่าผลกราฟบทของการ “ทำประเทศให้ทันสมัย” ในยุคฝรั่งถูกอาณาจักรตามที่มหาอำนาจตะวันตกขึ้นนำ ทำให้เกิดสำนึกร่วมในบรรดาคนไทยที่มีความคิดว่าเรา กำลังสูญเสียศักดิ์ศรีและความเป็นตัวของเราร่องไปทุกที่ เพราะได้แต่ “รับเอา” ความรู้ และสติปัญญาจากโลกตะวันตกจนไม่รู้จักตัวเราเองพอ ทำให้บรรดาผู้ใหญ่ผู้รู้ และผู้ตั้งตัวจำนวนหนึ่งได้ช่วยกันกระตุ้นให้มีการศึกษา “ของดี” ในห้องถิน “มรดกไทย” โดยรวม “คติชาวบ้าน” ของภูมิภาคต่าง ๆ รวมถึงการขัดตึ้งขึ้นเป็นรูปสถาบันเพื่อ “ไทย คดศึกษา” “ทักษิณคดศึกษา” “ล้านนาศึกษา” “อีสานศึกษา” ด้วยความสำนึกร่วมกันว่า คนในบ้านเมืองเรารู้ไม่พอเกี่ยวกับบ้านเมืองเรารอง ถ้าไม่มีการศึกษาร่วมกันคงว่า ความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมของไทยในหลาย ๆ ลักษณะแล้ว ของดีทั้งสิ้นทั้งปวงก็รังแต่จะ ถูกลืมไปกับกาลเวลา คนรุ่นลูกหลานจะขาดลอยจากเหียงทางวัฒนธรรมที่มีการสั่ง สมมาเป็นเวลานาน ผู้ใหญ่ผู้รู้ และผู้ตั้งตัวดังกล่าว มีอยู่หลายท่านที่ได้ค้นคว้าเรียนเรียง ผลงานของท่านไว้ในทศวรรษก่อน ๆ ซึ่งล้วนแต่ได้ใช้อ้างอิงกันทั้งในประเทศและ ต่างประเทศ ท่านเหล่านี้ได้แก่ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระมหา วีรวงศ์ (อ้วน ติสโตร), คุหลาน มัลลิกะมาส, จาเรนทร์ เรืองสุวรรณ, ปรีชา พิษทอง, มนี พยอมยงค์, สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, วิเชียร ณ นคร, ล้อม เพียงแก้ว และสุจิตต์ วงศ์เทศ เป็นต้น ท่านเหล่านี้รวมถึงอีกหลายท่านที่ไม่สามารถเอียนามได้หมด ต่างก็ได้ศึกษา ค้นคว้า เรียนเรียง วิเคราะห์ ตีความ และชี้คุณค่าเรื่องต่าง ๆ ที่ล้วนเป็นมรดกทาง วัฒนธรรมไทยในห้องถินต่าง ๆ ไว้เป็นการ “กรุยทาง และ เป่าถ่านภูมิปัญญาไทยที่จะ

มอดให้กลับคืนมา” (คำของสุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์) อันนับได้ว่าเป็นคุณบ่การแก่การศึกษาเรื่องภูมิปัญญาไทยในทศวรรษต่อมาเป็นเอกประการ

๒. การตื่นตัวเรื่องภูมิปัญญาไทยเป็นผลของการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศไทยในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา เนื่องจากกระแสการพัฒนาผลักดันให้ชาวชนบทต้องปรับตัวเข้าสู่เศรษฐกิจทุนนิยมเสรี อันมีกลไกซับซ้อนจากวิถีการผลิตเพื่อยังชีพโดยอิสระ ชาวบ้านเปลี่ยนมาเป็นผลิตเพื่อขาย โดยที่อำนาจการต่อรองเป็นของผู้ซื้อ และกลไกตลาดที่เกี่ยวพันกับความต้องการผลผลิตในต่างประเทศ ทำให้ชาวบ้านต้องสูญเสียความเป็นไทแก่ตัว เป็นหนี้เป็นสิน และประสบกับความทุกข์ยากเป็นอันมาก ในภาวะการณ์เช่นนี้ ชาวบ้านที่มีความคิดเป็นของตัวเองและต้องการจะปลดเปลือกหนี้สิน พัฒนาการ จึงย้อนกลับไปหาวิธีการทำมาหากินด้วยการพึ่งพาตัวเอง พึ่งพาภันrongในหมู่ชาวบ้าน โดยอาศัยการกินอยู่อย่างประหลาดเรียนง่าย ไม่ต้องหาถ้าไม่จำเป็นก็ปรากฏว่าสามารถแก้ปัญหาได้สำเร็จ กลับเป็นไทแก่ตัวได้ กรณีตัวอย่างที่ได้รับสรรส่วนใหญ่ กว้างขวางคือ ผู้ใหญ่วิบูลย์ เกี้มเดิน, มหาอยู่ สุนทรชัย, พ่องทองดี นันทะ, หลวงพ่อนาน สุทธสีโล, กับชาวบ้านท่าสว่าง ผู้ใหญ่ผาย สร้อยสารากาง แห่งบ้านสาระกูณ พ่ออาจารย์บัวศรี ศรีสูง แห่งบ้านคงเจึง และชาวบ้านคีริวง เป็นต้น บุคคลเหล่านี้นำชาวบ้านด้วยการเอาพุทธธรรมมาใช้ในการพิจารณาปัญหา และพื้นฟูชนบุรุษเพื่อท้องถิ่นขึ้นมา ใช้เพื่อร่วมมือกันแก้ปัญหาในหลักพึ่งตนเอง ด้วยการใช้ความรู้ความเข้าใจที่มีสั่งสมอยู่ในวัฒนธรรมพื้นบ้านเป็นหลักในการสู้กับปัญหา ความสำเร็จเป็นรูปธรรมในการปลดเปลือกหนี้สินและมีกินมีใช้อย่างทั่วหน้าเป็นกุญแจของชาวบ้านนั้น ทำให้เกิดกำลังใจและเกิดความมั่นใจในหมู่ชาวบ้านมากขึ้นว่า สามารถร่วมมือกันแก้ปัญหาด้วยสติปัญญาและความรอบรู้ที่สั่งสมอยู่ในตัวพวกรา ใบบุหรี่ทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมของชาติ ความสำเร็จนี้ได้รับความสนใจจากชาวบ้านทุกภูมิภาค เขาได้ติดต่อสื่อสารไปมาหาสู่กันเอง เรียนรู้จากกันและกัน และขยายผลต่อเนื่องไม่หยุดยั้ง ข้อคิดในขั้นนี้คือ แม้คนเราภูมิบุกเบิกจนชีวิตตกต่ำก็ยังสามารถใช้ปัญญาสั่งสมและความเข้าใจปัญหาที่เพิ่มขึ้นอยู่แก่ไขสถานการณ์ได้ ทั้งนี้เพราหากล้าคิดนอกกระแส กล้าคิดทวนกระแสพื้นฐานวัฒนธรรมที่ตนรู้จักและเห็นคุณค่า

๓. นักคิดนักวิชาการได้สอดส่องและสดับตรับฟังปัญหาของชาวบ้านในชนบท และประชาชนทั่วไปได้พบความจริงแล้วชัดเจ็นว่า นโยบายและแผนพัฒนาประเทศที่ใช้ต่อเนื่องกันมาหลายศวรรษนั้นนำความทุกข์ยากมาสู่คนเล็กคนน้อยอย่างกว้างขวาง อีกทั้งสังคมไทยโดยรวมก็มีแนวโน้มว่าได้สูญเสียความเป็นตัวของตัวเองลงไปทุกทิศทาง การดำเนินชีวิตมีปัญหาและมีข้อผิดพลาดมาก เพราะไม่สนใจและไม่มีเวลาไตร่ตรอง เลือกเฟ้นสิ่งที่เหมาะสมกับพื้นเพของคนไทย ได้มีการวิพากษ์วิจารณ์ปัญหาเศรษฐกิจ และสังคมทางสื่อมวลชนและในวงวิชาการอย่างต่อเนื่องกว้างขวาง ปลูกจิตสำนึกของ สามัญชนให้ตระหนักรู้ว่าได้สูญเสียสิ่งดีงามไปมาก และพบว่าโดยเนื้อแท้ยังมี ภูมิปัญญาอันมีค่าอยู่ในวัฒนธรรมและวิถีชีวิตของคนไทยอยู่อีกมาก ไม่เพียงแต่ในการ ทำมาหากินอย่างเหมาะสมกับธรรมชาติแล้วล้วน แต่ในการสร้างสรรค์ศิลปะวิทยาลัย ด้านภูมิปัญญาเป็นแก่นรองรับอยู่มากมาย บ้านไทย อาหารไทย สมุนไพร ดนตรี ศิลปะ วรรณกรรม ภาษา หัตถกรรม ความเชื่อ โลกทศน์ ชีวทศน์ ศาสนา พิธีกรรม คติทางบ้าน การละเล่นพื้นบ้าน ฯลฯ ทุกสิ่งทุกอย่างคู่จะมีคุณค่าและมีความหมายต่อชีวิตจริยธรรมของ สามัญชน ไปหมดความสำนึกร่วมกันและความตื่นตัวนำไปสู่การแสวงหา กิตติมศักดิ์ ตรวจสอบ และตีค่าอย่างกว้างขวางขึ้นเป็นลำดับ นักวิชาการหลายสาขา และผู้รับผิดชอบงาน การศึกษา การเกษตร การสาธารณสุข ล้วนแล้วล้วน วัฒนธรรม รวมไปถึงธุรกิจ การ โฆษณาประชาสัมพันธ์ต่างก็ให้ความสนใจคุณค่าของวัฒนธรรมไทยและภูมิปัญญาอัน ปรากฏหรือแฝงเร้นอยู่ในวัฒนธรรมมากขึ้นเรื่อยๆ นักคิดและนักวิชาการผู้มีส่วนในการ จุดประกายสร้างกระตุ้นความสนใจเรื่องภูมิปัญญาในช่วงต้น ๆ มีหลายท่าน ดังเช่น ศุลักษณ์ ศิวรักษ์, เสน่ห์ จำริก, ประเวศ วงศ์, เอนก นาคบุตร, พัตรพิพิพัฒน์ นาถสุภา, นิธิ เอี่ยครีวิวงศ์, ฉลาดชาย รmitanun, เสรี พงศ์พิศ, สรเชษฐ์ เวชพิทักษ์, วิชิต นันทสุวรรณ, โภมาตร จึงเสถียรทรัพย์, พรพิไล เลิศวิชา, อภิชาต ทองอุ่น, จำรง แรกพินิจ, จากรุวรรณ ธรรมรัตต์ และเอกวิทย์ ณ ถลาง เป็นต้น

อนึ่ง ในช่วงต้น ๆ นี้ การชูประเด็นภูมิปัญญาไทยมีขอบเขตอยู่ที่ระดับชาวบ้าน และการใช้ปัญญาวัฒนธรรมท้องถิ่นแก้ปัญหาการทำมาหากิน การเข้าถึงกฎหมายชาติ รวมทั้งการพื้นฟูจาริตรัฐเพลี่มานาใช้ในสถานการณ์และบริบทใหม่ และการนำ พุทธธรรมมาประยุกต์ใช้ในการปรับแก้กิจสำนึกร่วมกับภูมิปัญญา ต่อมาการชูประเด็น

เรื่องภูมิปัญญาจึงได้ขยายขอบเขตกว้างขวางไปสัมผัสทุกแห่งทุกมุมของชีวิตวัฒนธรรมไทย

๔. เป็นเวลากร่าวสี่สิบปีแล้วที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมอาณาประชาราษฎร์ทั่วทุกท้องถิ่น และได้ทรงหยิ่งรู้ทุกชีวิตสุขของประชาชน อ่าย่างลึกซึ้งกว้างขวาง โดยเฉพาะในเรื่องการทำมาหากินของประชาชนในช่วงเวลาอันต่อเนื่องยาวนานของเพนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม เมื่อได้ทรงสถาปนาข้อขัดแย้งต่าง ๆ เป็นอันมากแล้วท้ายที่สุดจึงได้มีพระราชดำรัสเป็นเวลากร่าวสี่สิบปีมาแล้วว่า “ประชาชนนั้นแหล่จะเหมือนความรู้ เขาทำงานมาหลายชั่วคนแล้ว เขายากันอย่างดี เขายังมีความเฉลียวฉลาด เขายังรู้ว่าตรงไหนควรทำกิจกรรม เช้ารู้ว่าที่ไหนควรเก็บรักษา...”

(สุเมธ ตันติเวชกุล, ๒๕๓๖: ๑๕)

จากพระราชดำรสนี้ แม้มิได้ทรงใช้คำว่า “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” แต่โดยสาระสำคัญก็บ่งบอกชัดเจนแล้ว เป็นอย่างอื่นไปไม่ได้ พระราชดำรสนี้เป็นการปลูกไทยทั้งชาติให้ตื่นตัวและตื่นรู้ว่าชาวบ้านไทยมีภูมิปัญญา มีความรู้ที่ควรแก่การยอมรับและยกย่อง ผลต่อเนื่องสำคัญยิ่งก็คือต่อแต่นี้ไป การพัฒนาไม่ว่ารูปแบบใด ระดับใด จะต้องฟังความเห็นชาวบ้านให้มาก คนในการราชการ ไม่ควรสมมุติตนเองว่ารู้ดีกว่า ฉลาดกว่า ในความเป็นจริง คนราชการได้ถูกทำให้แปลกแยกและห่างเหินวิถีชีวิตของชาวบ้านมาก น่าจะต้องหวนกลับมาให้ความสำคัญและพิจารณาความคิด ความเห็น และการตัดสินใจของชาวบ้านเพื่อประโยชน์สุขของชาวบ้านให้มากที่สุด

อย่างไรก็ตาม พระราชดำรสนี้เป็นก้าวสำคัญยิ่งของการยอมรับนับถือภูมิปัญญาของชาวบ้าน และเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญในการสืบคันและวางทางภูมิปัญญาชาวบ้าน เพื่อนำมาเป็นฐานการพิจารณาตัดสินปัญหาต่าง ๆ ให้เหมาะสมแก่กิจชีวิตและวัฒนธรรมของประชาชนสืบไป งานทุกสาขาทั้งทางวิชาการและโครงการต่าง ๆ ก็ล้วนได้รับประโยชน์จากจุดเปลี่ยนสำคัญครั้งนี้ พระราชดำรัสข้างต้นถือว่าเป็น “ทางเพร่อง” สำคัญที่ยกระดับคุณค่าของภูมิปัญญาชาวบ้านอันควรแก่การจารึกไว้ เพราะเป็นการกำหนดด้วยศาสตร์ใหม่ เปลี่ยนแนวทางการพัฒนาจากภายนอกมาเป็นการ “ระเบิดจากภายใน” อันเป็นพระราชวินิจฉัยสำคัญยิ่งเช่นกัน

๕. ในขณะที่มีการตั้งตัวศึกษาหาความรู้ความเข้าใจเรื่องภูมิปัญญาภัยทางขวางที่นี่ ระดับหนึ่ง “มูลนิธิหมู่บ้าน” โดย เสรี พงศ์พิช และคณะได้รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับ ความคิดและผลงานของผู้รู้ชาวบ้านจำนวนมากจากหลายจังหวัดทุกภูมิภาคเพื่อเผยแพร่ และในปี พ.ศ. ๒๕๓๓ ก็ได้ร่วมมือกับเลขานุการคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ เอกวิทย์ ณ ถลาง และคณะ ออกไปเยี่ยมเยียนและเรียนรู้ความจริงจากผู้รู้ ชาวบ้านหลาย ท่าน แล้วตกลงร่วมกันจัดสัมมนาระดับชาติ เรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท การสัมมนาครั้งนี้จัดขึ้น ณ จังหวัดนครราชสีมา เมื่อวันที่ ๑๐ กรกฎาคม ๒๕๓๓ โดย เชิญผู้รู้ชาวบ้านจำนวนมากมาร่วมประชุมกับนักวิชาการ นักคิด และตัวแทนหน่วย ราชการต่าง ๆ รวมถึงคณาจารย์จากหลายมหาวิทยาลัย ผลของการประชุมสัมมนาครั้ง นี้ได้จัดพิมพ์เผยแพร่โดยสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติในปีถัดมา คือ พ.ศ. ๒๕๓๔ ต่อมาเมื่อมีกระแสบุคลร่วมกันก่อตั้ง “มูลนิธิภูมิปัญญา” ขึ้น ก็ได้มีการ ร่วมมือกันระหว่างมูลนิธิหมู่บ้านและมูลนิธิภูมิปัญญา รวบรวมความคิดและกรณีศึกษา จัดพิมพ์เป็นเล่มเพื่อเผยแพร่ต่อเนื่อง โดยให้เชื่อว่าภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท (เสรี พงศ์พิช, ๒๕๓๖) โดยแบ่งเรื่องที่ประมวลเข้าด้วยกันเป็นสามส่วน คือ บทนำ เกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวบ้าน กรณีศึกษาภาคเกษตร และกรณีศึกษาภาคสิ่งแวดล้อม ความคิดและข้อมูลจากเอกสารเล่มนี้ได้รับความสนใจอย่างกว้างขวาง เนื่องจากมีผู้สนใจ ให้ความสำคัญเรื่องภูมิปัญญาอยู่แล้วระดับหนึ่ง ทั้งในวงวิชาการ วงการพัฒนา และ วงการศึกษา

๖. ในปี พ.ศ. ๒๕๓๔ ได้มีผู้ทรงคุณวุฒิหลายสาขาร่วมมือกันดำเนินการวิจัยเรื่อง ความคิดและภูมิปัญญาไทย เพื่อทุ่มเทถาวร ถาวายเป็นส่วนหนึ่งของการเคลื่อนฉลองเพื่อ เทิดพระเกียรติในโครงการที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงมี พระชนนีมายุครับ ๓๖ พรรษา โครงการวิจัยที่ “สถาบันไทยศึกษา” ได้รับทุนอุดหนุน จากฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยชุดนี้ ได้มีการมองหมายและแบ่งงานออกเป็น โครงการย่อยเจ็ด โครงการเกี่ยวกับความคิดและภูมิปัญญาไทยในด้านความคิดความเขื่อ, ความเป็นอยู่และการทำมาหากิน, การศึกษา, การเมืองการปกครอง, การดูแลสุขภาพ อนามัย, ดูริยางค์ศิลป์ และนาฏศิลป์ ทุกเรื่องดังกล่าวเป็นการวิจัยร่วมกันระหว่าง คณาจารย์จากคณะอักษรศาสตร์ รัฐศาสตร์ วิศวกรรมศาสตร์ แพทย์ศาสตร์ ครุศาสตร์

และศิลปกรรมศาสตร์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รวมทั้งนักการศึกษาจากภายนอก และมหาวิทยาลัยอื่น ๆ จำนวนมาก โดยได้จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นชุดความคิดและ ภูมิปัญญาไทย เล่มที่ ๑ ถึงเล่มที่ ๗ (สถาบันไทยศึกษา, ๒๕๓๕) การวิจัยนี้มีความ หลากหลายในระเบียงวิชี มีการวิเคราะห์ลึกซึ้งในเชิงปรัชญา ภาษาศาสตร์ มนุษย์วิทยา จิตวิทยาการศึกษา ศิลปะ รัฐประศาสนศาสตร์ และวิชาการอีกหลาย ๆ สาขา ประสานกัน ทำให้เข้าใจโลกทางความคิดและปรัชญาของคนในวัฒนธรรมไทยได้ ละเอียดลออขึ้นหลายແเนื่อง รวมถึงการเปิดประเด็นใหม่ในการสืบค้นเชื่อมโยงต่อเนื่อง อีกมากมาย จนอาจกล่าวได้ว่าภูมิปัญญาไทยนี้มีอยู่ในทุกซอกทุกมุมของชีวิตที่พยาบาล หาความหมายและคุณค่าในสรรพสิ่งไม่น้อยไปกว่าภูมิปัญญาในอารยธรรมอื่น

๓. ในช่วงเวลาเดียวกันคือสิบถึงสิบห้าปีมาแล้ว ทั้งในต่างแดนและในระดับ นานาชาติ ความเปลี่ยนแปลงธรรณะชาติแวดล้อมและความเปลี่ยนแปลงในระบบการผลิต และการบริโภคของคนในหลาย ๆ วัฒนธรรมที่มีการพัฒนาตามกระแสหลัก ได้สร้าง ปัญหาให้กับต้องคิดหาทางเลือกใหม่เพื่อความอยู่รอดหนักขึ้นหลาย ๆ กรณีเมื่อไม่อาจ ปรับตัวหรือแก้ปัญหาได้ด้วยวิชาการสมัยใหม่ก็ได้กลับไปแสวงหาคุณค่าภูมิปัญญา ชาวบ้าน โดยเฉพาะที่มีคุณปการต่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมการแก้ไขปัญหาการทำอาหาร กิน รวมถึงสุขภาพอนามัย ในการนี้นักคิด นักวิชาการพบว่า ความเชื่อคึ้งเคิมของชนเผ่า ต่าง ๆ ทำให้ชนเผ่านั้น ๆ สามารถจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนในวัฒนธรรม เดียวกันและระหว่างคนกับทรัพยากรแวดล้อม ได้ลงตัวกว่าการแก้ปัญหาด้วยวิชาการ สมัยใหม่ ในสภาพวิกฤตที่เผชิญอยู่ในปัจจุบัน จึงเกิดกระแสความนิยมขึ้นใหม่ที่จะ นำเอาประเด็นปัญหาทั่วระบบภูมิปัญญาดั้งเดิม (indigenous knowledge system และ practical thought) มาปรับใช้ในสถานการณ์ปัจจุบัน ดังปรากฏข่าวในหนังสือพิมพ์ สยามโพสต์ ๑๑ ธันวาคม ๒๕๓๕ ว่า ในการประชุมนานาชาติมหกรรมประชาชนสู่ ศตวรรษที่ ๒๑ ที่เชียงใหม่ มีผู้ทรงคุณวุฒิและชาวบ้านจาก ๔๓ ประเทศมาประชุม ร่วมกัน และในหัวข้อการสัมมนาเรื่อง “การควบคุมและจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติ” ได้มีการเรียกร้องให้มีการศึกษาภูมิปัญญาท่องถิ่นซึ่งไม่ได้พึ่งพาเทคโนโลยี แต่พึ่งพา ศติปัญญาสั่งสมของมนุษย์เป็นเครื่องจาริโลงมนุษยชาติและรักษาธรรมชาติแวดล้อมมา เป็นเวลานานนับพันปี ในการประชุมนานาชาติครั้งนี้ ตลาดชาย รัม italiane ที่

(๒๕๓๕: ๙) นักมานุษยวิทยาแห่งมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ที่ได้ใช้ให้เห็นความสำคัญของ “ภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย โดยกล่าวต่อที่ประชุมว่า

“ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีได้มีลักษณะจำกัดเฉพาะถิ่น แต่มีลักษณะเป็นสากล เป็นภูมิปัญญาแห่งการอื้ออาทร นุ่งไข่มุกยืดอยู่ร่วมกับธรรมชาติ โดยเราเป็นแค่ส่วนเล็กๆ ซึ่งนี้เป็นกฎสากลของภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ถูกค้นพบมานานแล้ว แต่ถูกทำให้เป็นเรื่องไร้สาระ ในช่วง ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา...”

โดยนัยนี้ว่างการวิชาการของไทยที่ได้มีการหยิบยกประเด็นภูมิปัญญาท้องถิ่นมาพิจารณากริ่งขึ้นเป็นลำดับ

๔. ระดับการรับรู้เรื่องภูมิปัญญาของสาธารณะไทย โดยทั่วไปในปัจจุบันได้เพิ่มขึ้น และเป็นส่วนหนึ่งของการหันเหกระแสดร่วมกับการพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคม รวมทั้งการรักษาธรรมชาติแวดล้อมจากการเดินทางการครอนจ้างของโลก ตะวันตก มาเป็นการพิจารณาปัญหาต่าง ๆ เป็นองค์รวมในบริบททางวัฒนธรรมของผู้ เป็นเจ้าของวัฒนธรรมเอง ในการนี้จึงมีการยกประเด็นภูมิปัญญาในการแก้ปัญหาและปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของคนไทยในสังคมร่วมสมัย โดยเฉพาะในภาคชนบทมหาวิพากษ์ トイเย็งบ่ออบ ๆ การอ้างอิงถึงประเด็นภูมิปัญญา ได้รับความสนใจกริ่งขึ้นเป็นลำดับ ในวงการวิชาการ วงการพัฒนา วงการสิ่งแวดล้อม วงการวัฒนธรรม วงการศึกษา วงการศึกษา แม้กระทั่งวงการเศรษฐกิจและการเมือง ดังจะเห็นได้จากข้อเขียนของนักคิด และนักวิชาการหลายคน เช่น นิธิ เอียวริวงศ์, ฉลาดชาย รimitannan, บริชา เปี้ยมพงศ์ สถานต์, ศรีศักร วัลลิโภดม, เสรี พงศ์พิศ และเอกวิทย์ ณ ถลาง เป็นต้น

๕. ในต่างแดนและในระดับนานาชาติ ความรู้ความเข้าใจและการเคลื่อนไหวเรื่องภูมิปัญญา ได้รับความสนใจและการยอมรับกริ่งขึ้นทุกขณะ ในองค์การนานาชาติ และองค์กรชำนาญพิเศษ ก็ได้มีผู้รู้และผู้สนับสนุนทั่วโลกในหลาย สาขาวิชามีความเห็นสอดคล้องกันว่า การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ การรักษาดุลยภาพ ในระบบ生นิเวศ การรักษาความหลากหลายทางชีวภาพในธรรมชาติ และการดำรงชีวิตที่ สมดุลของคน สัตว์ และพืช ล้วนได้อาศัยภูมิปัญญา ความรู้ และความเชื่อของชนเผ่า

ต่าง ๆ ที่โลกสมัยใหม่มองว่าล้ำหลัง โดยเฉพาะในอาชานบริเวณป่าเขาอเมริกาเนย์และ อเมริกาใต้ มาปรับใช้ในการรักษาธรรมชาติแวดล้อม ได้ดีกว่าและ ได้ผลกว่าการใช้ ความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่เป็นอันมาก (Brown, Lester R, 1992: 16)

๑๐. อีกแรงมุนหนึ่งในการประเมินสถานภาพและความเคลื่อนไหวเกี่ยวกับ ภูมิปัญญาคือ การซูประเด็นเรื่องนี้ในสถาบันการศึกษาและเครือข่ายข้อมูลข่าวสาร ปรากฏว่าในปีการศึกษา ๒๕๓๕-๒๕๓๖ การศึกษาค้นคว้าในระดับบัณฑิตศึกษาที่ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและมหาวิทยาลัยศรีนครินทร์วิโรฒ ได้มีการนำหัวข้อภูมิปัญญา เข้ามาพิจารณาโดยการบรรยายและอภิปรายในระดับปริญญาเอก และที่มหาวิทยาลัย ศรีนครินทร์วิโรฒก็มีรายวิชา “ประวัติภูมิปัญญาไทย” ในระดับปริญญาเอก สาขา อุตสาหกรรมศึกษา และในรายวิชา “พัฒนาศึกษาศาสตร์ ๑๘๒” ซึ่งเป็นระดับเดียวกัน ได้มี นักศึกษาบางคนทำการศึกษาและเสนอรายงานเรื่องภูมิปัญญาต่ออาจารย์ผู้สอน เช่น ขอบ พวงน้อย ทำรายงานเรื่องภูมิปัญญาไทย กลไกรักษากลุ่มภพสังคมไทยในอดีต สู่ ทางเดือกสังคมไทยในอนาคต และประดิษฐ์ จิราเดชประไฟ เรื่อง การนำภูมิปัญญา ห้องถูนมาใช้เพื่อจัดการศึกษาฯ (พ.ศ. ๒๕๓๕) เป็นต้น นอกจากนั้นที่ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี ก็มีโครงการศึกษาค้นคว้าเรื่องภูมิปัญญา ห้องถูนของภูมิภาคทักษิณด้วยเช่นกัน ในด้านเอกสารสิ่งพิมพ์ ทั้งในวงการวิชาการและ วงกว้างสู่สาธารณะชนก็ปรากฏว่า วารสารของสยามสมาคมคือสยามอารยะ ได้เปิด คอลัมน์ภูมิปัญญาขึ้นเพื่อลงบทความและบทสัมภาษณ์นักคิดร่วมสมัย และ ความก้าวหน้าของความรู้ไทย สยามโพสต์ นิตยสารรายสัปดาห์ มติชนเทคโนโลยี ชาวบ้าน และวารสารวิชาการของมหาวิทยาลัยหลายแห่ง เช่น มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช และมหาวิทยาลัยมหิดล เป็นต้น ก็มีบทความเกี่ยวกับ ภูมิปัญญา กับการพัฒนาประเทศอย่างมาก ไม่ใช่แค่เรื่องของการประยุกต์ใช้ แต่เป็นเรื่องของการพัฒนาและพัฒนาการของเรื่องนี้มีเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ

๑๑. รัฐบาลนายบรรหาร ศิลปอาชา เป็นนายกรัฐมนตรีได้แต่งตั้งนโยบายของ คณะกรรมการต่อรัฐสภา เมื่อวันที่ ๒๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๓๗ ในส่วนที่เกี่ยวกับ นโยบายสังคม โดยระบุว่า

“๕.๑ นโยบายด้านอนุรักษ์วัฒนธรรมไทยและทะนุบำรุงศาสตร์ส่งเสริม
และพื้นฟูศาสนา โดยให้ประชาชนสนใจในสาระคำสอนเป็นหลักส่งเสริมภูมิปัญญา
ท้องถิ่น ศิลปะท้องถิ่น และอนุรักษ์โบราณสถานที่สำคัญของชาติ โดยจะดำเนินการ

๕.๑.๑ สร้างเสริมความเป็นปีกแห่งสถาบันครอบครัวโดยใช้
มาตรการอุ่นใจต่าง ๆ

๕.๑.๒ ส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นให้เป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของ
แนวคิดและแนวทางในการพัฒนาประเทศ” (มติชน, ๒๕๓๘: ๒-๗)

๑๒. ล่าสุดรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๔๐ “ได้ตราไว้ในหมวด
สิทธิและเสรีภาพของชนชาวไทย มาตรา ๔๖ โดยบรรจุเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่น มีใจความ
ว่า

“บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชนท้องถิ่นดังเดิม ย่อมมีสิทธิอนุรักษ์หรือพื้นฟูไว้
ประเพณีภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปะหรือวัฒนธรรมอันดีงามของท้องถิ่นและของชาติ และ
มีส่วนร่วมในการจัดการบำรุงรักษาและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและ
สิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน ทั้งนี้ตามกฎหมายบัญญัติ”

สรุปได้ว่าในช่วงเวลาสิบห้าปีมานี้ เรื่องภูมิปัญญาได้รับความสำคัญได้รับการ
ยกระดับคุณค่าสูงขึ้นอย่างกว้างขวางและรวดเร็ว แต่ส่วนใหญ่ยังอยู่ในขั้นปลูกจิตสำนึก
สร้างความตื่นตัว และตระหนักรู้ในคุณค่า เมื่อความรู้ความเข้าใจเรื่องภูมิปัญญาได้ขยาย
วงกว้างขึ้น การตรวจสอบและรายงานเนื้อหาสาระของภูมิปัญญาที่ขยายผลลงมากขึ้น
เพื่อประโยชน์ของการศึกษาและการปรับตัวของคนไทยในบริบทใหม่ แทนการสืบสาน
ตามอัชญาศัยที่มีมาในสังคมประเพณี การเคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลง หรือพัฒนาการ
ดังกล่าวเป็นไปอย่างกว้างขวาง ความสนใจเรื่องนี้ขยายผลไปสู่หลายมุมของชีวิต
วัฒนธรรมไทย กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ การเปลี่ยนรูปภูมิปัญญาไทยมาสู่ความเป็นองค์ความรู้
ที่ผ่านการเลือกสรร กลั่นกรอง แล้วจัดเป็นระบบเพื่อให้เกิดความสะดวกต่อการเรียนรู้
และการปรับตัว และยังเป็นเรื่องที่จะต้องพัฒนาอย่างต่อเนื่องและจริงจังเป็นอย่างมาก
(เอกสารวิทย์ฯ สถาบัน, ๒๕๔๔: ๓๐-๔๔)

พิพยา อ่องกุล (๒๕๔๐: ๑๐๙-๑๒๒) กล่าวถึงการวางแผนการสืบสาน
ภูมิปัญญาของชุมชน ไว้ว่าดังนี้

ชุมชนในอดีต ได้ทุ่มเทแรงกายและทรัพย์สินเงินทองจำนวนมากในการก่อสร้าง และทำนุบำรุงวัดให้เป็นศูนย์กลางในการศึกษาเล่าเรียนของบุตรหลาน เป็นศูนย์รวม ของความรู้และสติปัญญา เพื่อนำพาชุมชนไปสู่ความสุขทั้งร่างกายและจิตใจ วัดในอดีต จึงมิได้เป็นเพียงสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาเท่านั้น แต่วัดในยุคปัจจุบัน ได้ ตอบสนองความต้องการของชุมชน ได้ครบถ้วน ก่อสร้างวัดเป็นแหล่งความรู้ทั้งวิชา หนังสือและอาชีพเป็นสถานที่อบรมบ่มเพาะกิริยามารยาท ศีลธรรมและจริยธรรมให้เด็ก เยาวชน และชาวบ้านทั่วไปได้เป็นคน โดยสมบูรณ์ มหาวิทยาลัยแห่งแรกในสังคมไทย จึง เกิดขึ้นที่วัด ซึ่งให้นัยของการศึกษาที่เน้นกายและใจเป็นการศึกษาที่สมดุล

เมื่อระบบการศึกษาเปลี่ยนแปลงไปโรงเรียนเข้ามามีบทบาทในการจัดการศึกษา แทนวัด การศึกษาตามระบบโรงเรียนในช่วงที่ผ่านมา ได้ช่วยให้ลูกหลานชาวบ้านและ ผู้คนจำนวนหนึ่งในชุมชนมีวิตความเป็นอยู่ดีขึ้น ขณะเดียวกันก็มีผู้คนอีกจำนวนหนึ่งที่ แทบจะไม่ได้ประโยชน์อันใดจากการศึกษาตามแนวโน้ม ส่วนหนึ่งเป็นเพราะโรงเรียนมี ระบบบริหารจัดการและวัฒนธรรมการเรียนรู้ต่างจากชุมชน เด็กและชาวบ้านจึงไม่อาจ เข้าสู่และเรียนรู้ในระบบนี้ได้ตลอดยิ่งไปกว่านั้น การเรียนการสอนในโรงเรียนมักเน้น การจดจำเนื้อหาที่มาจากการยกเว้นมากกว่ามุ่งให้เกิดการเรียนรู้ ทำให้ผู้เรียนไม่สามารถนำ ความรู้มาประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับชีวิตในชุมชน

สำหรับชุมชนซึ่งไม่อาจฝึกความหวังไว้กับระบบการศึกษาที่เป็นอยู่ขณะนี้ ต่าง ได้แสวงหาทางเลือกในการจัดการศึกษาใหม่ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตและตอบสนองความ ต้องการของชาวบ้าน ได้อย่างแท้จริง ขณะเดียวกันการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วทั้ง ทางด้านเศรษฐกิจ สังคม ค่านิยมและระบบคุณค่าที่กำลังเกิดขึ้นในสังคมไทย ได้ ก่อให้เกิดการปรับตัวในหมู่ชาวบ้าน โดยเฉพาะในสังคมชุมชนทั่วทุกภาคของประเทศไทย โดยการสร้างกระบวนการขยายอย่างขึ้นมา และกระบวนการเหล่านี้ได้กลายเป็นปัจจัยที่ เอื้อต่อการถ่ายทอดและพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สำคัญดังนี้

๑. กระบวนการปรับตัวในวิถีชีวิตของชาวบ้านและชุมชน

๑.๑ กระบวนการปรับใช้วัฒนธรรมเพื่อการพัฒนา การเข้ามายังวัฒนธรรม ภายนอก โดยเฉพาะจากซีกโลกตะวันตก ซึ่งเกิดขึ้นในช่วงของการเร่งรัดพัฒนาประเทศ เมื่อ ๒๕ ปีก่อน ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวิถีการผลิต แบบแผนความสัมพันธ์

ระบบคุณค่าและความเชื่อของชาวบ้านและชุมชน อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงนี้ไม่ได้เกิดขึ้นนิดเดียวจากดอนโคน ข้อมูลจากการศึกษาจำนวนมากในทุกภาคของประเทศไทย ต่างบันทึกว่า ชาวบ้านและชุมชนโดยทั่วไปยังคงรักษาสืบทอดวิถีชีวิตของตน หรือวัฒนธรรมชุมชนเอาไว้บางส่วน และสามารถปรับใช้ได้อย่างเหมาะสมทันสมัยบางท้องถิ่นเมื่อกระแสโลกาภิวัตน์ได้เข้าสู่ชุมชนนั้นเป็นช่วงที่ชุมชนจำนวนมาก “ตึ้งหลัก” ได้ก่อนแล้ว จึงสามารถรับมือกับกระแสนี้ได้ไม่ยาก

ภูมิปัญญาชาวบ้านและภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นหนึ่งในหลายกรณีที่แสดงถึงศักยภาพหรือความสามารถในการรักษาภูมิปัญญาชาวบ้านและชุมชนในการปรับใช้วัฒนธรรม เป็นกระบวนการที่เชื่อมโยงระหว่างอดีตกับปัจจุบันผ่านระบบคุณค่าเดิมของชุมชน

กระบวนการปรับใช้วัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาบนพื้นฐานภูมิปัญญาชาวบ้าน ปรากฏให้เห็นในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม ประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ของคนในชุมชน กระบวนการนี้สามารถสังเกต ศึกษาผ่านชีวิตของผู้ทรงภูมิปัญญา ในชุมชน คนเหล่านี้ได้สร้างระบบคิด ที่เปิดโอกาสให้ “คุณค่า” และ “มูลค่า” ผสมผสานกันอย่างลงตัว

ผู้นำ โดยเฉพาะผู้นำตามธรรมชาติที่สะสมประสบการณ์และความรู้บนพื้นฐานวัฒนธรรมดั้งเดิม ได้มีส่วนอย่างมากในการพัฒนาชุมชนทั้งอดีตและปัจจุบัน การรวมกลุ่มของชาวบ้านในอดีตเป็นแบบง่าย ๆ ไม่เป็นทางการอาศัยความสามารถของผู้นำในการประยุกต์สิ่งที่ตนมีอยู่มาใช้ให้เหมาะสม จึงพบว่าวิธีคิด ทิศทางและรูปแบบของกลุ่มดังกล่าวสอดคล้องกับสังคมวัฒนธรรมของชุมชน ขณะนี้วิถีชีวิตของชาวบ้านและชุมชนในอดีตจึงเคลื่อนไปบนเส้นทางที่เอื้ออาทรระหว่างญาติพี่น้องและเพื่อนบ้าน จุดหมายปลายทางอยู่ที่การพึ่งตนเอง

ประมาณ ๒ พศวรรษที่ผ่านมา มี กระแสการพัฒนาธุรกิจ หน่วยงานของทางราชการและเอกชนจำนวนมากได้ลงสู่ชุมชนพร้อมกับ “ของขวัญ” คือความรู้และกิจกรรมใหม่ๆ ไปมอบให้ และเป็นจุดเริ่มต้นของการก่อตั้งกลุ่มที่เป็นทางการขึ้นในชุมชน กลุ่มนี้มีแนวคิดและรูปแบบการบริหารจัดการที่กำหนดโดยหน่วยงานเจ้าของโครงการ ซึ่งแนวคิดและรูปแบบของกลุ่มที่เกิดขึ้นใหม่นี้ไม่สอดคล้องกับประสบการณ์และความรู้เดิมของชุมชน นำไปสู่ความขัดแย้งแตกแยกและการแบ่งขั้นระหะงชาวบ้าน

ท้ายที่สุดผู้นำ (ตามธรรมชาติ) ชุมชนต้องเข้ามากอบกู้ เปลี่ยนวิธีคิดและการบริหาร จัดการกลุ่มให้สอดคล้องกับระบบคุณค่าเดิมของชุมชน ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงได้กลับมา รับใช้ชุมชนอีกรั้งหนึ่ง

ทุกวันนี้ชาวบ้านและชุมชนจำนวนมากได้ “กลับลำ” และพยายามห่างออกจาก การครอบงำของกระแสการพัฒนา ผู้ทรงภูมิปัญญาชาวบ้าน ผู้นำ องค์กร และชุมชน ได้รับการยกย่องจากคนทั่วไปในสังคมว่าเป็นผู้ประสบความสำเร็จในชีวิตและการ ดำเนินงาน กลายเป็นตัวแบบให้ชาวบ้านและชุมชนอื่นเออ่าย่างและมีคนจำนวนมากเชื่อ ว่า สิ่งที่เกิดขึ้นนี้เป็นคำตอบของชีวิตและการพัฒนาเพื่อเข้าสู่สังคมใหม่ที่กำลังจะมาถึง

๑.๒ กระบวนการพัฒนากลไกทางสังคมวัฒนธรรม การพัฒนาประเทศ ในช่วงที่ผ่านมาได้ก่อให้เกิดความก้าวหน้าทางวัฒนธรรมอย่างมาก โดยเฉพาะเทคโนโลยี สื่อสารและโทรคมนาคม ทำให้คนชนบทได้รับความหลากหลายมากขึ้น สามารถ ติดต่อกันได้รวดเร็วและกว้างขวาง แต่อีกด้านหนึ่งของความก้าวหน้านี้กลับส่งผลให้ ผู้คนและชุมชนตัดขาดจากกัน ความสัมพันธ์ทางเครือญาติและการแลกเปลี่ยนหรือการ พึ่งพาแบบถ้อยที่ถืออาศัยแบบเดิมແທນจะไม่มีอำนาจในการควบคุมพฤติกรรมทาง สังคมของบุคคล

ดังนั้นจึงเกิดชุมชนที่ชาวบ้านจำนวนมากได้สร้างสรรค์กลไกทางสังคม วัฒนธรรมใหม่แทนระบบความสัมพันธ์ทางเครือญาติแบบใหม่ปั้นนองที่คลายพลังลง ไป ด้วยการพึ่งพาอาศัยกันในเชิงแลกเปลี่ยนผ่านกลไกการจัดการที่ชาวบ้านสร้างขึ้น ที่ สำคัญได้แก่ กลุ่มและองค์กรชุมชน ซึ่งมีความหลากหลายในรูปแบบและกิจกรรม เช่น การออมทรัพย์และสวัสดิการ ธนาคารชุมชน กองทุนวัว ธุรกิจและอุตสาหกรรมชุมชน เป็นต้น ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นภายใต้กลไกการจัดการใหม่นี้ ได้ฉุดดึงญาติพี่น้องและ เพื่อนบ้านให้ใกล้ชิดกันอีกรั้งหนึ่ง เกิดเป็นเครือข่ายของการแลกเปลี่ยนและการพึ่งพา ระหว่างกัน นับวันเครือข่ายของชาวบ้านยิ่งขยายตัวออกไป สมาชิกของเครือข่ายไม่ได้ จำกัดอยู่เฉพาะใน “หมู่บ้าน” แต่ตัดข้ามขอบเขตทางการปกครองไปสู่คุณภานอกที่มี ความสนใจร่วมกัน จึงเรียกเครือข่ายในลักษณะนี้ว่า ชุมชนใหม่

เครือข่ายโดยทั่วไปเกิดขึ้นบนพื้นฐานของการพึ่งพาอาศัยกันผ่านการแลกเปลี่ยนและพบว่าสิ่งที่ชาวบ้านสามารถนำมาแลกเปลี่ยนกันได้นั้นมีหลายอย่างที่สำคัญมีดังนี้

(๑) ความรู้และประสบการณ์

(๒) ทรัพยากรธรรมชาติ

(๓) ผลผลิต

(๔) เงินทุน

เครือข่ายของชาวบ้านและเครือข่ายของชุมชนที่เกิดขึ้นแล้วในทุกภาคของประเทศไทยได้หยุดนิ่ง แต่เมื่อพัฒนาการของตัวเอง และร่วมกับเครือข่ายอื่นตลอดเวลา หลายแห่งสามารถพัฒนาเป็นเครือข่ายระดับอาเภอและจังหวัด หลายจังหวัดรวมตัวกันเป็นเครือข่ายระดับภาคและประเทศเหล่านี้ล้วนสะท้อนให้เห็นสำนึกใหม่ของชาวบ้านและชุมชนในการคืนรัตนต่อสู้เพื่อการพัฒนาและพึ่งพาตนเอง

นอกจากนี้ชาวบ้านและชุมชนในภาคต่าง ๆ ยังได้ประยุกต์หลักการหรือคุณค่าของประเพณีและพิธีกรรมเก่าให้กลับมาทำหน้าที่และรับใช้วิถีชีวิตในปัจจุบัน

ชาวบ้านและชุมชนในภาคอีสาน ได้ประยุกต์ระบบคุณค่าที่ปรากฏอยู่ในพิธี “บุญประทายข้าว” มาสู่ “กองทุนข้าว” และ “ธนาคารข้าว” ที่นอกจากได้ช่วยเหลือเพื่อแต่ต่อแม่โพสพแล้ว การจัดการแบบใหม่จะช่วยให้ข้าวที่ร่วนรวมไว้นี้สามารถแปรเป็นเงินตราเพื่อสร้างทุนและสวัสดิการให้ชาวบ้านและชุมชน เช่นเดียวกับชาวบ้านในภาคใต้ที่ได้ประยุกต์คุณค่าของการ “ออกปาก-กินวน” ซึ่งเป็นประเพณีที่เที่ยบได้กับการ “ลงแขก” ในภาคกลางเข้าสู่ “เพชรแรงงาน” หรือ “พรรค” อันเป็นระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานที่มีกฎหมายที่ค่อนข้างซับซ้อน เพื่อให้เกิดความยุติธรรมในหมู่สมาชิก แต่ยังคงไว้ซึ่งการพึ่งพาอาศัยกัน ด้วยวิธีการนี้ทำให้ชาวสวนยางพารา สวนผลไม้ และชาวนาหลายแห่งในภาคใต้สามารถลดต้นทุนการผลิต และไม่ต้องอยู่ภายใต้ระบบการจ้างงานในปัจจุบัน กรณีที่ใกล้เคียงกันนี้ คือระบบ “เอ้มือ-เอาแรง” ในภาคเหนือและอีสานที่ได้เปลี่ยนรูปแบบไปจากเดิมมากแล้วเช่นกัน

การพัฒนากลไกทางสังคมวัฒนธรรมในปัจจุบันคำเนินไปย่างต่อเนื่อง ดังเห็นได้จากการประยุกต์พิธีบวชนาคามาใช้ในการนวดต้นไม้ เพื่อปกป้องพื้นป่า การสืบ

ทอดชะตาแม่น้ำ และการทอดผ้าป่าพันธุ์ไม้ ที่เริ่มต้นจากจุดเล็กๆ และได้ขยายตัวออกไปสู่วงกว้าง เหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นว่าผู้คนและชุมชนต่างแสวงหาใช้ชีวิตอย่างมีคุณค่า และมีความหมายท่ามกลางความซับซ้อนของสังคมปัจจุบัน

๑.๓ กระบวนการสร้างสรรค์สถาบันของชุมชน กระบวนการปรับใช้วัฒนธรรมและการพัฒนากลไกทางสังคมหลักไม้พื้นที่จะต้องเข้าไปเกี่ยวโยงกับสถาบันที่มีอยู่เดิม เช่น ครอบครัว ศาสนา และการศึกษา เป็นต้น และส่งผลให้สถาบันเหล่านี้เปลี่ยนแปลงไปทั้งในด้านรูปแบบหรือความสัมพันธ์ตลอดจนมีหน้าที่ใหม่ ๆ เพิ่มขึ้น เพื่อรองรับความผันแปรที่เกิดขึ้นตลอดเวลา นอกจากนี้ยังส่งผลให้เกิดการสร้างสรรค์สถาบันใหม่ขึ้นในชุมชนที่สำคัญ ได้แก่ สถาบันการเรียนรู้และสถาบันทุนของชุมชน

สถาบันการเรียนรู้ของชุมชน การรวมตัวเพื่อแสวงหาทางอกร่วมกันในรูปกลุ่มและองค์กรตั้งกล่าวแล้วข้างต้น เปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้เรียนรู้ร่วมกัน กระบวนการแลกเปลี่ยนความรู้และถ่ายทอดประสบการณ์ระหว่างชาวบ้าน ส่งผลให้คนเหล่านี้ได้สัมผัสสัมพันธ์และเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายการเรียนรู้ และชุมชนจำนวนมาก ได้รักษาระดับความสัมพันธ์นี้ไว้อย่างต่อเนื่องและมั่นคง จนมีภาวะเป็นสถาบัน ซึ่งอาจมีชื่อต่างกัน เช่น มหาวิทยาลัย ชาวบ้าน สมาคม ชมรม เครือข่าย ศูนย์และกลุ่ม เป็นต้น ต่างนำเสนอถักยัณฑ์ทางสังคมวัฒนธรรมชุมชนมาเป็นแนวทางการเรียนรู้ ที่เป็นธรรมชาติ ง่าย และตรงต่อความต้องการของชาวบ้าน โดยมีผู้นำ ผู้รู้หรือประษฐ์ ชาวบ้านทำหน้าที่ถ่ายทอดแนวคิด ความรู้หรือชุดประสบการณ์ของชุมชนให้แก่ผู้สนใจนำไปปรับใช้ให้สอดคล้องกับวิถีชีวิต

สถาบันทุนของชุมชน ทุนเป็นปัจจัยสำคัญในการดำเนินชีวิตสำหรับชาวบ้านในชุมชนนั้น ทุนมีความหมายกว้าง ครอบคลุมทั้งพืช สัตว์ ทรัพยากรธรรมชาติ อื่นในชุมชน และเงินตรา ชาวบ้านและชุมชนจำนวนมากได้ใช้ความรู้และภูมิปัญญา จัดการสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ให้รับใช้และสร้างความมั่นคงแก่ชีวิต ชุมชนจำนวนหนึ่งได้พัฒนาองค์กรพื้นบ้าน กองทุนวัว ธนาคารข้าว และกลุ่มออมทรัพย์เป็นสถาบันทุนของชุมชน

พัฒนาการของสถาบันทุนที่กล่าวนี้ เกิดขึ้นควบคู่กับกระบวนการเรียนรู้ และสถาบันการเรียนรู้ของชุมชน มีความหลากหลายบนพื้นฐานของสังคมวัฒนธรรม

ชุมชน รูปแบบการบริหารจัดกองทุนของชุมชนในแต่ละแห่งจึงสัมพันธ์กับพื้นฐานดังกล่าว และสอดคล้องกับทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน ความหลากหลายของรูปแบบและการจัดการที่มีคุณค่าสูงช่วยให้สถาบันทันตอบสนองความต้องการของชาวบ้านและชุมชนได้มากกว่า

๒. กระบวนการปรับบทบาทการศึกษาของชุมชน

ในช่วงเวลาที่เพิ่งผ่านมา ชุมชนได้ปรับบทบาทของตนและเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษามากขึ้น และศักยภาพในด้านนี้ของชุมชนได้เป็นที่ยอมรับของคนทั่วไปในสังคม

๒.๑ บทบาทของชุมชนในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ การทำความเข้าใจบทบาทของชุมชนในการจัดการศึกษา จำเป็นต้องปรับเปลี่ยนกระบวนการที่ต่อการศึกษาใหม่ ซึ่งจะช่วยให้มองเห็นการศึกษาในมุมกว้างและไม่ยึดติดอยู่กับ “การไปโรงเรียน” ดังเช่นที่ผ่านมา เพราะว่าการศึกษาคือการเรียนรู้ ซึ่งเป็นสิ่งที่ชาวบ้านในชุมชนสัมผัสสัมพันธ์ได้และสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิต การให้ความหมายต่อการศึกษาในลักษณะดังกล่าว นี้ ส่งผลให้ชุมชนสามารถเข้าไปมีบทบาทในการจัดการศึกษาได้อย่างเต็มที่ เพราะการเรียนรู้เกิดขึ้นได้ทุกหนทุกแห่ง ไม่局限于แค่ด้วยเนื้อหา เวลา และสถานที่ เพศและวัย ผลกระทบจากการศึกษาชุมชนทั่วทุกภาคของประเทศไทยในครั้งนี้ พบว่า การสร้างกระบวนการเรียนรู้ เป็นบทบาทที่ชุมชนได้ให้ความสำคัญและเป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวาง ในปัจจุบัน

การที่ชุมชนได้เข้ามามีบทบาทในการสร้างกระบวนการเรียนรู้คือปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้เกิดการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิต เพราะการจัดการศึกษาของชุมชน มิได้เกิดขึ้นโดย ๆ แต่เป็นการศึกษาที่มีรากฐานมาจากชุมชน รากฐานสำคัญของชุมชนที่เป็นองค์ประกอบของการเรียนรู้ มี ๓ อย่าง ได้แก่ คน ความรู้ และทรัพยากร

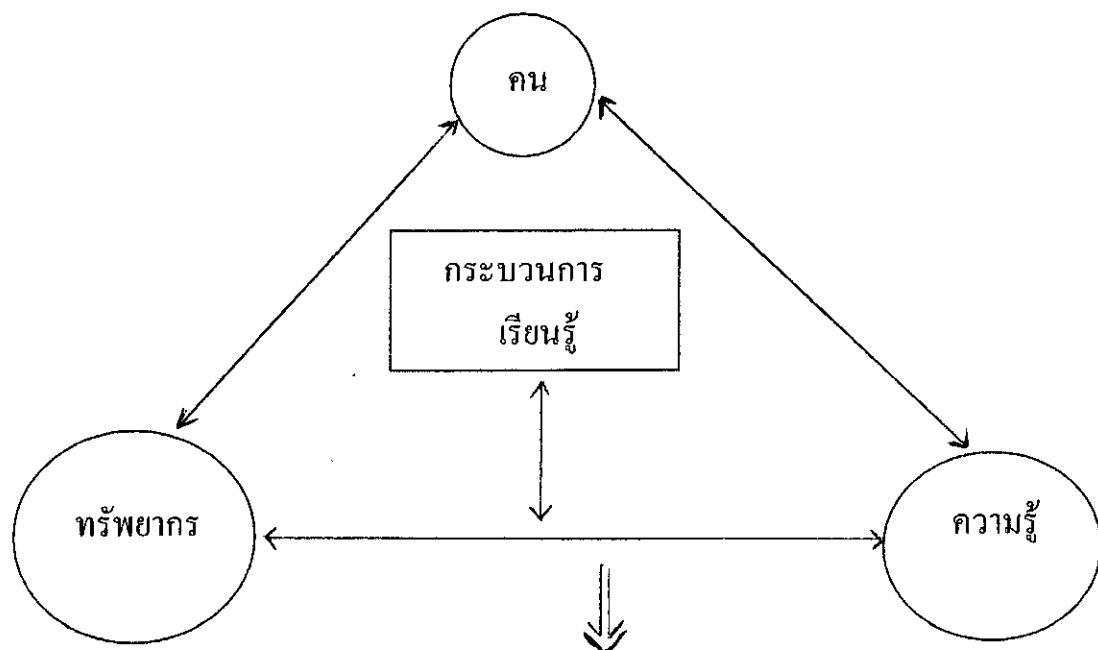
คน ประกอบด้วยผู้รู้หรือประชาชนชาวบ้าน ผู้นำชุมชนหรือองค์กร และผู้ที่มีความรู้ความชำนาญเฉพาะด้านในชุมชน

ความรู้ ประกอบด้วยความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาชาวบ้านความรู้ทางวิชาการหรือที่มาจากการสอน ตลอดจนความรู้หรือประสบการณ์ที่ชุมชนและองค์กรได้สะสมและพัฒนาขึ้น

ทรัพยากร ในที่นี่หมายถึงทรัพยากรวัตถุ เช่น เงินทุน ที่ดิน ป่าไม้ แหล่งน้ำ พืช สัตว์ และผลผลิตของชุมชน

องค์ประกอบทั้งสามนี้ จะเป็นตัวกำหนดครูปแบบ กระบวนการ ตลอดจน เนื้อหาสาระและกิจกรรมการเรียนรู้ของชุมชน การศึกษาที่เกิดขึ้นจึงสอดคล้องกับวิถี ชีวิต ใช้ประโยชน์ได้จริงและเป็นกระบวนการเดียวกันกับการพัฒนาชุมชน

แผนภาพต่อไปนี้ จะแสดงให้เห็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างคน ความรู้ และ ทรัพยากรตลอดจนกิจกรรมการเรียนรู้ที่เกิดจากปฏิสัมพันธ์ดังกล่าว ซึ่งจะช่วยให้ มองเห็นและทำความเข้าใจกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

กิจกรรมการเรียนรู้

- กองทุน
- ฐานกิจชุมชน
- อุตสาหกรรมชุมชน
- สิ่งแวดล้อม
- สวัสดิการ

๒.๒ บทบาทของชุมชนในการสนับสนุนและพัฒนาระบวนการเรียนรู้
 นอกจากการสร้างกระบวนการเรียนรู้แล้ว บทบาทที่ชุมชนต้องทำความคู่กันไปก่อ
 การสนับสนุนและพัฒนาระบวนการเรียนรู้ให้เข้มแข็งและยั่งยืน จากการศึกษาชุมชน
 ในทุกภาคของประเทศไทย พึงจะสรุปได้ดังนี้

(๑) การสร้างและพัฒนาองค์กรชาวบ้านหรือองค์กรชุมชน

องค์กรชาวบ้านหรือองค์กรชุมชน มีฐานะเป็นองค์กรจัดการ ซึ่ง
 ชุมชนต้องเข้าไปมีบทบาทสนับสนุนให้ชาวบ้านสามารถจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
 ต่างๆ ได้เท่าที่ศึกษาจากชุมชนต่างๆ ได้พัฒนาระบบเรียนรู้และกิจกรรมหลากหลายอย่างที่เป็นผล
 มาจากการนี้ในด้านที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรธรรมชาติพบว่ามีกองทุนพืช กองทุนสัตว์
 และป่าชุมชน ฯลฯ ด้านเงินทุน มีกลุ่มออมทรัพย์ ธนาคารหมู่บ้าน และกองทุนหมู่บ้าน
 ฯลฯ ด้านที่เกี่ยวกับความรู้มีการจัดการร่วมกันในรูปเครือข่าย ชมรม และสมาคม ฯลฯ
 นอกจากนี้จากการเรียนรู้ที่อยู่บนพื้นฐานของชุมชน อันได้แก่ คน ความรู้และทรัพยากร
 แล้ว สมาชิกขององค์กรชาวบ้านยังได้รับผลประโยชน์จากการจัดการร่วมกัน
 ความสัมพันธ์ภายในองค์กรจึงมั่นคงและส่งผลให้กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นนั้นยั่งยืน

(๒) การสนับสนุนและพัฒนาเครือข่ายการเรียนรู้

การสนับสนุนและพัฒนาเครือข่ายการเรียนรู้ เป็นอีกบทบาทหนึ่งของ
 ชุมชนในการที่ช่วยให้กระบวนการเรียนรู้เดินต่อและก้าวหน้าอย่างมั่นคง การสนับสนุน
 และการพัฒนานี้ ชุมชนโดยทั่วไปมักเริ่มต้นจากการสนับสนุนให่องค์กรชาวบ้านที่
 เกิดขึ้นแล้วในชุมชน ได้มีโอกาสนำทรัพยากรธรรมชาติ เงินทุน และความรู้ของตนไป
 และเปลี่ยนกับองค์กรชาวบ้านและองค์กรอื่นๆ ซึ่งจะส่งผลให้เกิดการจัดความสัมพันธ์
 ระหว่างองค์กรเหล่านี้บนพื้นฐานของการเรียนรู้ การพัฒนาศักยภาพและการจัดการร่วมกัน
 นั้นได้รับการสนับสนุนและสนับสนุนให้เกิดขึ้นแล้ว ชุมชนทั่วทุกภาคของประเทศไทยได้จัดการให้
 เครือข่ายของตนเอื้อต่อการถ่ายทอดประสบการณ์การเรียนรู้และการประยุกต์ใช้ความรู้ที่
 ได้มามาให้สอดคล้องกับวิถีชุมชน

แผนภาพที่แสดงตอนต้น จะช่วยให้มองเห็นกระบวนการและสามารถ
 ทำความเข้าใจ เครือข่ายการเรียนรู้ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ทุกวันนี้ เครือข่ายการเรียนรู้ของชุมชนได้ขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง ไม่จำกัดขอบเขตทางพื้นที่และสภาพภูมิศาสตร์ แต่เป็นเรื่องของคนในทุกหนทุกแห่งที่มีความสนใจร่วมกัน มาแลกเปลี่ยน เรียนรู้และอนุช่วยกันตามความสามารถที่มีอยู่ จึงอาจเรียกเครือข่ายการเรียนรู้แบบนี้ว่า “ชุมชนใหม่” หรือ “ประชาคม”

๓) การสร้างและพัฒนาสถาบันการเรียนรู้ของชุมชน การศึกษานบทบาทของชุมชนในการจัดการศึกษาครั้งนี้ ได้พบความคาดหวังอย่างหนึ่งของชุมชน คือการรักษาองค์กรชาวบ้าน กระบวนการและเครือข่ายการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นแล้วให้คงอยู่ และสืบทอดไปสู่ลูกหลานคนรุ่นหลัง ชุมชนบางแห่งจึงได้พยายามพัฒนาองค์กรและเครือข่ายให้มีความมั่นคงและเข้มแข็ง ซักนำชาวบ้าน เด็ก และเยาวชนให้เข้ามาร่วมกิจกรรม เพื่อให้เกิดการเรียนรู้และถ่ายทอดประสบการณ์ที่มีอยู่ออกไปอย่างกว้างขวาง บางชุมชนเรียกกระบวนการเรียนรู้และการถ่ายทอดในส่วนนี้ว่า “มหาวิทยาลัยชาวบ้าน” และ “มหาวิทยาลัยชุมชน” นับวันกระบวนการเหล่านี้ได้กระจายออกไปกว้างขวางและเข้มแข็งมากขึ้น เป็นลำดับเป็นที่พึงของคนในชุมชนและสร้างทางเลือกใหม่ของคนเอง ทางเลือกใหม่ที่ชาวบ้านในชุมชนเลือกนั้น มี ๒ องค์ประกอบสำคัญ คือ

- ๑) องค์ประกอบด้านปัจเจก หรือครอบครัวของตนเอง
- ๒) องค์ประกอบด้านชุมชน หรือองค์กรชุมชน หรือระบบต่าง ๆ ที่เกิดจากการร่วมมือของชาวบ้านหลายคนหรือหลายครอบครัวร่วมกัน

อีกนัยหนึ่งก็คือ ต้องมีทั้งระบบการพึ่งตนเองและระบบการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันตามกระบวนการทางภูมิปัญญาในสังคมชุมชนแต่อดีตอย่างไม่แยกส่วนออกจากกัน แต่เป็นกระบวนการที่ชาวบ้านและชุมชนต้องร่วมกันพัฒนาระบบการจัดการด้านต่าง ๆ ขึ้นมา

ระบบที่เกี่ยวข้องมีอยู่ ๑๐ ระบบ และสัมพันธ์กันอย่างเป็นกระบวนการ เรียกว่า “แนวทางการพัฒนาเพื่อความยั่งยืนของชุมชน” หรือ “ชุมชนยั่งยืน” (sustainable community)

๑) ระบบคุณค่า เป็นนามธรรมที่คอยกับกิจกรรมหรือการดำเนินกิจกรรมของระบบอื่น ๆ โดยมี “คน” และ “การอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน” เป็นปัจจัยสำคัญ ระบบคุณค่าจะเน้นการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน (สังคมหรือชุมชน) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ (การผลิต การจัดการทรัพยากรและการเลือกใช้เทคโนโลยี) และคนกับคุณธรรม (ภายและจิต) ระบบคุณค่าจึงปรากฏอยู่ในกฎระเบียบต่าง ๆ ของสังคมในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ และกระบวนการถ่ายทอดการเรียนรู้ของชุมชน

๒) ระบบการเรียนรู้ เป็นแกนกลางของกิจกรรมทุกระบบเป็นการเรียนรู้ที่ต่อเชื่อมความรู้ภูมิปัญญาของชุมชนเข้ากับความรู้ทางสาขาวิชาพัฒนาองค์ความรู้ใหม่ที่สอดคล้องและรับใช้ชีวิตและชุมชนในปัจจุบัน กิจกรรมหรือระบบอื่น ๆ จึงต้องมีการเรียนรู้เฉพาะระบบหรือเฉพาะด้าน โดยมี “ภูมิปัญญา” เป็นแกนกลางเชื่อมร้อยความรู้ทุกส่วนเข้าด้วยกันเป็นองค์ความรู้ใหม่ของชุมชนไทย

๓) ระบบเกษตรกรรมยั่งยืน กือ การเกษตรที่คำนึงถึงวงจรความอุดมสมบูรณ์โดยธรรมชาติ หลีกเลี่ยงเทคนิคหรือวิธีการทางเกษตรที่ส่งผลกระทบต่อวิถีธรรมชาติ เกษตรกรรมยั่งยืนทางรูปธรรม จึงหมายรวมถึง เกษตรผสมผสาน วนเกษตร สวนสมรرم (ภาคใต้) ไร่นาสวนผสม เกษตรธรรมชาติ พุทธเกษตรกรรมฯลฯ ที่มีเป้าหมายเพื่อการบริโภคและมีส่วนกินเพื่อการแบ่งปันและแลกเปลี่ยน ทั้งผ่านระบบการแลกเปลี่ยนแบบวัฒนธรรมชุมชนและแบบใหม่

๔) ระบบทุนชุมชน กือ การพึ่งพาตนเองด้านทุน หรือนัยหนึ่งคือระบบการสะสมทุนของชุมชนที่มีรูปแบบและวิธีการทางวัฒนธรรมเข้ามีบทบาททึ้งในด้านการระดม การบริหารจัดการ หลักเกณฑ์และกฎระเบียบต่าง ๆ ฐานความคิดซึ่งแตกต่างจากการสะสมทุนของระบบทุนนิยม และมีเป้าหมายเพื่อตอบสนองปัจจัยพื้นฐานของสมาชิกในชุมชน

๕) ระบบธุรกิจชุมชน หรือ การตลาดที่ชุมชนต้องการ ซึ่งประกอบด้วย การจัดการด้านการตลาดเพื่อเพิ่มน้ำหนักของผลผลิตของตนเอง การจัดการด้านการตลาดเพื่อลดต้นทุนสินค้าอุปโภคบริโภคที่ชุมชนผลิตเองไม่ได้ ต้องนำเข้ามาจากภายนอก

ชุมชน และสุดท้ายคือการจัดการด้านระบบการแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างชุมชนต่อชุมชน และระหว่างผู้ผลิตกับผู้บริโภค

๖) ระบบอุตสาหกรรมชุมชน เป็นระบบคู่กับระบบธุรกิจแต่มีรากฐานมาจากระบบการพึ่งตนเองเดิม ที่ครอบครัวเป็นผู้ประรูป เก็บถนนผลผลิตของตนเองไว้บริโภคในระยะยาว ๆ และเทคนิควิทยาการประรูปต่าง ๆ เช่น เครื่องสีเมือง การผลิตเครื่องมือเครื่องใช้พื้นบ้านต่าง ๆ เป็นต้น ที่ไม่ได้รับโอกาสในการพัฒนา โดยชุมชนและเป็นของชุมชนเอง อุตสาหกรรมชุมชนจึงมี ๓ แบบ กือ อุตสาหกรรมชุมชนประรูปผลผลิต อุตสาหกรรมชุมชนผลิตภัณฑ์จากทรัพยากรในท้องถิ่น และอุตสาหกรรมชุมชนที่นำวัสดุดิบจากภายนอกมาผลิตเพื่อตอบสนองการบริโภคและใช้สอยในชุมชน

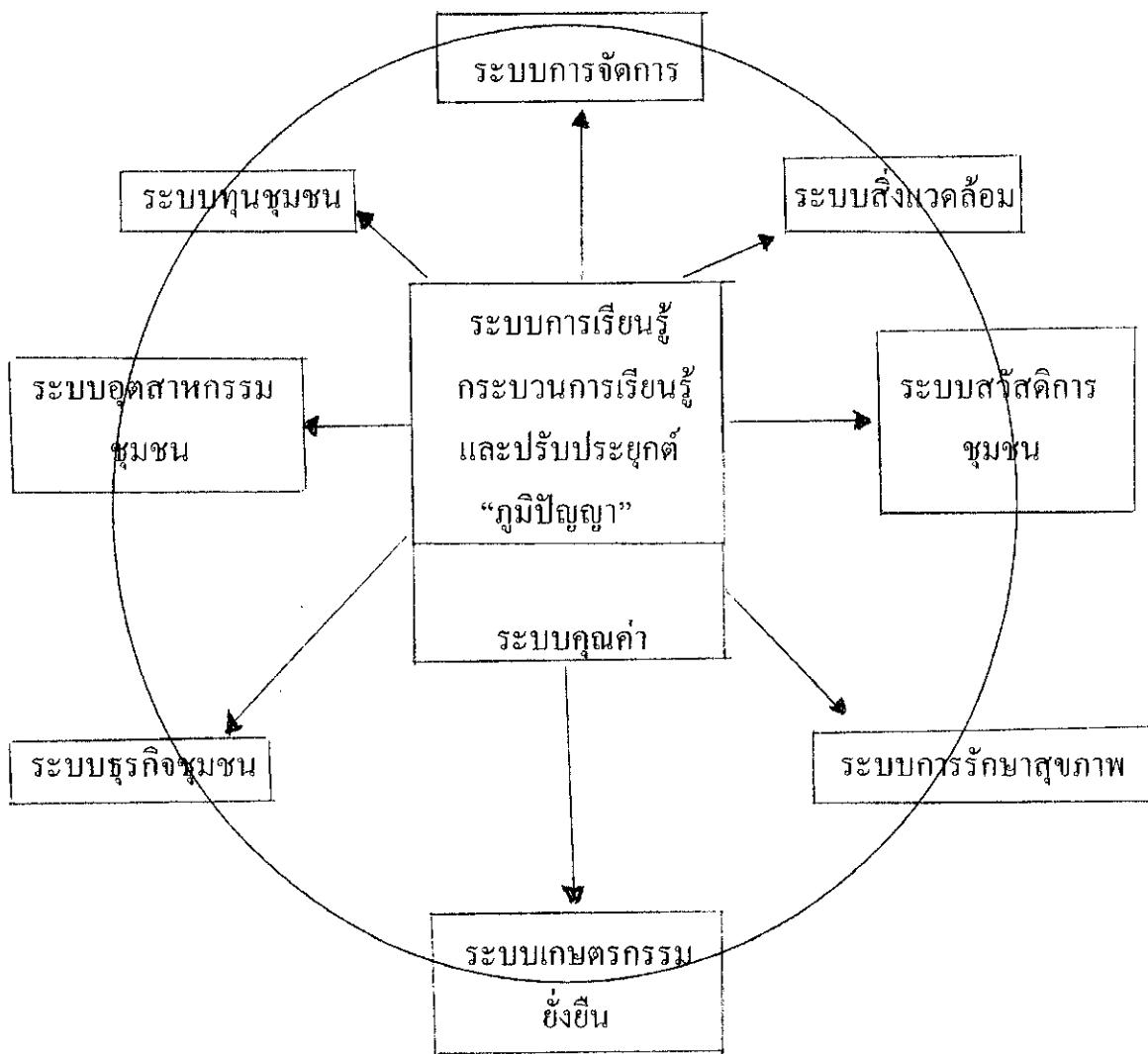
๗) ระบบสิ่งแวดล้อม นอกเหนือจากการเกษตรและอุตสาหกรรมที่คำนึงถึงผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมแล้ว ระบบสิ่งแวดล้อมของชุมชนยังครอบคลุมถึงสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อวิถีชีวิต ระบบสิ่งแวดล้อมจึงหมายรวมถึงคืน น้ำ ป่า อาศา การจัดการทางกายภาพของชุมชน เช่น ถนนหนทาง แหล่งศูนย์กลางชุมชน เป็นต้น และสภาพแวดล้อมทางสังคมที่เอื้อต่อการเจริญชีวิตด้วย

๘) ระบบสวัสดิการ การคิดในครั้งแรกของชุมชน กือชาวบ้านต้องมีสวัสดิการเหมือนข้าราชการ เมื่อรัฐให้ไม่ได้ ชุมชนต้องดำเนินการเอง จึงมีกองทุนที่เกิดจากการนำผลกำไรของกองทุนชุมชนต่าง ๆ มาจัดสรรเป็นค่ารักษาพยาบาล ค่าทำศพ บำนาญ ฯลฯ เมื่อสำเร็จแล้วพบว่าเป้าหมายที่สำคัญของระบบสวัสดิการชุมชน กือ การสร้างหลักประกันความมั่นคงในชีวิตร่วมกัน หลักประกันที่ว่านี้อาจหมายรวมเอาถึง การช่วยเหลือให้ผู้ไม่มีที่ดินทำกินนี้ที่ดินทำกินของตนเอง ได้ด้วย

๙) ระบบการรักษาสุขภาพของชุมชน ต้องยุ่นนานของความรู้ด้านการแพทย์ที่เรียกว่า “แผนไทย” ซึ่งไม่ได้เน้นที่การรักษาแต่เน้นการดูแลสุขภาพ ซึ่งเชื่อมโยงตั้งแต่ ภาวะร่างกายของคน (ชาติ) ถูกาก อาหาร และยาสมุนไพร เกี่ยวข้องโดยตรงกับการจัดการการผลิตในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน และระบบการรักษาสิ่งแวดล้อมของชุมชน

๑๐) ระบบการจัดการของชุมชน นอกเหนือจากการที่ทุกระบบท่มีการจัดการของตนเองแล้ว ทั้งชุมชนจะต้องมีการจัดการร่วม เพื่อให้อยู่ในทิศทางเดียวกัน

ระบบการจัดการชุมชนนี้อาจหมายถึงระบบแม่ของทั้ง ๕ ระบบที่ทำให้องค์กรชุมชน (ใหม่) ที่เกิดขึ้นพัฒนาภาวะความเป็นสถาบันทางสังคม ที่สามารถในชุมชนพึงพาได้ ทดแทนบทบาทของสถาบันหมู่บ้าน (เดิม) ที่อ่อนตัวลง

ระบบและกระบวนการของแนวทาง “ชุมชนยั่งยืน”

ชุมชนหนึ่ง ๆ อาจจะไม่สามารถพัฒนาระบบทั้ง ๑๐ ระบบขึ้นภายในชุมชนครบ แต่ชุมชนสามารถสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างชุมชนเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนด้วยกันขึ้นมาทดแทนได้ดังกรณีตัวอย่างของชุมชนคลองเปี่ยมกับเครือข่ายสมาคมพื้นที่ชุมชนบ้านหนองขลา กลุ่มเกษตรกรทำนาโถกับเครือข่ายการพัฒนาอาชีวศึกษา จังหวัดยโสธร และกลุ่มเกษตรกรทำสวนยางไม้เรียงกับเครือข่ายยางพารา นครศรีธรรมราช เป็นต้น

ปรากฏการณ์ความเคลื่อนไหวของกระแสชุมชนในการพื้นที่ภูมิปัญญาไทย มีหัวใจอยู่ที่ ในชุมชนมี “ผู้นำ” หรือ “ผู้รู้” หรือ “ประษฐ” หรือ “นักคิด” ของชุมชน ซึ่งอาจเรียกว่า “ผู้ทรงภูมิปัญญา” บุคคลเหล่านี้ริเริ่มกิจกรรมต่าง ๆ ด้วยตนเอง ทั้งในระดับครอบครัวและระดับชุมชนเป็นกิจกรรมแก้ปัญหาที่มีภูมิปัญญาเป็นความคิดนำไปในกระบวนการปฏิบัติ ความสำเร็จของกิจกรรมเริ่มต้นที่ระดับบุคคลหรือครอบครัวและระดับชุมชน จนเป็นที่ยอมรับของสังคมและนโยบายระดับชาติ

สรุปพัฒนาการของภูมิปัญญาไทย

๑. พัฒนาการของภูมิปัญญาไทยและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านทุกภูมิภาค เป็นผลพวงของการเรียนรู้เกี่ยวกับสรรพสิ่งแห่งธรรมชาติแวดล้อม แล้วปรับตัวสร้างสรรค์ขึ้นเป็นวัฒนธรรมที่สอดคล้องกับวิถีการดำเนินชีพในสภาพแวดล้อมนั้น ๆ ดังเห็น ได้จากการจัดระบบเหมืองฝายแห่งภาคเหนือ ที่มีความสำคัญเชิงพัฒนาการจัดสร้างทรัพยากรน้ำมาหล่อเลี้ยงการก่อสร้างในบริเวณที่ราบหว่างเขาเท่านั้น แต่เป็นแก่นของ การจัดระบบความสัมพันธ์แห่งชุมชนและระหว่างชุมชน เช่นเดียวกับการปลูกสร้างเรือนและการทำนาทำสวนในภาคกลาง ก่ออาศัยระบบนิเวศที่มีฤดูกาลน้ำมากน้ำน้อยแห่งพื้นที่ราบลุ่มซึ่งมีสายน้ำหล่อเลี้ยงเป็นหลักในการทำนาหากิน โดยเป็นการแก้ปัญหาในการครองชีพที่รับสภาพความจริงอันแตกต่างจากภาคเหนือ หรือการดำเนินชีวิตตามชีวิตสองกองสิ่งของชาวอีสานที่เป็นไปตามความผันแปรของฤดูกาลในรอบปีโดยผูกพันแน่นแฟ้นอยู่กับศรัทธาความเชื่อในพระพุทธศาสนา รวมถึงระบบการพึ่งพาภันระหว่างคนต่างชุมชนที่มีการผลิตและการบริโภคต่างกันด้วยการเป็นกลอุ้กน้อง เครือข่ายชุมชนภาคใต้ที่เป็นสังคมเปิด ดังนี้ เป็นต้น

๒. ภูมิปัญญาใหม่ ๆ ที่รับเข้ามายังโลกภายนอกมิได้เข้ามาทดแทนภูมิปัญญาสั่งสมหรือภูมิปัญญาที่พัฒนาไว้เดิมทั้งหมดสำหรับสังคมไทยระดับ “ชาวบ้าน” หากแต่ในหลายกรณี ภูมิปัญญาสั่งสมจะได้รับการทดสอบ เลือกเฟ้น และคัดแปลงให้สามารถแก้ปัญหาหรือตอบสนองความต้องการในการปรับตัวบริบททางเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป และทำหน้าที่เป็นฐานรองรับภูมิปัญญาใหม่ ๆ ที่เข้ามาผสมผสานอย่างต่อเนื่อง ดังจะเห็นได้จากเรื่องอาหารการกิน การรักษาพยาบาล การใช้สมุนไพร ตลอดจนเรื่องพิธีกรรมและความเชื่อ ที่นำมาใช้รักษาดุลยภาพในระบบความสัมพันธ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะเห็นได้จากความรู้ความสามารถในการปรับตัวโดยการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิมในบริบทใหม่ ในลักษณะที่เป็นการผลิตชี้ทางวัฒนธรรมของคนไทยทุกภูมิภาค เพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจและสังคมในปัจจุบัน เช่น กองทุนหมู่บ้านที่เติบโตจนเป็นสวัสดิการชุมชนของภาคใต้ การนวดตัน ไม้ การสืบชะตาแม่น้ำของคนภาคเหนือ การแก้ปัญหาเรื่องน้ำของชาวอีสาน และการพัฒนาระบบการเรียนรู้ของชุมชนภาคกลางที่ถูกสังคมเมืองและการขยายตัวของการอุตสาหกรรมรุ่มล้อม เป็นต้น

๓. สำหรับคนไทยโดยทั่วไปทุกภูมิภาค การปรับตัวของสังคมไทยไม่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างสืบเชิงแบบบุคคลก่อนโคน แต่เป็นการปรับเปลี่ยนที่ยึดรากฐานภูมิปัญญาสั่งสมอันมีอยู่ ที่มีพลวัตในตัวของมันเองอยู่แล้ว ทั้งโดยจิตสำนึกและใต้สำนึก ดังจะเห็นได้จากการปรับระบบความสัมพันธ์ที่ยังคงให้ความสำคัญกับเครือญาติและชุมชนของคนอีสาน ระบบอุปถัมภ์ในรูปต่าง ๆ ของคนทุกภูมิภาค การจัดช่วงชั้นทางสังคมในแนวตั้งของสังคมไทยภาคกลางและในเมืองหลวง (ไม่ว่าจะส่งผลในทางบวกหรือลบก็ตาม) และการปรับระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจในการถ่วงดุลระหว่าง “อำนาจ” กับ “อิทธิพล” ของคนไทยโดยทั่วไป โดยเฉพาะภาคกลาง เป็นต้น

๔. ภูมิปัญญาของคนไทยในภูมิภาคต่าง ๆ มีความหลากหลายตามสภาพแวดล้อม ธรรมชาติและลักษณะสังคมที่แตกต่างกันระหว่างท้องถิ่นตามความแตกต่างของภูมิลักษณะของกลุ่มชนหลายชาติพันธุ์ หลายภาษา หลายความเชื่อ ความหลากหลายแห่งภูมิปัญญาเหล่านี้มิใช่ความแตกต่างที่นำไปสู่ความไร้พลัง ตรงกันข้ามกลับจะเป็นความร่วมมือคั่งทางปัญญาที่เป็นพลังสำคัญ ถ้าสามารถเข้าถึงความหมายและคุณค่าแห่งภูมิปัญญาอันหลากหลายนั้น ๆ ได้

ร่วมมั่งคั่งทางปัญญาที่เป็นพลังสำคัญ ถ้าสามารถเข้าถึงความหมายและคุณค่าแห่งภูมิปัญญาอันหลากหลายนั้น ๆ ได้

๕. การสร้างสรรค์ภูมิปัญญาในสังคมระดับพื้นบ้าน เป็นการสะสมความรู้และประสบการณ์อันยาวนาน โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ลักษณะต่าง ๆ ที่มีอยู่ตามธรรมชาติของมนุษย์ ในการปรับตัวทั้งกับธรรมชาติและการปรับตัวในสังคมมนุษย์ ด้วยกัน กระบวนการเรียนรู้ตามธรรมชาตินี้เป็นศักยภาพอันยิ่งใหญ่ที่ปัจจุบันเราให้ความสำคัญน้อยเกินไป แต่จะกลับมาเมื่อความสำคัญอย่างสูงอีกรึหนึ่งนอกเหนือจาก การเรียนรู้ในรูปสถาบันการศึกษา ทั้งในด้านวิธีการ เนื้อหา และระบบปฏิสัมพันธ์ ภูมิปัญญาในการเรียนรู้ตามธรรมชาติของมนุษย์นั้นมีพื้นฐานที่สอดคล้องกับเครือข่าย การเรียนรู้สมัยใหม่ในสังคมข้อมูลข่าวสารที่ได้มาถึงแล้ว จึงเป็นการประสานกัน ระหว่างการเรียนรู้ใน “โลกเทียมจริง” (virtual reality) และ “โลกภายใน” ที่มนุษย์รู้จักคุ้นเคยแต่เดิม (เอกสารที่ ๓ ตลาด, ๒๕๔๔: ๑๐๙-๑๑๐)